

Z

Zacharja (*Zachariás*), próféta a jeruzsálemi második Templom korában. Könyve a *Tizenkét kisebb próféta* gyűjteményébe van foglalva. Darius Hyslaspes perzsa király idejében Chaggaj prófétával (l. o.) egyidejűleg és vele együttesen lépett fel a templomépítés körül észlelt közöny ellen. A prófécia elbágyadását és bátortalanságát jellemzi, hogy könyve tele van misztikus látomásokkal, melyekben már nem Isten, hanem csak a látomásokat megfejtő angyal szól a prófétához. Egyik ily látomásában Jósua főpap áll előtte, még pedig vádlottak ruháiban, Isten pedig elrendeli, hogy ezeket vesse le és öltön díszruhát, mert Isten immár eltörölte Izráel bűnét és kilátásba helyezi a *Csemetének* (Dávid háza sarjadékának, a Messiásnak) eljövételét. Egy másik látomásban arany gyertyatartó áll előtte, melyet jobbról-balról egy-egy olajfa táplálnedvével. Ezek a két fölkenet; a királyt és főpapot jelképezik; a királyhoz pedig így szól Isten: «Nem hadsereggel s nem erővel, hanem az Én szellememmel» (győzől majd). A prófétának ez időre eső szerepét megvilágítja a hetedik fejezet: «Darius király uralkodásának negyedik évében papok és próféták jelennek meg előtte és kérdezik: kell-e még bőjtölteni az ötödik hónapban (Tisó beöv napján, Jeruzsálem pusztulása emlékére). Erre Isten így felel: Ha bőjtöltök és gyászoltok az ötödik és hetedik hónapban (Gedáljáhu megöletésének napján), még pedig immár hetven esztendő óta: nekem bőjtöltök-e? És ha esztek-isztok, nem magatoknak esztek-isztok-e? Inkább ezt üzeni Isten: Igazságos jog szerint ítélezzetek kapuitokban, szeretetet és irgalmat tanúsítsatok kiki a maga testvére iránt. Özvegyet, árvát, idegent és szegényt ne fosztogassatok, gonoszat ne forraljatok testvéreitek ellen.» A Messiást szerény megjelenésűnek tartja: «Újjongj, Cion leánya, örvendezz Jeruzsálem hajadona, királyod jön, igazságos és győzedelmes, de alázatos és számaron nyargal, vemhes, kicsi számaron. Kiírtok akkorra szekérhadat Efrájimból, hadi mént Jeruzsálemből és pusztul a harc íjja, mert békét hirdet a nemzeteknek.» Korjellemező könyvének az a részlete, mely a prófétaság alkonyát mutatja be. Az ébredés korában a papi szellem ismét tálsúlyba került és a törvény szigorú uralma mellett újabb, prófétai tanításoknak tért engedni nem lehetett, mert ezeknek az erkölcsöket nevelő hatása mellett az intézményeket felforgató erejét nem lehetett megtűrni. «Azon napon — szól Isten — kiírtom a bálványok nevét az országból, hogy ne is említessenek többé, a prófétákat és a tisztátalanság szellemét eltávolítom az országból. De ha mégis prófétálna valaki, akkor saját szülei, tulajdon apja és anyja mondják majd neki: ne élj, mert hazugságot beszéltél Isten nevében». Szégyenkeznek majd a próféták látományaik miatt, nem öltönek szőrös köpenyt, hogy letagadhasák prófétai voltukat. Ezek a mondatok azonban csak későbbi

korra vallanak, miért is Zacharja könyvének a 9. fejezettől terjedő részét későbbi toldaléknak tartják.

F. M.

Zádor, 1. István, festő és grafikus, szül. Nagyikindán 1882. Előbb Vajda Zsigmondnál és Szablya-Frischauf iskolájában tanult festeni, aztán Párisban, majd Firenzében folytatta tanulmányait. A Műcsarnok 1907. tárlatán szerepelt először. 1912-ben az állami illusztráció-díjat, 1913. a Lipótvárosi Kaszinó-díját, 1919. pedig egy enteriörképével a kis aranyérmert nyerte el. Harctéren készült rajzainak és arcképrajzainak egy részét az Ernst Múzeumban 1921. állította ki. (*Talaat pasa, József főherceg, Mackensen* stb). Rajzait, litográfiáit és rézkarcait a külföldön is elismerték. Német városokról 80 lapból álló rézkarc sorozatot, magyar városokról és Budapestről litografiasorozatot adott ki. 1927-ben számos rajzot és litográfiát készített szentföldi úttjáról. Sok rajza és grafikai lapja van a bécsi Albertinában, a londoni British Múzeumban, a Szépm. Múzeumban és más külföldi gyűjteményben. Mint festő, főleg enteriörjeivel, egyszerűen beállított arcképeivel (Lengyel Menyhért, Keszler József) és hangulatos szolnoki tájképeivel aratott sikereket. A Szinyei Merse Társaság tagja.

F. B.

Z. Jenő, zeneszerző, szül. Bátaszéken 1894 nov. 5. Bécsben tanult, most u. o. a zeneelmélet és zeneszerzés tanára. *Diána* c. operáját 1923. a m. kir. Operaház adta elő. *Wesen und Form der symfonischen Dichtung von Liszt bis Strauss* c. munkájáért a bécsi egyetem filozófiai doktorrá avatta. Mint zenekritikus is jelentékeny működést fejtett ki. Szimfonikus költeményt szerzett *Bánk-Bán* címmel és egy *Hannele* c. szimfonikus előjátékot; továbbá írt dalokat és zongoradarabokat is.

K. K.

Zágon István, színműíró. Színpadi jeleneteket, kabarédarabokat és operetteket írt. *Marika és Szegény leányt nem szabad elvenni* c. színdarabjai a Belvárosi Színházban nagy sikert arattak. Z. jelenleg a Nemzeti Újság belső munkatársa.

Zahler Emil orvos, szül. Nádasdon (Abauj-Torna vm.) 1875 dec. 27. Egyetemi tanulmányait Budapesten és Bécsben végezte. Eleinte a Poliklinika gyermekosztályán volt tanársegéd, majd 16 évig fővárosi kerületi orvos volt. Jelenleg a Phönix biztosító főorvosa és az Újságírók Szanatóriumegyesületének orvosa. A zsidó közéletben ifjúkora óta szerepel. A VIII-ik és IX-ik kerületi izr. nőegyletnek 27 év óta ügyvezető elnöke, a Páva-utcai templomkörzet diszelnöke. Sokáig tagja volt a Pesti Izr. Hitközség választmányának, 1924 óta pedig mint előjáró nagy hozzáértéssel és szociális érzékkel vezeti a hitközség legjelentősebb ügyosztályát, a jótékonyági ügyosztályt. Zsidó kulturális és szociális kérdésekről állandóan tart előadásokat s ilyen cikkei gyakran jelennek meg felekezeti lapokban.

V. A.

Zájin, a héber alfabetum hetedik betűje. Hangzóértéke: z, tehát foghang. Számértéke: 7. Neve fegyvert jelent, alakja kardnak felel meg.

Zakariás, orvos és fizikus. Pozsonyban élt II. Ulászló uralkodása alatt. 1511-ben az 1510 óta másodízben kitört dögvész idején Buzlay Miklós, a király főudvarmestere Budára hívta Z.-t, aki úgy a királynak, mint több országnagynak sikeres segítséget nyújtott ez alkalommal. A király azzal jutalmazta meg, hogy felmentette a zsidó-öltözet kötelező viselete alól. Bár első sorban Pozsony város érdeke kívánta, hogy az ott működő orvos nyugalomban és biztonságban járhasson a betegeihez, a város tanácsa mégis csak a tárnok ismételt felszólítására engedte el Z.-nak a csuklyaviselést.

U. L.

Zalaegerszeg, rend. tan. város, Zala vm. 13,239 lak. között 1657 zsidó. A zsidó hitközség alapításának pontos ideje ismeretlen, de a rendelkezésre álló feljegyzésekből kitűnik, hogy 1750 körül a Graner, Rosenthal, Boschan és Kaiser családok alapították. Az első rabbi Meiseles Smelke volt (szül. 1754., megh. 1853.). Az első templom a Szenczi szombathelyi püspök által adományozott telken épült. Ez a telek 1848-ig a püspökség tulajdonát képezte, aminek jeléül a hitközség egy aranyat fizetett évi bér fejében. 1848-ban a hitközség beszüntette a bérfizetést és István Vilmos püspök idejében a telket átírták a hitközség nevére. A hitközség taglétszámának növekedése folytán szükségessé vált később egy nagyobb befogadó képességű templom építése. Az építés céljaira a kormány az országos tanítói nyugdíjalapból 120,000 korona kölcsönt folyósított a hitközségnek. 1903-ban kezdték az építkezést és 1904. fejezték be. 1820-ban létesült az elemi iskola egy tanerővel, 20 évvel később már három tanerő működött. A tanítási nyelv kezdetül fogva magyar volt. Az iskolát 1869. a város 1897. pedig az állam vette át. A hitközség nagyon hasznos tevékenységet fejtett ki a jótékonyosság terén és különböző fontos intézményeket létesített. 1800. Chevra Kadisa, 1836. Bikur Cholim és Talmud-Tóra, 1882. Nőegylet és Chanukka Egylet, 1885. Maskil el dal, 1892. Kenyéregylet alakult. A Nőegyletet Fischer Pálné, a Chanukka Egyletet Fürst Béláné és a Kenyéregyletet Gráner Géjáné vezeti. 1868-ig a hitközség statusquo alapon működött, míg 1868. a kongresszusi párthoz csatlakozott s a IX. községkerülethez tartozik. Lélekszáma belterületen 1048, családszám 265, adófizetők 333. Foglalkozásuk: 188 kereskedő, 41 magántisztviselő, 26 iparos, 17 köztisztviselő, 13 orvos, 12 ügyvéd, 6 nagyiparos, 6 más szabadpályán, 5 mérnök, 5 munkás, 4 vállalkozó, 4 gazdálkodó, 3 nagykereskedő, 1 tanító, 41 magánzó és 36 egyéb, 8 munkanélküli és 28 közadakozásból él. A hitközség évi költségvetése 25,961 pengő. A világháborúban 205-en vettek részt, akik közül 33 hősi halált halt. A közigazdaság terén fontos szerepük van Fürst Béla, Steiner Béláné, Löwenstein Jakab és Ignác, Hüvös Salamon és Kemény Ödön birtokosoknak. Megemlítésre méltó Schütz Salamon, aki 1865. kékfestő gyárat létesített. A hitközség mai vezetősége: Junger Mózes főrabbi, Boschan Gyula diszelnök, Rosenthal Jenő

elnök, Löwenstein Ignác alelnök, Sándor Zsigmond Talmud-Tóra elnök, Fenyvesi Simon Chevra Kadisa elnök, Grosz Győző Maszkil el dal gondnok és Gerő Simon titkár.

Zalai Béla, filozófiai író és tanár, szül. 1883., megh. 1915. A budapesti egyetemen bölcsészeti-doktori és tanári oklevelet szerzett. Több fővárosi középiskolában tanított. Mélyen szántó, éles elméjű vizsgálatokat folytatott a filozófiai rendszerek alkatáról és a különböző rendszerek egymástól való eltérésének okáról és lényegéről. Eredeti szempontjai a külföldi filozófiai irodalomban is figyelmet és hatást keltettek. Nagyobb és fontosabb értekezései: *A realitás-fogalom típusairól*; *Etikai rendszerezés*; *A filozófiai rendszerezés problémája*; *Untersuchungen zur Gegenstandstheorie*. Hagyatékában maradt és eddig kiadásra még nem került, a filozófiai rendszerezésről vallott nézeteit összefoglaló terjedelmes munkája: *Allgemeine Theorie der Systeme*.

Zalalövő, kisk. Zala vm., 1398 lak. Mint a hitközség levéltárában levő feljegyzésekből kitűnik, a hitközség 1797. alakult. Alapítói Popper Jakab szabó és Rechnitzer Henrik gazdálkodó voltak. Első rabbija Anhalzer Jakab, aki hosszú ideig nagy szeretettel vezette a hitközséget. 1868-ban a hitközség a kongresszushoz csatlakozott. Temploma a hitközség tagjainak adományaiból 1830. épült. Iskolája, Talmud-Tórája nincs, csak Chevra Kadisája, melynek Neufeld Lajos az elnöke és Nőegylete, amelynek elnöknői széke jelenleg betöltetlen. A hitközség tagjai közül Küffler Dezsőné 1600 holdas saját birtokon gazdálkodik. A hitközség évi költségvetése 5000 pengő, melynek egyötödét fordítja szociális és filantrópikus célokra. A hitközség lélekszáma 305, a családok száma 61, adót 61-en fizetnek. Foglalkozásuk szerint: 5 gazdálkodó, 44 kereskedő, 1 köztisztviselő, 2 nagyiparos, 1 orvos, 1 magántisztviselő és 6 iparos. A hitközség tagjai közül 60-an vettek részt a világháborúban és 9-en estek el. A hitközség mai vezetősége: Bander Adolf rabbi, László Henrik elnök, Deutsch Árpád alelnök, Kálmán Vilmos pénztárnok, Kripka Dezső ellenőr, Weltlinger Jenő gondnok.

Zalaszentgrót, nagyk. Zala vm. 2168 lak., ebből 113 családban 315 zsidó. A (kongresszusi) hitközség adóízetőinek száma 127. Foglalkozás szerint: 43 kereskedő, 10 iparos, 10 gazdálkodó, 1 nagybirtokos, 3 gyáros, 5 malomtulajdonos, 1 ügyvéd, 3 orvos, 6 magántisztviselő, 2 mérnök, 1 magánzó, 1 tanító, a többi más foglalkozási ágakban. A hitközség anyakönyvi területéhez tartoznak: Kisszentgrót, Zalaudvarnok, Csáford, Aranyod, Tüskeszénpéter, Tekeny, Zalaszentlászló, Gyülevész, Kustány, Kehida, Barátság, Kallos, Bezeréd, Padár, Zalakoppány, Gyűrűs, Vándorszőlős, Zalaistvánd, Kemend, Pókafa, Szepetk, Pakod, Zalabér, Batyk, Zalavég és Túrje községek. A kis hitközség tagjainak tevékenysége kiterjed a mezőgazdaságra és ipari vállalkozásra is. Országos hírnévre tett szert gelsei és belistyei báró Guttmann László mintaszerűen vezetett zalabéri birtoka (3000 hold) és a túrjei 400 holdas bérlet, amelyen Keszler Mór és Böhm Ferenc gazdálkodnak. Az ipar szolgálatában állnak Keszler Mór tüskeszent-

péteri, Keszler Bernát zalabéri, Keszler Márton batyki gőz- és műhengermalmi, továbbá Kod Zsigmond pokodi és Rosenthal József türjei vizimalmai. A hitközség alapítása 1670-re tehető, bár szervezett keretek nélkül már azelőtt is működhetett, ami abból állapítható meg, hogy temetőjében 300 évnél régebb feliratú sírkövek vannak. A XIX. sz.-ig való fejlődéséről csak abból következtethetünk, hogy a zsinagógájukat ez időben megnagyobbították, még pedig a földesúr, gróf Batthyán Ferenc engedelmével, aki ekkor a következő adománylevelet adta a hitközségnek: «Ich Franz, Graf v. Batthyán Erbherr zu Güssing und wirklicher Grundherr, und Besitzer der Herrschaft Szent-Grott, Kaiser. Königl. Kämmerer (tit.) urkunde für mich, und meine Erben, dass nachdem in Namen der gesammten Szent-Grotter Juden Gemeinde, Salomon Politzer, der Zeit Richter, Salomon Steiner, Jakob Reich, Benedek Kraus, Leopold Tritscher, Isak Singer, Isak Hamburger, Moises Schreiber, Jakob Schirer und Gezel Leeb Geschworene mir durch eine besondere Bittschrift unterthänigst vorgestellet haben; dass in der in hierortigen Markt Szent-Grott befindliche Synagog oder Tempel der Dachstul dem Einsturz drohet und dass der Tempel für die durch die Zeit nahmhaft vermehrte Judenzahl zu klein, eine Vergrößerung nothwendig erheischet, ich die Reparation und Vergrößerung des Tempels entweder selbst vorzunehmen, sodas das Tempelgebäude zur nothwendigen Reformation und Vergrößerung ihnen Juden käuflich zu überlassen, und in Fall dieser gnädigen Bewilligung auch für den freyen Kascha-Wein-Schank, sogenannte Schabes-Stangen, und gewöhnliche Schild-Kroten-Gabe einmal für allemal eine gewisse Tax oder jährliche Zahlung zu bestimmen die Gnade haben wolle, ich diese gemeinschaftlich gehorsame Bitte in Erwägung genommen und in Betracht; dass oben-erwähnte Juden-Gemeinde das Tempel-Gebäude nach ihrer eigenen Art einzurichten zu reformiren und nach Möglichkeit und Umstände der Zeit, auch zu vergrößern wünschet, jenes dermalen stehende Tempel-Gebäude (dem Grund selbst dahin nicht verstanden) der Bittstellenden-Juden-Gemeinde um Zwey Tausend Gulden käuflich übertragen, und als ihr Eigenthum übergeben habe; so gestalten zwar; dass sie dem Tempel nach ihren Gutachten herstellen, reformiren, und nach Erforderniss auch erweitern, und vergrößern können mit der bedingten Versprechen; dass die Grundherrschaft bey ereignenden Vergrößerungsfall nach der vorgemachten Anzeige der dazu erforderlichen Grund gratis und ohne weitere Bezahlung überzueignen haben solle. 1809 anfangend anmit gnädigst dass die Gemeinde für obangesuchte Beneficien, als freyen Kascha-Wein-Schank, Schabes-Stangen, und übliche Schild-Kroten-Tax ohne weiteren Steigerung in künftigen Zeiten jährlichen Ein Hunder Gulden bestimmt zu allen haben sollen, wird aber hiemit ausdrücklich vorbehalten; dass jenes Gebäude zu keiner Zeit zu einen anderen als Tempel-Gebrauch auf was immer Art und Ursache abkommen sollte der Grund der Herschaftlichen Obrigkeit allezeit wiederum und gratis zurück fallen müsse. Zu allzeitigen Sicher-

heit der Juden-Gemeinden ist diese Urkunde mit meinem Adelichen Insigni und Handschrift bekräftigt worden. Geschehen in Markt und Schloss Szent-Grott den Ersten Jänner, im Jahre Ein Tausend Acht Hundert und Neune. Franz graf von Batthyán (P. H.). Ad mandatum In mi Dei Comitibus Extradat per Josephum Eklér mp. Bonorum Directorem ect. In Coltus de Zala Tabula judic Assorem. Ez az okirat a még ma is fennálló zsinagógára vonatkozik, amely a hazai zsidóság egyik legnevezetesebb műemléke. Az épület 168 éves. Eredetileg a török hódoltság idejében vár volt. Mikor a törökök az országból kitakarodtak, a várból granárium lett és körülbelül 168 évvel ezelőtt került a hitközség tulajdonába, mely azt zsinagógának rendezte be. A Batthyán-féle adománylevélben felsorolt előjárókön kívül sem a régebbi előjárók, sem az alapítók nem ismeretesek. A Chevra Kadisa alapítási ideje is ismeretlen, de valószínű, hogy olyan régi, mint maga a hitközség. Évszázados multra tekinthet vissza a hitközségi iskola története is. Századokon át fenntartott iskolájában már az 1880-as évek elején magyarul oktattak. E nagymultú intézmény azonban 1899., mikor a község összes iskoláit államosították, megszűnt. Azóta csak a hitélet adminisztrációja köti le a hitközség gondjait. E célra 1928-ban 4365 P-t fordított. 1860-ban Ferenc József császár gyönyörű domborművű ezüst plakettet küldött a hitközségnek, hazafias szolgálatainak elismeréséül, amiről az érem szövege tanuskodik. A világháborúban 25 tagja vett részt és 15 elesett. A hitközség vezetősége: Hirtenstein Adolf kerületi rabbi, Keszler Mór malomtulajdonos, elnök, Stern Sándor alelnök, Politzer Mór templomgondnok, Stern Ferenc pénztáros, Hamburger Ernő cedókópénztáros, Barta Albert titkár; választmányi tagok: Fleiner Vilmos, Korein Jenő, Korein Miksa, Neumann Mór, Stern István, Weisz Sándor. A Chevra Kadisa elnöke Korein Miksa, társelnökei Neumann Mór és Korein Dávid. A régi alapítású Nőegylet Szalai Ignácné vezetése alatt áll.

Zalán Elia, rabbi, szül. Pricsevben, megh. Bátorkeszin 1786 körül. Előbb Breslauban volt a talmudiskola vezetője, majd Nagyváradon működött, de már 1775. Bátorkeszin volt rabbi. Több héber munkát írt, így: *Maané Elijáhu* (Zolkiev 1758); *Hadrász Elijáhu* (Prag 1785); *Melechesz machsevesz* (Frankfurt 1766); *Mocher Mechoruc* (Zolkiev 1772); *Tesuvósz Ha-Geónim* (Turka 1766).

Zálmóni József, rabbi. Minden valószínűség szerint a XVI. sz. első negyedében viselte a budai rabbiságot. A század közepe felé már elismert tekintély hírében állott és rá hivatkoztak egy olyan válólelvel érvényességének a kérdésében, amelyet elkeseredett vita közepette számos akkori külföldi rabbi támadott.

Zappert Georg*, történész és archeológus, szül. Obudán 1806 dec. 7., megh. Bécsben 1859 nov. 23. A pesti piaristáknál és a bécsi egyetem orvosi fakultásán tanult, de 1829. kikeresztelkedett és a teológiai fakultásra ment át. De megsüketülván nem maradhatott egyházi pályán, hanem visszavonulva teljesen historiai tanulmányainak élt. Művei: *Collectaneen zur Geschichte*

der Cultur, Litteratur und Kunst im Mittelalter; Vita B. Petri Acotanti, (1839) és *Gravure en bois de XII. siècle* (1837). Ezekén kívül szakfolyóiratokba a keresztény archeológia, a középkori kultúr- és irodalomtörténet ismeretlenebb fejezetei köréből jelentékeny tanulmányokat írt. Tagja volt a császári akadémiának. Ugyanott tartottak felette emlékbeszédet 1860. Z. testvére J. L. Zappert (1795—1865) Prágában élt és az ottani hitközség vezetőségéhez tartozott. Igen gazdag és ismert filantróp volt.

Zarándoklás a Szentföldre, a zsidóság legrégebbi tradíciói közé tartozik s alapja abban a bibliai rendelkezésben található, hogy minden zsidó férfiú évenként háromszor tartozik megjelenni a Templomban (*Exod.* 23. 17; *Deuter.* 16. 16). Ez a jeruzsálemi Templom fennállása idején a három zarándok-ünnepen, a peszach, sovúosz és szukkósz ünnepén történt. A zarándoklást *regel*-nek, a megjelenést *reijá*-nak nevezték. A Misna szerint ez a zarándoklás «mindenkire kötelező, kivéve kiskorúakat, nőket, vakokat, bénákat, aggokat, nagy betegeket és elmekórosokat». A mózesi törvények szerint mindenkinek áldoznia kellett (*Exod.* 33. 14; *Deuter.* 16. 17), de annak mértékét csak később határozták meg. Jóllehet nők és gyermekek nem voltak kötelesek zarándokolni, rendszerint ők is elkísérték atyjukat vagy férjeiket (*Peszachim* 89a, *Gittin* 25a). A legfőbb zarándok-ünnep természetesen a szukkósz-ünnep, a «chag ha-ászif», az «összegyűjtés ünnepe» volt, amelyet az egész nép közösen ünnepelt Jeruzsálemben (*Nechemia* 8. 17). De Palesztinán kívül, a Babiloniában élő zsidóság is rendszeresen zarándokolt Jeruzsálemba a zsidó állam fennállása idején, jóllehet az számos esetben életveszedelemmel járt (*Taanit* 28a). A zarándoklás Judaea fennállásának utolsó századában oly arányokat öltött, hogy Gessius Florus procurátor 256,500 zarándokról tesz említést egy peszach alkalmával; a Toszefta pedig Agrippa jelentését közli az egymilliót meghaladó zarándokról, ami azonban túlzásnak vehető. Jeruzsálem akkori területén 240,000 embernél több nem fért el. A zarándokoknak ósidóktól fogva minden kényelmet biztosítottak. Először is a Jeruzsálemba vezető útról és kutakról gondoskodtak (*Sekálím* 1. 1, 5. 1); az áldozati állatok bőrét átengedték a szállásadóknak, akiknek ezenkívül semmit sem volt szabad a zarándoktól elfogadniok (*Jóma* 12a). Jeruzsálem lakói vendégszeretően fogadták őket, a papság előzékeny volt, a nyilvános hitszónokok pedig dícsérték a zarándokokat (*Szukkót* 49b, *Peszachim* 5b). A jeruzsálemi Szentély elpusztításával nem szűnt meg a Z. (*Enekek-Eneke Midrás* 4. 2.), sőt a vesztély dacára a nők is elkísérték férjeiket (*Nedárim* 23a), de az egykori öröm és vigasság gyásszá és panasszá változott: nemzeti függetlenségének elvesztését gyászolta ezután a zsidóság zarándokünnepi alkalmával is s panasza nyíltak ajkai: «Szent városaid romokban hevernek, Cion vadonná, Jeruzsálem pusztasággá lett; Szentélyünk pedig, egykor az ősök büszkesége, földig égve, kincseink elpusztítva vannak» (*Móéd Kátán* 26a). A zarándoklás sohasem szű-

netelt még a szétszórt zsidóságnál sem. Midőn Szaladin szultán elfoglalta Jeruzsálemet, ő, mint Maimonides jóakarója, türelmet tanusított a zsidók iránt s a Z. új erőre ébredt. Ekkor megindult az egész keleti zsidóság Z.-a s még ötven évvel később Estori Farchi feljegyzése szerint is állandó szokása volt a Z. a távoli keleten élő zsidóknak. A kereszties hadjáratok idejében a nyugati zsidók is zarándokoltak Jeruzsálemba. Juda ha-Levi, Rottenburgi Meir, Maimonides, Tudelai Benjámin és Regensburgi Patachja, Jechiel párisi rabbi, Nachmanides a XII—XIII. sz.-ban és számos más tekintélyes tudós Spanyolországból és Itáliából szintén elzarándokoltak a Szentföldre. A spanyol zsidók kiűzése és a török terület benépesedése zsidókkal, valamint a Szentföld utáni benső vágy a XVI—XVIII. sz.-ban egyre fokozták a gyakori Z.-t, nem csupán Jeruzsálem, hanem Sámuel próféta, R. Simeon ben Jochai a *Zohár* (I. o.) állítólagos szerzője, továbbá R. Meir vélt sírjának a megtekintése végett is. Európa keleti zsidósága a XVI. sz.-tól kezdve indít népes Z.-t a Szentföldre. Még a XIX. sz.-ban az emancipációk következtében sem szűnetelt a Z. és több kitűnő zsidó tudós telepedett le végkép a Szentföldön. A zsidó zarándoklások gyakori ájtatosságokkal vannak egybekapcsolva, melyeket főképen a tradíció által megszentelt helyek romjainál gyakorolnak. Ezek mellett a keleti zsidók népies mulatságokat is szoktak rendezni. Jeruzsálemben a zarándokok a Salamon-templom megmaradt nyugati falánál gyülekeznek péntek- és ünnep-esténként, tammuz hó 17-től áv hó 9-ig, a Templom lerombolás gyásznapijáig köznapokon is. Áv 9-én a gyászistentiszteletet éjjel tartják, szivan hó 6-án, sovúosz napján pedig a szefard zsidó zarándokok Cion-hegyén, Juda királyainak sziklasírhajain imádkoznak, a következő napon pedig Simon ha-Cádik (az igazságos) főpap sírján. Az előbbi szertartásban az askenázi zsidók is résztvesznek. Lag be-omer napján Jeruzsálem zsidósága Simon ha-Cádik főpap sírja mellett gyülekezik és imádkozik. Jeruzsálem és Bethlehem közt, Buraknál van Rachel ósanya sírja; ide a jeruzsálemi zsidók rajokban vonulnak elul-hó 30-án, különösen azonban chesvan-hó 15-én. Sámuel próféta sírjához a zarándokok íjjár hó 28-án mennek Rámába s az éjt rendszerint ott töltik ájtatoskodva. A Kármel-hegyén levő barlangba (Khaifa közelében) szombat este Elijáhu próféta tiszteletére zarándokolnak ki, míg íjjár hó 14. Palesztina és a távolabbi Kelet minden részéről nagyszámú zarándok jön össze Tibériásba R. Méir bel ha-Nesz állítólagos sírja mellett, ahol nagy kivilágítást és népies ünnepségeket rendeznek. Szaflelben, a kabbalisták egykori városában peszachtól kezdve íjjár hó 18.-ig minden héten a közeli városokba zarándokolnak David király hadvezérének Benaia ben Jehojadának, Hosea prófétának és Joseph Saragossinnak, a safedi hitközség újjáalapítójának sírjához. A legnagyobb szabású zarándok-népünnepély Lag be-Omer estéjén van, amikor az egész palesztinai, távoli keleti, afrikai és kaukázusi zsidóság Simon ben Jochai kivilágított mauzoleumánál ünnepe. Az askenázi zsidóság minden újhholdkor, a

XV. századi hírneves kabbalistának, Isaac Luriának sírjához zárandokol. Ijjár hó végén Szidon mellett Jákob pátriárka fiának, Zebulonnak sírját keresik fel a Palesztina minden részéről összefövő zárandokok. Keleten Palesztinán kívül is vannak zárandokösszejövetelek, így Mezopotámiában, ahol pl. Bagdad mellett az ú. n. Kohenmauzoleumot, Jozsua főpap sírját látogatják. Babilon romjai mellett pedig sovuosz estéjén Ezekiel prófétának sírját. Kurdisztánban és Perzsiában is vannak zárandokhelyek, az utóbbiban legnevezetesebb Hamada vára mellett Eszter és Mordeháj sírja, melyet purimkor keresnek fel a zárandokok.

S. R.

Irodalom. J. D. Eisenstein és M. Franco (Jew. Encycl.); Carmoly, *Hinéraires de la terre Sanite* (Bruxelles 1847); Burland, *Ginsé Izrael I.* (Lyck 1865); Luncz, *Luach Erec Izrael* (Jerusalem 1895); Benjamin, *Maaszé Izrael* (Lyck 1859); *Bulletin Annuel de l'Alliance Israélite Universelle* (1888, 1898).

Zecher caddik livróchó (h.). Áldassék az igazságos emlékezete. A vallásos zsidó kegyeletének kifejezése, mikor halottat említ, különösen tudóst, vagy olyant, aki szentéletű volt. Használják még az *Ólov hasólóm* (nyugodjék békében) kifejezést is.

Zecher lechorban (h.). Emlékezés a pusztulásról. Általában a jeruzsálemi Szentély pusztulására való emlékezést értik alatta, amely összeforrt a vallásos gondolkodással és legerőteljesebb kifejezést a Zsoltár híres fogadalmában talált: «Ha elfelejtenélek Jeruzsálem (im esköchéch Jerusolajim), sorvadjon el a jobbom, tapadjon nyelvem nyemhez, ha nem emlékszem meg rólad, ha nem törődöm Jeruzsálemmel még a legnagyobb boldogságomban is». A zsidó nép magáévá tette ezt a fogadalmat és sok szertartását ebből bontotta ki. Imáinak nagy részében a cióni gondolat lüktet és még a köznapi életet is megszínezi. Az a közmondás, hogy a zsidó öröm nem lehet teljes öröm, szintén a Jeruzsálem miatt érzett gyász gondolatköréből nőtt ki. Hagyományosan vallásos házakban még ma is ügymelnek arra, hogy a befejezetlenség érzésével csökkentsek le az öröm hangulatát, vagy szándékos kártevással megzavarják azt. Az újonnan épített ház egyik sarkát vakolatlanul hagyják, a szoba falát, vagy mennyezetét valamely szembetűnő részén feketére, sötétszürkére festik meg, vagy egyáltalában meg sem festik, hadd emlékeztessen ez a szomorú folt az elpusztult Jeruzsálemre. A bús emlék még asszony hiúságát is lefegyverezi. Ha felékesíti magát, a legkedvesebb ékszerét félreteszi, mert Jeruzsálem miatt nem lehet teljes az ő öröme. Lemondanak az utolsó falat ételről és azt érintetlenül a tányéron hagyják, mert a teljes jóllakottság sem illik a zsidó gyászhoz. Az eljegyzésen tányért törnek össze, az esküvőn ezek a szertartások is a Z. gondolatkörébe tartoznak.

F. M.

Zechijó (h.). Érdem; a nép nyelvén ahhoz, hogy az ember valamilyen szerencsét érheszen meg. Korrumpáltan: *szchije*. Az ige alakja a jiddis nyelvben: *zöhe sein*: Kiérdemelni.

Zechór berisz. Magyarul: *Emlékezzél meg a szövetségről.* Rós-hasonó előnapján mondott szelichósz. E napot is ezért így nevezik vulgári-

san. Ugyanezen imát mondják, ha szelichószos napon templomi cirkumciziót tartanak, az is az isteni szövetség jele. A költemény szerzője: Rabénu Gersóni, aki a X. sz.-ban élt.

F. D.

Zechusz ovósz (h.). Az atyák (ősök) érdeme. A zsidó felfogásban nem tudott meggyökeresedni a negyediziglen bosszuló Isten képzete, hanem ellenkezőleg a megbocsátóé, aki az ősök érdemeit még az utódokban is jutalmazza. A Talmud szerint is az ősök érdeme az utódok javára szolgál. (Sabbat. 55a.) Ezért mondják, mikor elhunyt jámbor embert említene: *Zechuszó jogén olénu*. Az ő érdeme nekünk is szolgáljon védelmül, javunkra. Ugyanez jiddisben: *Sein Zechisz soll uns beistehn*.

F. M.

Zeloták (heb.: *kannáim*), a. m. túlbuzgók, így nevezik azt a zsidó nemzeti, faji és szigorúan vallási alapon álló pártot, amely Judaea fennállásának utolsó századában, főképpen pedig Jeruzsálem elpusztulása korában a legelszántabb és legvégsőkig menő harcot hirdette és ténylegesen alkalmazta Róma és a pogány befolyás ellen. A Z. pártjának tagjait másképpen «sicarii» néven is említik, mert mint harcosok, állandóan törrel (sicar) jártak és ha bárhol szentségtörést láttak, ami a zsidó érzést provokálta, kíméletlenül leszárták a botrányt okozót. Josephus nyomán Graetz és Schürer arra az eredményre jutnak, hogy a Z.-at negyedik pártnak kell tekinteni a farizeusok, szadduceusok és esszenus-chaszideusok (l. az illető címszavaknál) mellett s hogy ezt a pártot Galileai Juda alapította (Josephus, *De bello judaico* II. 8, § 1; *Antiquitates* XVIII. 1. § 1, 6). Ennek a megállapításnak azonban ellentmond az a tény, hogy éppen már Galileai Juda atyja, Ezekia guerilla-csapatot szervezett az idumeai Heródes ellen, mint azt Josephus állítja (*De bello judaico* I. 10, § 5; *Antiquit.* XIV. 9, § 2), még inkább azonban az, hogy Heródes alatt már voltak organizált merénylő szervezetei a Z.-nak. A «Törvény iránti vakbuzgalom» a makabeus korszakban a jámborság fokmérője lett az erőszakos hellenizálással szemben. Így magáról Mattathias főpapról olvassuk, hogy Fineaszhoz hasonló buzgalommal cselekedett, amikor a zsidó bálványimádót ledöfte. Mattathias mondaná: «Aki a Törvény buzgó védelmezője (zelota) s megőrzi a Szövetséget, az kövessen engem» (I. *Maccab.* II. 27. 43–45), a valóságban a Z. pártjának elismerése volt. A Talmud különböző helyei tanuskodnak arról, hogy a Z. valóban fanatikus túlbuzgók voltak. Így nem engedték meg semmi körülmények közt a nem-zsidó nővel házasságot és érintkezést, a kép- és bálványimádás pusztta szemlélését, a szobrokra való pusztta rátekintést, az árnyékukban való hűsölést. A pogány szokások utánzását pedig a legerélyesebben eltiltották. De erkölcsi tartalmat nem csupán abból merített az irányzatuk, hogy ők maguk ezektől valóban őszintén undorodtak, hanem ama szóbeli hagyományból is, hogy Isten csupán bálványimádás esetében alkalmaz bosszút: «Amíg bálványimádás van a világon, addig isteni harag is létezik» (*Szifré Deuter.* 96; *Szanhedr.* 106; v. ő. I. *Makkab.* III. 8). A Z. keletkezését Josephus s részben elvesztett műve nyomán részleteseb-

ben Hippolytus keresztény egyházatya *Originis Philosophumena sive Ammii Haeresium Reputatio* c. műve adja (9. 26., ed. Dunker 1859) igen érdekesen: «Ezeknek (t. i. az esszénusoknak) némelyike még szigorúbb gyakorlatot követ azáltal, hogy nem vesz kezébe és nem néz rá a pénzre, melyen kép van, mondván, hogy senkinek sem szabad hordania vagy néznie képet: sem nem lépik át egy város kapuját, amelyen szobrok vannak, minthogy tilos a Törvénybe ütköző kép alatt elhaladni.» «Mások a nem-cirkumcizionált idegeneket, akik az istentiszteletet megfigyelik s nem vetik magukat alá a ritusnak, vonakodás esetén nyomban megölik. Ezekért őket Z.-nak vagy «sicarii»-nek nevezik. Mások ismét senkit sem szólítanak Úrnak, kivéve Istent, még ha kínozzák vagy megölik őket, akkor sem.» Herodes idegen uralma robbantotta ki a Z. fanatizmusát s alakította át őket politikai pártszervezetté. Josephus leírja, hogy míg az iskola- és törvényhozás-vezető Semája és Abbalion Szanhedrin-ülnökök hallgatólag elismerték Herodest, addig voltak olyanok, akiket torturával sem lehetett rábírní arra, hogy királynak nevezzék azt.» (*Antiquit.* XIV., XV.). Ezekia alatt «bandává» szervezkedtek ezek a túlbuzgók, de valójában nem banditák voltak, hanem Heródes véres uralmának rendszeres támadói. Maga Josephus, aki minden buzgó patriótát, aki a véres szörnyeteggel szembe merf szállni, banditának nevez, csodálattal emlékezik meg a Z. vértanúságra kész állhatatosságáról. Egy esetet mond el Josephus a számtalan tragédia közül: az egyik zelota ahe-lyett, hogy megadta volna magát az usurpátornak, a kavernába menekült és inkább lemészárolta héttagú családját, semhogy gyermekei másnak engedelmeskedjenek, mint az Úrnak, atyáik Istenének (*Antiquit.* XIV. és *Bell. Jud.* I.; *Assumptio Mosis* IX. 1—7). A Z. főerődítménye Sepphoris városa volt (*Antiquit.* XIV.). Igen jellemző, hogy a «sicca», a törzshasználatát a rómaiaktól tanulták el, holott éppen azért harcoltak ellentük, hogy a nép semmiféle szokásukat át ne vehesse. A siccát mégis átvették tőlük, főképp azzal a célzattal, hogy magát Heródest megöljék. Tíz zelota elhatározta, hogy az amfiteátrumban ledöfi az usurpatort. Ez azonban kőmeitől megtudta a szándékot és tortura után megölette a merénylőket. A nép mártírnak tisztelte őket és a besúgókat darabokra tépte. Midőn pedig Heródes uralmának végén a Nagy-Templomra a sást feltétette, a Szanhedrin két előkelő tagja és negyven ifjú zelota ledobták azt, amiért valamenynyien tűzhalált szenvedtek Heródes rendeletére (Josephus, *De belloellum judaico* I. 33, § 2; *Antiquitates* XVII. 6. §§ 2—4). Mindazáltal a Z. mozgalmak nem szűntek e véres bűnhődés után sem. Heródes halála után Archelaus ellen küzdöttek s vezetőjük a Heródes által kivégeztetett Ezekia fia, Galileai Juda lett, aki katonailag újból organízálta őket. Ugyanezen Galileai Juda unokái szervezték meg a későbbi Z. küzdelmét és sem kompromisszumba nem mentek bele, sem békét nem akartak kötni Rómával. Juda két fiáról maga Josephus kénytelen megállapítani, hogy szintén mártírhálált haltak, míg harmadik fiát Menache-

met királynak akarták elismerni, de ellenségei leszúrták (*Bell. Jud.* II. 17). Ennek rokona és követője volt Eleazar ben Jair (u. o. és VII.), aki teljességében fenntartotta elődei megalkuvást nem tűró elveit. Túlzó fanatizmusuk miatt, maguk a farizeus tudósok egyidőben «gyilkosoknak» bélyegezték a Z.-at (*Szota* IX. 9) s elveiket ezek a békeszerető és tűró moralista tudósok elvetették. Mégis, amikor Gamalai Judas Galileában Róma ellen szervezkedett, a farizeus R. Caók, Sámmai tanítványa, egyik vezetőül csatlakozott hozzá (*Antiqu.* XVIII. 11). A Quirinus prokurátor által kivetett adó fizetését megtagadták, mert a rómaiaknak beszolgáltatott adót a rabszolgaság jeléül fogták fel. Főképp Sámmai iskolájának tudósai csatlakoztak a Z.-hoz a Templom lerombolása előtti időben s ezek a fegyver használatát is megengedték és alkalmazták a Törvény védelmében (*Sábbát* 17a). Mikor I. Agrippa óta Judaeát provinciaként kezelte Róma s a jeruzsálemi Szanhedrint megfosztotta jurisdikciójától, nyílt forradalom tört ki s a Z. vezetői bejárták az egész országot, sereget gyűjtöttek, de minden felkelésüket a római csapatok leverték s vagy kivégezték vagy száműzték vezetőiket (*Antiquitates* XX. 1, § 1). Juda fiait, Jacobot és Simont a prokurátor, Tiberius Alexander keresztre feszítette (időszám. el. 47). A legborzasztóbb sorsuk azonban Cumanus, Felix és Florus prokurátorok alatt volt a Z.-nak. Ez idő alatt a Róma elleni harcot Eleazar ben Dinai, Amram és Tahina vezették (*Antiqu.* XX. 1; *Bell. Jud.* II.; *Szota* IX. 9). Forradalmaikat, úgy látszik, a tehetősebbek nem szívelték, mert a tulajdonjog elleni merényleteik meglehetősen gyakoriak voltak, minthogy abban római érdekeltséget láttak. Ezért számos panasza van ellenük feljegyezve a Talmudban (*Menachót* 57a; *Jerus. Sabbat* 14a; *Gittin* V. 6, 55b; *Jerus. Gittin* V. 47b). A római elnyomással és zsarnoksággal együtt növekedett a Z. fanatizmusa, mellyel kapcsolatban az álmessiások is jelentkeztek. Végül Gessius Florus prokurátor vad vérengzései valósággal őrjöngökké tették őket (*Antiqu.* XX.; *Bell. Jud.* II.) és a terrortól sem riadtak vissza. Két frakció keletkezett, egyik az engedékenyebb, mely engedni akart Rómának, a másik, amely Isten segítségével a legelszántabb harcot kívánta. Ennek vezetője Eleazar ben Anania, a nagy Templom papi kormányzója volt, akihez több pap csatlakozott (*Bell. Jud.* II. 17; *Toszefta Sabbat* 17. 6; *Gittin* 56a). Ezek Galileai Masadában lemészárolták a római várőrséget s elfoglalták az erődítményt, Eleazar ben Jair pedig a nyílt hadjárat élére állott. Másik vezér Simon bar Giora volt s mindketten jelentékeny hadi eredményeket tudtak elérni, így Cestius egész seregét megsemmisítették 66. Galileában Giskalai János lett a vezető, de Josephus még mások neveit is megörökíti (*Bell. Jud.* II. 21; IV. 4; *Vita* §. 12, 27, 35—36). Sepphoris vára azonban nem csatlakozott a forradalomhoz. Ekkor küldte Josephust, a későbbi történetírót, aki papi törzsből való hadvezér volt, a jeruzsálemi, nagyjából Z.-ból álló Szanhedrin Sepphorisba, hogy álljanak el Róma támogatásától és segítsék a galileaiakat Judea felszabadításának hősi küzdelmében. Azonban Jose-

phus Róma kezére juttatta Galileát. A Z. emberfeletti hősiességgel küzdöttek tovább a túlnyomó és kitűnő hadvezérekből és katonákból álló rómaiakkal szemben Vespasianus és Titus alatt. Maga Josephus kénytelen elismerni ezt a Z. utolsó kitűnő vezetőjének, Eleazar ben Jairnak és társainak tragikus és hősi halála leírásában (*Bell. Jud.* VII. 8—9). Simon bar Giora, Eleazar ben Simon és Simon ben Jair, valamint Giskalai János vezetésével különböző Z.-frakciók keletkeztek s ezek esztelenül feldúlták a városi lakosság gabonátárházait (*Bell. Jud.* V. 1; *Abt. de R. N.* VI.). Simon bar Giorát és Giskalai Jochanant a Titus császár diadalíve alatt hurcolták végig kötéllel nyakuk körül, majd az előbbi a tarpei szikláról ledobták (*Bell. Jud.* V. 5). Másokat kinöztak, ismét másokat kegyetlenül kivégeztek. A Z. túlzásait a késői történetírás is csak elítélni tudja, de hősiességük és jellemiszilárdságuk még ma is csodálatot ébreszthet. S. R.

Irodalom. Kaufmann, Kohler, Zaelots (Jew. Encycl. 1904); Grätz, Geschichte der Juden III.; n. a. Jahresbericht (1892); Schürer, Geschichte des Volkes Israel (3. kiad. I.); Rosenthal, (Monatschrift 1893); Krauss Sámuel, (Byzantinische Zschr. II.); n. a., Lehnwörter; J. Derembourg, Essai sur l'Histoire et Géographie de Palestine (1867).

Zemirósz (h.). Dalok. A péntek esti és szombat déli étkezést követőleg énekelt dalok közkeletű neve.

Zempléni P. Gyula*, író, hírlapíró és műfordító, szül. Tállyán 1856., megh. Budapesten 1902. Miután Kassán elvégezte a gimnáziumot és a jogakadémiát, a hírlapírói pályára lépett. Előbb kassai lapoknak dolgozott. Több évtizeden át a Magyarország külpolitikai rovatát vezette, ezenkívül a Magyar Ifjúság c. lapot is szerkesztette. Sok idegen regényt és színművet fordított. A legértékesebbek Verne- és Maupassant-fordításai. — Felesége Z. P. Gyuláné Elek Irma, író, szintén számos regényt és színművet fordított magyarra. Önálló munkái: *Idegenben* (ifjúsági regény); *Judit néni iskolája*.

Zerá kodes (h.). Szent ivadék. Rendszerint a hitükért halt zsidó vértanúk leszármazottjára alkalmazzák.

Zerffi (Hirsch) Gusztáv*, szabadságharcos, és író, szül. 1820. Eleinte németül írogatott, majd 1846-tól a Honderűben «Irodalmi levelek dr. Laube Henrikhez» c. cikksorozatot írt. A szabadságharc évében «Der Ungar» címen lapot indított és szerkesztett s ezenkívül 1848. a «Reform» c. hetilapot is megalapította és részben szerkesztette. Lapja megszűntével önként beállott honvédek és Schweidel tábornok segédtsíjtje lett. A szabadságharc leveretésével előbb Belgrádba menekült, majd Párisba s onnan 1853. Londonba ment, ahol a Royal Medical College tagja volt. Tíz évi ottani tartózkodás után Bukarestbe kellett mennie egy becsületsértési ügyből kifolyólag. Innen támadó cikkeket írt az osztrák kormányzat ellen az Augsburger Allgemeine Zeitungba. Halálának sem helyét, sem idejét nem ismerjük. Z. legfontosabb munkája Kossuth írásainak német fordítása, mely *Gesammelte Werke Kossuth's* címmel 3 kötetben Lipcsében jelent meg 1850—51. Egyéb munkái: *Wiener Lichtbilder und Schattenspiele* (1844); *Kunterbunt* (2 k. 1846 és 2. kiad. 1847);

Wespen (1846). Magyarul írott érdekes művei: *Mátyás fia mint Corvin és törvénytelen vér.* Kritikai adalék irodalmunk erkölcs-történetéhez (Buda, 1847); *Mártius 15-ike* (1848); *Pesten egy lap. néptörténet* (1848., németül is.) S. R.

Zerkovitz, 1. Béla, zeneszerző, szül. Szegeden 1881 jún. 11. Budapesten végezte a műegyetemet és építészmérnöki oklevelet szerzett. 1925-ben a Városi Színház igazgatója volt, jelenleg a Royal Orfeum művészeti igazgatója. Számos népszerűvé vált dalt és operettet írt. Utóbbiak: *Aranyeső* (1911); *Katonadolog*; *Százszorszép*; *Aranymadár*; *Arvácska*; *A nóta vége*; *Csókos asszony*; *Die Wundermühle*; *Finanzgenie*; *La bombolla delfu Prateria* (1922, előadták Milanóban). Félézren felüli zeneszáma jelent meg nyomtatásban. Magyarország egyik legnépszerűbb dal-szerzője volt főként a világháborút megelőző években. K. K.

2. Z. Emil, közgazdász, szül. Szegeden 1870 okt. 15., megh. Newyorkban 1923 márc. 1. (eltemették Budapesten). Mérnöki oklevelet szerzett, majd nagyobb lapok közgazdasági rovataiba dolgozott, később a Magyarország, majd a Pesti Hírlap közgazdasági rovatának vezetője lett. Megalapítója és elnöke volt a Kereskedelmi Alkalmazottak Országos Egyesületének. Mint a Kereskedelmi Múzeum levelezője, majd mint kereskedelmi miniszteri tanácsos s utóbb, mint a magyar kormánytól kinevezett kivándorlási felügyelő hat évet töltött az Egyesült-Államokban. 1918-ban hajózási kormánybiztossá, a kommun alatt pedig a hadügyi népbiztosság hajózási osztályának vezetőjévé nevezték ki. Tiszteletbeli tagja volt a legelőkelőbb amerikai magyar egyesületeknek. Egyik kezdeményezője volt az Egyesült-Államok és Magyarország közt létesült postaforgalomnak és a washingtoni kormánynál fáradozásával elérte, hogy az amerikai postaügyi hivatal külön a magyarországi forgalom céljaira pénztalványi úrlapokat bocsátott ki. *Amerikai kereskedők* (1905) címen könyvet is írt. Másik eredeti és hasznos munkája: *A konzul a külkereskedelemben* (1914).

3. Z. Szidónia, író szül. Tobitschauban (Morvaország) 1858. Atyja orvos volt s a II. Rudolf alatt nemesített Z.-családból, míg anyja marannusoktól származott. Iskoláit Bécsben végezte, onnan nevelőnőnek Magyarországra került. Rövidesen megtanult magyarul és állami tanítónői oklevelet nyert. Trefort kinevezte egy állami polgári iskolához tanárnak, majd ösztöndíjjal Münchenbe küldték, ahol színésznőnek képezte ki magát s mint ilyennek rendkívüli jövőt jósoltak. Konlokotronisz görög főúr kedvéért, aki megkérte, konvertált s Velencében a Márkus-székesegyházban házasságot kötött. Nem sokára ott hagyta Athént, visszatért a zsidó vallásra és Bécsben férjhez ment egy Grünwald nevű kereskedőhöz. Nagyobb pedagógiai munkája: *A magyar irodalom története, költészettannal női tanintézetek számára* (1874), azonkívül németre fordította Tóth Kálmán verseit (1874). Később Bécsben valóságos divat-szociológiát teremtett meg íásaival. Szerkesztett egy «La Mode» c. folyóiratot, mely éveken át a divat-reform szolgálá-

latában állott és gyakran túlmerész újításokat hirdetett. Éppen ez újítások miatt «*Das Gretchen von heute*» c. művét az osztrák államügyészség akkoriban betiltotta. S. R.

Zichrónó lévróchó (h.). *Áldássá váljék az emlékezete.* Szólásforma, ha halottat, főleg ha elhunyt tudós rabbit említenek.

Ziefer Jechiél Michóél, rabbi, Megh. 1844. Először Lengyelországban működött, majd a magyarországi Ciferbe került rabbinak. 1820-ban Wienben jelentek meg talmudi glosszái *Chájé Olom* címmel, *Derech Chájim* kommentárját a kódexhez Pozsonyban adta ki 1837.

Ziegler Ignác, főrabbi, szül. Alsókubinban 1861 szept. 29. Tanulmányait a budapesti rabbiszemináriumban és egyetemen végezte, 1905 óta karlsbadi főrabbi. Művei: *Malachiás próféta* (1888); *Religiöse Disputationen im Mittelalter* (1894); *Geschichte des Judentums* (1900); *Die Königsleichnisse im Midrasch* (1903); *Die sittliche Welt des Judentums von Abschluss des Kanons bis Saadjah* (Leipzig, 1928). Z. híres egyházi szónok.

Ziffer Sándor*, festő, szül. Egerben 1880. Tanulmányait Budapesten az iparművészeti iskolában kezdte, azután Münchenben, Párisban, majd Nagybányán tanult. Résztvett a MIÉNK, a Művészház (*Kereszthegy, Nagybányán, Luxembourg kert*) és a Műcsarnok 1914. évi kiállításán (*Pihenő modellek*). Kisebb gyűjteményes kiállítása 1927. volt az Ernst Múzeumban (*Olvasó nők, Önarckép*) Ugyanez évben a Kútkiállításán is szerepelt. Legutóbbi képein az egykori naturalista dekoratív hatásokra törekszik.

Zilzer 1. Antal, festő, szül. Budapesten 1861., megh. u. o. 1921. Művészeti tanulmányait a budapesti mintarajziskolán kezdte, azután a müncheni akadémián, Párisban, Berlinben és Londonban folytatta. Főleg arcképeket és tájképeket festett. Münchenben Miksa bajor herceg arcképével aranyérmet nyert. Az 1896-iki millenáris kiállításon két tájképet és Ibsen arcképét állította ki. «*Erdei magány*» és «*Erdei idill*» képeit I. Ferenc József vette meg. Arcképei közül a legjelentékenyebbek: Budenz, Wahrmann Mór, Munkácsy (M. Tört. Képcsarnok). 1907-ben megvakult. F. B.

2. **Z. Gyula**, festő és grafikus, szül. Budapesten 1898. Z. Antal festő unokaöccse. A budapesti műegyetemen gépészmérnöknek indult, de tanulmányait abbahagyva festeni kezdett. Előbb a Képzőművészeti Főiskolán, aztán Münchenben tanult. 1924-ben Párisban telepedett le. Kiállított Párisban, Londonban, Zürichben, Moszkvában a nemzetközi kiállításon, itt az orosz állam nyolc festményét megvette. Előbb grafikával foglalkozott. Ilyenekkel szerepelt Budapesten a Kut 1927-iki kiállításán a Nemzeti Szalonban. *Kaleidoszkóp* c. litografiai mappát adott ki irodalmi hatások alatt keletkezett szimbolikus kompozíciókkal, azután rézkarcsorozatot (*Bretagnei halászsok*). F. B.

3. **Z. Hajnalka**, szobrász és keramikus, szül. Budapesten 1893. Z. Antal festő (l. o.) leánya. Az Iparművészeti Iskolában tanult. Jellegetes arcképeket mintáz (Benedict Henrik). Figurális, színes kerámiákat (Kleopatra, Hindu táncosnő),

vázákat és dísz tárgyakat készít. Gyűjteményes kiállítása volt a Nemzeti Szalonban (1924). F. B.

Zimmermann Gusti (Augustine), színésznő, szül. Nagyváradon 1865., megh. Bécsben. Linzben játszott először, majd a Theater an der Wien ismert és népszerű tagja lett.

Zipser Majer, rabbi, szül. Balassagyarmaton 1815 aug. 14., megh. Rohoncon 1869 dec. 10. Teológiai és bölcészeti tanulmányait Prossnitzban és Nikolsburgban végezte. 1837-ben Óbudán a Goldberger, majd a Bobély-családnál nevelősködött. 1844-ben a székesfehérvári hitközség meghívta főrabbinak. Itt újjászervezte a hitközséget s ő maga dolgozta ki az alapszabályokat, az iskolák és az olvasóterem tervét is s valamennyit rövid idő alatt meg is valósította. 1851-ben a pesti egyetem doktorrá avatta. A Bach-korszak és a községében dúló viszályok elkedvetlenítették s Amerikába, vagy Angliába akart kivándorolni, ahol inkább remélhette reformjainak megvalósítását, mint Magyarországon, amelynek legtöbb hitközsége tudni sem akart az újításokról. 1858-ban mégis Rohonc hitközségének meghívását fogadta el. Itt működött haláláig. Tanulmányainak nagyobb része a Litteraturblatt des Orientsben jelent meg s ezek a következők: *Die jüdischen Zustände unter der 150-jährigen Türkenherrschaft* (1846–47); *Zur Biographie des R. Meir Eisenstadt* (1846–47); *Raphael Meldola. Ein Bild der jüdischen Zustände in Italien zu dessen Zeit* (1846–47); *Kritische Untersuchung über die Originalität der im Talmud und Midraschim vorkommenden Parabeln u. Sentenzen* (10 tanulmány); *Die magyarische Sprache u. die Juden; Über die talmudischen fremdsprachigen Wörtererklärungen; Zur Charakteristik der Hillel'schen Schule u. deren Lehren; Über das Erbrecht des weiblichen Geschlechts nach dem Evangelium; Über das jüdische Kalenderwesen, eine Kritik des Luzzatto'schen Calendario ebraico.* A Jewish Chronicle-ba írt tanulmányai: *Eine Szene aus dem ungarischen Kriege*, melyben a székesfehérvári pogromot írja le; *The Talmud and the Gospels* (1851., 13 tanulmány), melyet a londoni hitközség külön is kiadott *The Sermon of the mount* címmel. Az Allg. Zeitg. d. Judentumsnak és a Ben Chananjának, Löw Lipót folyóiratának is munkatársa volt. Az utóbbiba írt tanulmányai: *Zur Zoologie des Talmud* (1858); *Zur Geschichte d. israelitischen Gemeinde in Belgrad* (1859); *Zur Geschichte der Sabbatfeier* (1859); *Über die Ostrichtung unserer Tempel* (1860); Ezenkívül ünnepi hitszónoklatok és gyászbeszédek is jelentek meg tőle. Hagyatékában talált kéziratából Jellinek Adolf bécsi főrabbi adta ki Flavius Josephus görög művének fordítását: *Über das hohe Alter des jüdischen Volkes*, nach hebräischen Originalquellen erläutert und nach M. Zippers Tode ausgegeben und bevorwortet (1870). Életrajzát s arcképét Reich, Beth-El 5. füzeté közli (1862).

Zivug. A zsidó néphit azt tartja, hogy házasságokat csak azok köthetnek jó szerencsével a földön, akiknek lelkét még születésük előtt az Isten párosította össze. Az Isten által kiszemelt hitvest Z.-nak nevezik. Minthogy nem minden házasság

szerencsés, fel kell tenni, hogy olykor olyan emberpárok kötnek egymással házasságot, amelyek nem Isten akaratából kapesolták egymáshoz a sorsukat. Ilyen házasságban természetesen nem Z. a házastárs és a viszonyuk ennél fogva nem tartós és felbomlik.

F. M.

Zochor, 1. Négy szombat.

Zochrénu lechájim, 1. Tefilló.

Zóhar (másképpen *Midras ha-Z.* vagy *Midras de-Rabbi Simeon ben Jochai*) az ókorból származó misztikus, pszeudoepigrafikus munka, melyet a hagyomány R. Simeon b. Jochainak tulajdonít. Arameus és csekélyebb részben héber nyelven írt kommentárokat tartalmaz a Pentateuch egyes szakaszaihoz. Fejtegetései és módszerei azonban eltérnek a Szentírás szabványos exegesisétől. A racionális írásmagyarázat helyett a Szentírás titkos értelmét kutatja és így bontakozik ki benne, ha rendszertelenül is, a kabbalisztikus teozófia, kozmogónia, kozmológia és az Isten természetéről, a lélekről, a bűnről, a jóról, rosszról, a megváltásról szóló misztikus tanítás. A legrégibb kabbalisztikus iratok tartják és a legszenvedelmesebb is valamennyi között. A tudományban azonban nem egységes a róla való felfogás és úgy eredetét, mint értékét különféleképpen ítélik meg. Szövege az eddigi megállapítások szerint legelőször Spanyolországban terjedt el; itt a XIII. sz.-ban Moses ben Sem-Tob de Leon kabbalisztikus író terjesztette s ő tulajdonította azt először R. Simon b. Jochainak. Amidőn Moses de Leon szegénységben meghalt s egy gazdag avilai zsidó tudós másolatot kért a Z.-ból, az özvegy azt állította, hogy férje volt a szerző, de szándékosan tulajdonította azt ókori szerzőnek, hogy az elismert, ősi név tekintélyével kerüljön a nyilvánosság elé. Sokan most már valóban a tekintélynélküli Moses de Leonnak tulajdonították a Z.-t és elvetették, mások éppen ellenkezőleg, autentikusnak s R. Simon b. Jochaitól eredőnek ismerték el. Minthogy a Z. seholsem hivatkozik más iratokra, keletkezésének kiderítése igen nehéz. A középkorban az volt a felfogás, hogy a Z.-nak valóban Simon b. Jochai a szerzője, de nem írásmű formájában, hanem szóbeli hagyományként adta át tanítványainak és így szállt utódról utódra, egészen addig, amíg leírták. A Z.-ban előforduló post-talmudi történelmi eseményeket pedig, amelyek a könyv későbbi keletkezésére vallottak, azzal igyekeztek mentesíteni a gyanu alól, hogy Simon b. Jochai jövődöléseinek tekintették. A Simon ben Jochai szerzőségét hirdető felfogást legelsőnek a XVI. sz.-i R. Elijah del Medigo, pádovai tudós támadta meg, aki *Bahinat ha-Dath* c. művében megállapítja, hogy a Z. nem származhat R. Simeon b. Jochaitól, mert, 1. ha ő lett volna valóban a szerző, erről a Talmud éppenúgy említést tenné, mint a *Szifré*-ről és más iratokról; 2. mert a Z. több oly embert említ, akik a Simon ben Jochai utáni korszakban éltek; 3. ha R. Simeon lett volna a Z. szerzője, akkor halachikus döntéseit a Talmud akceptálta volna; 4. ha a kabbalát valóban a szóbeli kinyilatkoztatás hagyományozta volna, akkor maguk közt a kabbalisták közt nem lehetne véleménykülönbség a

törvények misztikus interpretációjára vonatkozóan. Ezeket az érveket még megtoldja a XVII. sz.-i velencei tudós, Leo de Modena a Z. kritikájával foglalkozó művében, továbbá a XVIII. sz.-beli Jacob Emden altonai rabbi, aki megállapítja, hogy a Z. hamis szövegben idéz a Szentírásból; félremagyarázza és félreérti a Talmudszöveget; olyan rituális rendelkezéseket említ, amelyek jóval a könyv állítólagos keletkezése után rendeltettek el; említi a mohamedánok elleni keresztes hadjáratokat, holott R. Jochai korában az iszlám még nem is létezett; a zsinagógára az *esnogu* portugál korrupciót használja s misztikus magyarázatot ad a héber szavak punktuációjának, amelyek jóval a Talmud utáni korszakban jöttek létre. Ugyanezeket az érveket a francia keresztény teológus, Jean Morin is átveszi *Exercitationes Biblicae* (Paris 1669) c. művében. De mindkét érvelést megcáfolni igyekszik Moses ben Menachem Kunitz *Ben Jochai* c. művében (Óbuda 1815), amelyben a következőket állítja: a punctuatiót már a talmudi korban ismerték; a rituális parancsok, melyekről Emden azt állítja, hogy későbbi rabbik intézkedései, valójában szintén a talmudi korból erednek; továbbá, hogy R. Simeon b. Jochai a Talmud is csodatevőnek említi és misztikus mondásait is közli. David Luria *Kadmut ha-Zohar* (Königsberg 1855) c. műve elveti Moses de Leon szerzőségét és azt állítja, hogy a babiloni gáónok kabbalisztikus doktrínákat is idéztek egy bizonyos *Midras Jerusalmiból*, amelynek nyelve azonos a Z.-éval; továbbá, hogy a Z. készen volt a Talmud lezárása előtt s hogy azt nagyrészt valóban R. Simeon b. Jochai írta; azonkívül az arameus nyelvet a talmudi és gáóni korszakban egyaránt használták. Ezzel szemben Jellinek, Graetz is Moses de Leont tartják a szerzőnek, mert ennek más művei szószerint tartalmazzák a Z. egyes helyeit. Az egész vitának véget vet a modern kritika következő megállapítása: a Z. nem lehet egy szerző műve, sem egy korszaké, hanem több szerzőé, több korszaké és többféle civilizáció hatása alatt keletkezett, ami számos ellenmondásból és következetlenségből is kitűnik. Magas, sőt fenséges gondolatszépsegek váltakoznak ott a régi misztikus tanításokkal és a kabbalával. Eredetére igen fontos az a körülmény, hogy már az ókori zsidóság különböző államokban élt s egyrésze sokféle eszmearamlásba került. Az akkor magas kultúrfokon élő Babilóniának hindu eredetű spiritualizmusa sem maradhatott rájuk hatás nélkül. Legszembetűnőbbben valóban a hindu hatás mutatkozik meg a Z.-ban. Hindu felfogásra vall a következő pár vers is, amelyet később a XVI. sz.-ban Copernicus rendszere néven ismert meg az emberiség s amelyet előtte Z. tanított, de amelyről bebizonyított dolog, hogy csupán a hinduk ismerték: «Az idősebb Hammunah könyvéből tanultuk magyarázatok segítségével, hogy a föld kör alakban forog tengelye körül; hogy némelyek fent, mások alul vannak; hogy minden teremtmény, bár ugyanazon helyzetben van is, változtatja kinézését a hely különbözőségének viszonyai szerint. De vannak földségek, ahol világos van ugyanakkor, amikor máshol sötétség van s van

nak földiségek, ahol állandóan nappal van, vagy pedig az éj csupán egészen rövid ideig tart... Ezeket a titkokat az embernek a titkos tudomány teszi ismertté, nem pedig a geográfia.» (Zóhar III. 9b). Ez a földforgási teória, melyet Copernicus előtt az időszám. előtti 1. sz. ban ismertek a hinduk, majd a perzsák is, nem maradhatott természetesen hatás nélkül a Perzsa-birodalom nagykulturájú zsidóságra sem. A zsidószektárius Yudghaniták egyenesen a Vedanta-filozófia miszticizmusa nyomán elvetették a Tóra betűszerinti szövegén alapuló értelmezést s ennek helyébe a misztikus magyarázatot tették; askézisükben is a hindu filozófusokat követték. Titkos irataik valószínűen magvát képezték a Z.-nak, amely felosztásánál fogva is misztikus kommentárja akar lenni a Pentateuchnak. Később, amidőn az iszlám-kultúra zenitjén a keleti kalifátusból a nyugatiba (Spanyolország) nagymérvű bevándorlás történt, a Z.-t is magukkal vitték és hozzátoldásokkal elferdítették. A Z. ezen későbbi szövege pótlékokkal is bővült, amelyek az egyes fejezetek függelékét képezik. Ilyenek: 1. a *Szifra di-Zeniánta*, amely öt fejezetben a teremtéssel, a végtelenségéből a végesbe, az abszolút egységből a sokszorosságra, a tiszta szellemiségből az anyagiba való átmenetellel foglalkozik; 2. *Idra Rabba*, mely az előbbiben foglalt eszméket tovább fejleszti; 3. az *Idra Zutta*, amely mind két előbbit összefoglalja. Jellemző, hogy mindhárom az «En-Szof» doktrínát mellőzi és a kilencedik Szeffirára a «Caddik» kifejezést használja, ami régebbi keletkezésekre vall. Ezekén kívül még a következő függelékei vannak a Z.-nak: *Raze de-Razin*, amely a kabbala fizionómiájával s a testnek a lélekhez való viszonyával foglalkozik; *Széfer Hachelot*, amely a hét szférát, a paradicsomot és poklot írja le; *Raja Mehenna*, amely beszélgetést tartalmaz Mózes, Elijáhu próféta és Simeon ben Jochai között s a mózesi törvények allegorikus interpretálását adja; a *Szitré Tóra*, mely különböző kabbalasztikus dolgokról szól; a *Midrás ha-Neolam*, amely a Biblia különböző helyeit a *remazim* (jelek) és a gematria segítségével magyarázza misztikusan; a *Saba*, amely a metempsychosis doktrínájáról dialógust tartalmaz Elijáhu próféta és Simeon b. Jochai között; a *Janukah*, *Toszefta* és *Maszniszin*, amely az előzők Szeffirosz-doktrínáját magyarázza. Még mindezekben a Z. néven ismeretes műveken kívül van a *Zohar Chadas* és a *Tikkunim*, régebbi és újabb s mindannyi erős hasonlatosságot mutat az eredeti Z.-ral. A Z. mindanütt kihangsúlyozza azt a gondolatot, hogy a felületen nem látható mélyebb értelmet kell a Szentírásból kinyomozni: Jaj annak, — szól Simon b. Jochai, aki azt állítja, hogy a Tóra csupán közhelyeket tartalmaz és világi olvasmányokat. Ha így volna, akkor a jelenkorban is lehetne Tórát írni, sokkal vonzóbb elbeszélésekkel. A valóságban így áll a dolog; a felső és az alsó világ egyugyanazon principiumon épültek fel; az alsó világban él Izráel, a felsőben az angyalok élnek. Ha az angyalok le óhajtanak szállni az alsó világba, földi ruhát öltenek; ha pedig ez áll az angyalokra, mennyivel inkább áll a Tórára, amely-

nek kedveért teremtette meg az Isten a világot és az angyalokat. Nos, az elbeszélések a Tóra ruhái; aki azt gondolja, hogy ez a ruha maga a Tóra, megérdemli hogy elpusztuljon s ne legyen része a jövő világnak. Jaj a balgáknak, akik nem látnak tovább a díszes ruhánál! Sokkal értékesebb a ruhánál a test, amely azt hordja, de még értékesebb annál is a lélek, mely a testet életben tartja. A balgák csupán a Tóra köpenyét látják, a nagyobb szelleműek a testét, a bölcs azonban a Tóra valódi lényegét, annak lelkét látja. A messiási korban a Tóra «felsőbbrendű lelke» fog kinyilatkozni.» (III. 152). A mélyebb értelemről, a kutatásról, a szellemiségről s a magasabb rendű emberről való véleményét így fejezi ki misztikus formában, de költői lángolással más helyein is a Z. A biblia-exegézisnek négy formáját alkalmazza, ezek a *pesat* (betűmagyarázat), *remez* (célzás), *deras* (allegorikus magyarázat) és *szod* (misztikus magyarázat). E szavak achrosztikonja héberül Pardeszt, paradicsomot jelentenek s ez a további misztikus magyarázatnak legfelsőbb foka. Ez utóbbi szerint minden látható dolgok, a természeti jelenségeket beleértve, exoterikus és ezoterikus realitással bírnak s ehhez képest az embert a láthatatlanban instruálják. Ezen alapvető doktrína szerint a világegyetem emanációk fokozatossága s az emberi szellem, ha felfogja őket legfelsőbb megnyilatkozásaikban, eljuthat a végső okok megfejtéséig. Ezt az okozatosságot a Z. négy kategóriára osztja s ez megfelel a tudás és megismerés négy fokának: 1. a dolgok külső észrevételéről szóló ismeret; 2. a dolgok lényegéről szóló tudás; 3. intuitív megismerés és 4. a szeretet által szerzett tudás, mert a Törvény csak azok előtt nyilatkozik ki, akik szeretik azt. A tudás eme 4 fokának elnyerése után extázis és vízió következik, mely még mozdulatlanságot, a kontemplációba teljes kontemplatív elmerülést, imamondást követel. Hét fokozata van az extatikus állapotnak s valamennyit különböző színezetű vízió kíséri és mind a hét extatikus állapotnál a bölcs más és más égi szférába jut, míg eljut a hetedikbe, amely szintelen; kontemplációja ekkor véget ér s öntudatlanná válik. «A fekete pont fénylővé változott, a mélybe és a fenséges tengerbe folyt s kérdeztem vízióm értelmét, melyre választ kaptam: a bűn megbocsátása az» (Simon b. Jochai így beszéli el a Z.-ban saját kontemplációját). A Z. a zsidóságban hihetetlen gyorsasággal terjedt el. Alig ötven évvel castiliai megjelenése után, a XIII. sz.-ban már több kabbalista idézi, így Menachem Recanati, az olasz-zsidó misztikus. Tekintélye oly nagy lett, hogy már a XV. sz.-ban Castiliában Joseph ibn Sem Tób alapján és a Z. érveivel támadja meg Maimonidest. A kabbalistákra megigéző hatással volt misztikus poézise és azt hitték, hogy azt csak Istentől inspirált hanglelandó írhatta s egyenesen a Bibliával egyenrangúsították. Még a Talmud-tudósok is szent könyvnek tekintették s döntéseknél, mint legfelsőbb tekintélyre hivatkoztak a Z.-ra. Ethikai principiumait, magasztos nézeteit az emberről és a halhatatlanságról éppen a Talmud szellemével jobban összeegyeztethetőnek tartották, mint Maimonides és

a többi vallásfilozófusok elveit, mert míg Maimonides és követői az embert csupán az universum részecskéjének fogták fel s oly lénynek tekintették, amelynek halhatatlansága saját aktiv intellektusának fejlődési fokától függ: a Z. az embert a teremtés urának, legmagasabb rendű lényének tekinti, olyannak, amelynek halhatatlansága saját erkölcsiségétől függ; az erény gyakorlása és a morális tökéletesülés által lesz az ember az égi kegy részese, másrészt maga a fizikai élet is az erény alá van rendelve. A Z.-nak ez a magasatos tanítása elbűvölő hatással volt a zsidó tudósokra, nem csupán a középkorban és nem csupán a szefárdoknál nyugaton és keleten, hanem egészen napjainkig is és főképpen Kelet-Európában. A Z. félretolta a formalizmust, növelte az áhitatot, az elmélyedést, a benső imát és mélységes valóságosságot, a földi lét külsőségeitől való elvonatkoztatást, a belsőnek, a szelleminek, a magasabbrendűségnek javára. Másrészt azonban, mint minden nehezebben értelmezhető miszticizmus, a Z. károsan is hatott, mert táplálta a babonás hajlamosságot, a misztikus álmodozást, a daemónológiában s az angelológiában való hitet s a rabbinikus törvénykezést misztikus kultusszal helyettesítette, úgy hogy az ünnepek és szertartások a Kelet és Kelet-Európa kabbalistáinál lassankint más értelmet nyertek s újfajta cerimonákkal bővültek az eredeti zsidó szokások rovására. A XVI. sz.-tól kezdve a liturgia is lassankint megváltozott a kabbalisztikus körökben; arameus nyelvű imáikban túltengenek a Z. allegóriái és szimbólumai, tartalmuk azonban magasatos, mert Isten és ember viszonyára, a vallás és szeretet összeforrat egyértelműségére vonatkozik. A Z.-nak korán megvoltak keresztények közt is a rajongói, így a XV. sz.-i híres firenzei orientalista, Pico della Mirandola, a kölni humanista Reuchlin, a viterbói Aegidius és sokan mások európaszerte, akik a nehéz arameus nyelvet a Z. kedvéért tanulták meg. Korán feltűnt a Z. és némely keresztény dogma hasonlatossága is, így a bűnbeesés és a megváltás, sőt a trinitás dogmájával való hasonlatosság is. E Z.-részek miatt keresztény tudósok is propagálták a Z.-t, oly időkben is, midőn a Talmudot elégették (l. *Cenzura*). Először 1558. Mantovában és Cremonában nyomtatták ki a Z.-t, amelynek a lélekről szóló egyes fejezeit Joseph de Voisin lefordította latinra. Ehhez később más részek latin fordítása járult. A Z.-nak számos kommentárja van s ezek közül fontosabbak: a *Tórasz Emesz*, melynek szerzője David ben Abraham Semarjah (Salonici 1604); *Jes Zóchór*, *Mekór Chochmo* és *Imré Binó*, szerzőjük Ben Petachja (Prag 1610–1611); *Amarósz Tehórosz*, szintén főképp szömagyarázat, Wolf Leitmeritztól (Lublin 1645); *Saár ha-Somáim* Abraham Herától (u. o. 1655); *Cheszed le-Avrohom* Abraham Azulaitól (u. o. 1685); *Vajakhél Móse*, Moses ben Menachemtől (Dessau 1699); *Or Iszráel* Israel Jaffétól (Frankfurt a. Oder 1711). L. *Kabbala*, *Szefirót* és *Lélek*.

Irodalom. Isaac Broydée, Zohar (Jew. Enc. 1904); Zunz, Gottesdienstliche Vorträge (2. kiad.); Stern I. (l. o.), a Ben Chananjah I.—IV. évf.-ban; A. Franck, La Kabbala (Paris 1848, alapvető mű, szerző kiváló hebraista, egy-szersmind a modern filozófia egyetemi tanára volt. Művét

A. Jellinek fordította le németre [Leipzig 1844] s a modern tudomány azóta foglalkozik újból a kabbalával): A. Jellinek, Moses de Leon und sein Verhältnis zum Zohar (u. o. 1851); D. H. Joël, Midrasch ha-Zohar. Die Religionsphilosophie des Zohar (u. o. 1849); Steinschneider, Jewish Literature (§ XIII.); Jost, Geschichte des Judentums und seiner Sekten (II—III.); Ginsburg, The Kabbalah (London 1865); Hamburger, Realencyclopädie zur Bibel und Talmud; H. Beer, Historische Daten in dem Zohar (Monatschrift V.); Duschak, Platonische Mythe in dem Zohar (Orient X.); Landauer (u. o. VI.); Rapoport, Kerem Chemed I.; Grätz, Geschichte der Juden VII.; Bacher, Vilmos, L'Exégèse Biblique dans le Zohar (Revue des Études Juifs XXII.); u. a., Jewish Quart. Rev. III.; Karppe, Études sur les origines du Zohar (Paris 1891); Isaac Mayer, Kabbalah (Philadelphia 1888); Flugel, Philosophy, Kabbalah and Vedanta (Baltimore 1902).

Zöld Márton (sióagárdi), honvédtábornok, szül. Szekszárdon 1865 ápr. 25. Középiskoláit Pécsen és Székesfehérvárott végezte, a Ludovika Akadémiát és a törzstiszti iskolát Budapesten. A világháború kitörésekor Gyuláról 1914 aug. 2. vonult Dalmáciába egy népfelkelő zászlóaljjal. Mint a Lovcsen alatt fekvő Crotolle félsziget védője négynapos ütközetben főlényesen verte vissza a montenegrói sereg támadását. Később Volhíniában, majd Bukovinában végigküzdötte ezredével az 1916. évi januári csatákat. A Rance mellett Obstgarten védelmében Z. csapatait személyes bátorságával buzdítva, a lövészárkokba benyomuló orosz túlerőt hősiesen visszaszorította. Haditettéért a király magyar nemes-séggel és vaskoronarenddel tüntette ki. A Prezony melletti állóharcokban, a lysoniai csatákban (Kelet-Galicia), az ukrainai előnyomulásban, később pedig az olasz fronton Z. a kiváló haditények egész sorát követte el, amelyek elismerése gyanánt a katonai érdemkeresztet, a második osztályú vaskeresztet, a Lipót-rendet és a szász Albrecht-rend tisztí keresztjét nyerte kitüntetésül. Ezredét teljes rendben vonta vissza az olasz frontról. A kommun alatt Szegeden 1918. belépett a Nemzeti Hadseregbe. Magyarország kormányzója tábornokká nevezte ki. Z. a m. kir. honvédség egyetlen zsidóvallású tábornoka. E lexikon elnöki tanácsának tagja.

Zöldi Márton, író és hírlapíró, szül. Békéscsabán 1854., megh. Budapesten 1919. A budapesti műegyetemen tanult. Csakhamar azonban színész lett és vidéki színtársulatoknál működött. Egyideig a Nemzeti Színház másodtitkára, majd a budapesti városligeti Dalos Színház igazgatója is volt. Sok tréfás rajtot és elbeszélést írt. Színművei: *Nana*; *Az Eiffel-torony kisasszonya*; *Pópa*. Elbeszélő kötetei: *Thália pongyolában*; *Színészhistóriák*; *Bűnös emberek*; *Komédiák*; *Bohémia*; *Egy primadonna házassága*; *Anádasok királya*; *A nagy bonviván*; *A pápai gróf*; *Világjáró*; *Lábas Péter*.

Zoltán Jenő, hírlapíró, szül. Nagyváradon 1891. Tanulmányai elvégzése után újságíró lett. 1920-ban átvette a Nagyvárad Friss Újságot és 1924-ig felelős szerkesztője volt.

Zombor (Sombor, SzHSz.). A (kongresszusi) hitközség 1827. alakult. Alapítói, mint a régi jegyzőkönyvekből kitűnik, Stein Jakab, Stein Ferenc, Herczog József és Hajduska Fülöp kereskedők voltak. A hitközség első rabbijául Kohn Dávidot választotta, aki több évtizedes érdemes működés után 1884. halt meg. Első előjárói Stein

Lipót, Löbl Henrik, Schön Ábrahám és Hollender József voltak. Ma is fennálló templomát 1865 építette a hitközség saját erejéből. 1925-ben létesítette Talmud Tóráját, melyet 30 növendék látogat. Intézményei: a Chevra Kadisa, melynek Vámosi Jenő az elnöke, a Nőegylet, amely Kabos Mártonné vezetése alatt működik, a Bikur Cholim egylet, mely Weidinger Frigyes elnöklete alatt áll, az Oblath Henrik vezetése alatt álló Talmud-Tóra egyesület és egy ifjúsági egylet, melynek Altmann Jenő az elnöke. A hitközség történetére vonatkozó okmányok a városi archívumban találhatók. A hitközség történetét Guttmann Simon főrabbi írta meg. A hitközség tagjai közül Wamoscher Andor és Vámosi Jenő vezetnek nagyobb mintagazdaságot. A hitközség évi költségvetése 350,000 dinár, melyből 20,000-et fordít szociális és filantrópikus célokra. A hitközség lélekszáma 986, a családok száma 228, adót 240-en fizetnek. Foglalkozás szerint: 20 nagykereskedő, 7 gazdálkodó, 3 tanító, 63 kereskedő, 8 ügyvéd, 5 köztisztviselő, 15 munkás, 5 nagyiparos, 4 orvos, 36 magántisztviselő, 15 munkanélküli, 27 iparos, 1 mérnök, 2 hírlapíró, 25 magánzó és 4 egyéb. A világháborúban a hitközség 125 tagja vett részt, akik közül 13-an estek el a különböző harctereken. A hitközség mai vezetősége: Fischer Mihály és Guttmann Simon főrabbi, Wamoscher Andor földbirtokos és törvényhatósági bizottsági tag elnök, Scheer Armin alelnök, Kelemen József és Turányi Zsigmond előjárók, Bondi Arnold pénztárnok, Oblath Henrik, Wamoscher Gábor, Bergl Lipót, Breuer Lajos, Fischer Bernát és Lipschitz Leó előjárósági tagok, Török Sámuel titkár és Schönberger Miksa hitoktató.

Zórach ben Meir *Kum Kadis*, rabbi, szül. Prágában, innen került Magyarországra. Rohoncon volt tanító s emellett könyvet is írt. *Ócar hachájim* c. vallástani könyve Prágában jelent meg 1832.

Zord Arnold, festő, szül. Budapesten 1887. Művészeti tanulmányait Márk Lajos festőiskolájában és a képzőművészeti főiskola esti tanfolyamán végezte. A Múcsarnok 1910-iki kiállításán állított ki először (*Mályvarózsák, Templomrészlet*). A Művészházban pedig ugyanez évben gyűjteményes kiállítást rendezett. Festett figurális képeket, tájképeket (*Fák a tengerparton*) és néhány bibliai kompozíciót is (*Ádám és Eva menekülnek az Úr haragja elől; Káin és Abel*). F. B.

Zuckerkandel, 1. *Emil*, anatómus, szül. Győrben 1849., megh. u. o. 1910 máj. 28. Előbb Utrechtn, majd Gracban, végül Bécsben volt rendes egyetemi tanár és szakmájában elismert elsőrendűszaktekinetly. Fő művei: *Zur Morphologie des Gesichtsschädels* (1877); *Über eine bisher nicht beschriebene Drüse* (1879); *Über das Riechzentrum* (1887); *Normale und pathologische Anatomie d. Nasenhöhle* (1892); *Anatomie der Mundhöhle* (1891); *Anleitungen für den Sezier-*

saal (1891). Testvére Z. Paul szintén a berni egyetemen volt a korbonctan tanára.

2. **Z. Róbert**, egyetemi tanár, nemzetgazdász, Z. *Emil* (1. o.) és Paul bécsi orvosprofesszorok testvéröccse, szül. Győrben 1856 dec. 3., megh. Prágában 1926. A bécsi egyetemen tanult és fiatalon iett a nemzetgazdaságtannak és statisztikának nyilv. rend. tanára a prágai német egyetemen, ahol haláláig működött. A német egyetem rektorává is megválasztották, ő a megtiszteltetést azonban nem fogadta el, azzal a megokolással, hogy az a tanulásban gátolja. Vezetője volt a prágai Államtudományi Intézetnek is. Főmunkája, amellyel világhírt szerzett szakkörökben: *Zur Theorie des Preises* (1889), máig a legkitűnőbb enémű munka. Egyéb művei: *Die Konsumsteuern im österreichisch-ungarischen Ausgleich* (1907), valamint több nagyobb tanulmány szakfolyóiratokban, továbbá a «Handwörterbuch der Staatswissenschaften» nyolc kötetének mindhárom kiadásában. S. R.

Zukor Adolf, filmgyáros, szül. Ricsén (Zemplén vm.) 1872. Apja falusi szatócs volt. Z. Mátészalkán elvégezte a négy polgárit, azután Abaújszántóra tanulónak ment Blau Hermann vegyeskereskedésébe. 16 éves korában kivándorolt Amerikába és sok küzködés után szerény állást kapott egy chicagói szódagyárban. A chicagói világiállítás évében szücsműhelyt nyitott Chicagóban. Itt feleségül vette az erdőbényei születésű Kaufmann Lottit. 1904-ben megalapította az első moziját. Hat évvel később már filmvállalkozó és 35,000 dollárral megrendezteteti az Erzsébet angol királynő-filmet Sarah Bernharddal a főszerepben. A nagy erkölcsi és anyagi siker után egy másik filmjének főszerepére James K. Hackettet szerződtette, aki akkoriban Amerika legnépszerűbb színésze volt. Ebből a szerény kezdetből fejlődött ki az 1920. megalakult Famous Players Lasky Corporation, amely a Paramount-filmeket gyártja és hozza forgalomba. Ennek a vállalatnak elnöke Z., aki a legtekintélyesebb helyet foglalja el az egész nemzetközi filmvilágban, mert vállalatának számtalan külföldi fiókja és Amerikában mintegy 500 színháza van. Z. több zsidó jóléti intézményt létesített szülőfalujában és Amerikában is minden filantrópikus mozgalmat bő támogatásban részesít. R. I.

Zwebner Ábrahám, rabbi, szül. Galgócon 1880., megh. Jeruzsálemben. Z. a pozsonyi jesiván tanult, majd Csesztén választották meg rabbinak. 1868-ban a szervezés alatt álló zsidó kongresszus ellen röpiratot írt. 1872-ben a Szentföldre költözött. Döntvénytárát fia, Z. Jehuda adta ki.

Zwillinger Ferenc, ügyvéd, műgyűjtő Esztergomban. Esztergomra vonatkozó látképek metszet-, valamint a város történetére vonatkozó fényképgyűjteménye van. Élénk részt vett a zsidóság kultúréletében is és kiváló munkásságot fejt ki a hitközségben, melynek több év óta elnöke. F. B.

Zs

Zsámbék, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm 4223 lak. A Zs.-i (statusquo) hitközség alapításának időpontja ismeretlen. A hiányos anyakönyvi kivonatok azonban arra engednek következtetni, hogy Zs.-on már 200 évvel ezelőtt is volt hitközségi élet. Arra vonatkozólag azonban, hogy kik voltak az alapítók, az első elöljárók és rabbik, nincsenek hiteles feljegyzések. A hitközségnek van Chevra Kadisája, temploma 1810. épült, iskolája 1878. létesült, de 1920. a hitközségi tagok létszámának erős csökkenése következtében a rabbiállással egyetemben megszűnt. Van még Nőegylete a hitközségnek. A hitközség évi 3500 pengős költségvetéssel dolgozik, melyből egy részt szociális célokra fordít. Lélekszáma 80, a családok száma 22; adót 19-en fizetnek. Foglalkozás szerint: 2 nagykereskedő, 11 kereskedő, 1 orvos, 1 gyógyszerész, 1 magántisztviselő és 3 iparos. A világháborúban résztvevő tagjai közül négyen estek el. A hitközség mai vezetősége: Weisz Miksa elnök, Haas Samu és Fleischmann Simon alelnökök, Gárdonyi Vilmos pénztárnok és Basch Henrik gondnok.

Zsengeri Samu, pedagógus, szül. Pápán 1840 okt. 18., megh. Budapesten 1924 márc. 21. Iskoláit szülővárosában és Pesten végezte. 1857-ben lett tanító és azóta minden nevezetesebb tanügyi mozgalomban részt vett. 1870 óta Budapesten működött és itt több lap munkatársa is volt. A Népnevelő- és Orsz. Izr. Tanítóegylet fejlesztésében, a Pedagógiai Társaság alapításában érdemes munkásságot fejtett ki. 1878-ban önszorgalmából letette a gimnáziumi érettségit és elvégezte az egyetem filozófiai fakultását, majd doktorátust szerzett és az orth. zsidó polgári iskola igazgatója lett. Sok tankönyvet írt. Szerkesztette az Ungarisch-jüdische Schulzeitung és Szombati Ujság c. lapokat s vezette a Magyar Ujság tanügyi rovatát; azonkívül szerkesztette a három nyelven megjelent Látogatók Lapja című folyóiratot s lefordította hét kötetben Pestalozzi műveit.

Zsid, **Zsidó**, **Zsidói**, **Zsidókői**, **Zsidov**, ősmagyar családnevek, amelyek arra vallanak, hogy viselőik a honfoglaló magyarokkal bejött zsidóhitűek leszármazottjai voltak. E neveket régebben s betűvel írták és ilyen formában fordulnak elő a régi okiratokban. Valószínűleg az 1092-ig terjedő időszakban keletkeztek, amikor a magyar nemzet felvette már a kereszténységet és a keresztény szokásokat. Ezekben a neveken semmi megvetés, vagy gúny nem rejtőzött és semmiféle rosszindulatú megkülönböztetést nem fejez ki egyik sem, mivel ekkoriban még a zsidó magyarok teljes összeforrottságban éltek a pogány és keresztény magyarokkal egyaránt. U. L.

Zsiday. A honfoglaló magyarok száznyalc apróbb nemzetségének egyike. A régi hagyomány tartja ezt így, amely nyilvánvalóan a régi magyarok zsidóhitű fegyvertársainak emlékét őrzi.

Zsidó. A héber származás magyar megjelölése. A szó kétségtelenül nem magyar, hanem orosz eredetű és a *zsidov* szóból származik. Az oroszok között már igen régi időkben éltek Zs.-k, elnevezésüket tőlük vették át a kozárok (l. *Kozárok*) és az ő közvetítésükkel kerülhetett a magyarokhoz, akik a honfoglalás idején, nyilván csak az itt talált Zs.-kat (l. *Zs. őslakók*) jelölték ezzel az elnevezéssel és nem a kozár Zs.-kat is. Az 1922. felfedezett és a XIII. sz.-ból való löweni ó-magyar Mária-siralomban fordul elő a magyar nyelvben a Zs. szó. Manapság azokban az országokban, ahol az asszimilációs törekvések (l. *Asszimiláció*) érvényesülnek, a Zs. szó közjogi és közhasználati felfogásban felekezeti, illetve vallási vonatkozásaiban szerepel csupán, mivel állampolitikai szempontok a népi, nemzetiségi, vagy faji elhatárolásokat mellőzték. Ennek a felfogásnak az elfogadása kizár minden fajelméletet, vagy nemzetiségi aspirációt, mert a népi származásnak eljelentéktelenítése azzal a kulturális egységgel történik, amelyet a felekezeti különállóságok sem bontanak meg. Felekezeti elosztályozása a Zs. szónak, illetve egyértelművé tévése az izraelita (l. *Izraelita*) kifejezéssel kétségtelenül a klerikális szemlélet eredménye, ami még olyan országokban is tartja magát, ahol a klerikalizmus ereje az államvallás megszüntetése folytán lehanyatlott. Ez csak azt mutatja, hogy a mai államok szívesen élnek az egyházi politika eszközeivel, amelyek az állampolitika keretei közt a népi egységesítésben nyilvánulnak meg, de a felekezeti különállóságokat domináns erőtényezőnek ismerik el. Főleg az antiszemita fajvédelem (l. *Fajvédelem*) törekszik arra, hogy a Zs. szóban a leértékelt faji eredetre utaljon, így hát semmi esetre sem lehet az a klerikalizmusnak, hanem inkább annak a feltörekvő hatalmi aspirációnak a kihajtása, amely a zárt nemzetiségi keretekben akarja érvényre juttatni gazdasági önkényességét egy népi kisebbséggel szemben. A kíméletlen gazdasági programban nem új keletű a Zs. szó faji értelmezésének kielezése, mert hiszen azokban a középkori időkben, amikor a fajelmélet még ismeretlen fogalom volt, ugyan csak a materiális mozgatóerők levegőbe dobott jelszava volt. Csak az erkölcsi támasztékot kereste a Zs.-ellenes mozgalom az egyháznál, amelyet gyakran megtalált a valláspolitikai területén. A Zs. szó a világháború által teremtetett gazdasági és politikai atmoszférában minden országban megkapta azt az értelmezését is, amely népi jellegét is kidomborítja. Ez talán nem annyira a külső hatások folytán jutott érvényre, mint inkább magában a Zs.-ságban, amelynek bizonyos rétegei felélesztették a rég kihamvadt népi öntudatukat (l. *Cionizmus*). Ez a periódus Magyarországon összeesett azzal a korszakkal, amelyben a Zs. szó csak gyűlöletet váltott ki az antiszemita izgatások következtében. A magyar bíró-

ságok joggyakorlata azonban még ezekben az időkben sem változtatta meg a Zs. szóról alkotott és meggyökeresedett felfogást, mert a magyar királyi Kúria már 1888/1924. B. I. számú ítéletében arra az álláspontra helyezkedett, hogy a magyar Zs.-ság nem faj, nem osztály és nem nemzetiség, hanem a többi felekezettel egyenrangú felekezet. A Kúria ezt az ítéletét így indokolja: «A Zs. szó ennek általánosan elfogadott értelme szerint Mózes vallásának s az ezen hitfelekezethez tartozóknak megjelölésére szolgál, más fogalmat nem ölel fel.» Ezt a jogfelfogást már nem követhetik az utódállamok joggyakorlatában, mert a trianoni békeszerződés következtében a más impériumok alá került Zs.-ság is népkisebbséggé lett, mint Zs. nemzetiség. A Zs. szó, mint fogalom tehát ott hivatalosan is nemzetiségi megjelölést jelenthet és csak azért nem általánosítható minden esetben, mert a törvények megengedik, hogy a magyar anyanyelvű Zs. önmaga döntsön afölött, hogy magyar nemzetiségűnek, vagy pedig Zs. nemzetiségűnek vallja magát. U. L.

Zsidó adók. Elég késői intézmény, amely a zsidótörvények életbeléptetése után vált törvényes kényszerre. Sem Szt. László, sem pedig Kálmán király, akik némiképp foglalkoztak a zsidók megrendszabályozásával, nem említene a zsidók számára semmiféle külön adót és azok egészen II. Endréig minden különösebb zaklatástól mentesen éltek Magyarországon. Ha mégis volt valamiféle adóterhük, az csak úgy terhelhette őket, mint a keresztény magyarokat és az akkori idők általános szokása szerint a papoknak fizetendő tized sem eshetett semmiféle megkülönböztetés alá. Valószínű, hogy mikor IV. Béla alatt a zsidók a királyi kamara szolgálói lettek (l. *Kamaraszolgák*) és közvetlenül a királyi hatalom alá kerültek, a kincstárnak külön fizettek bizonyos összegeket. Az 1436-iki békekötés után, mikor Zsigmond király IV. Béla kiváltságlevelét megerősítette (l. *Béla (IV.) király zsidótörvénye*), kibocsátott egy másik királyi levelet, amelynek kiváltságokat tartalmazó cikkelyei között a második mégis újabb terheket ró a zsidókra. Ez a cikk az ország-nagyok zsidótartási jogával kapcsolatosan az adózással függ össze, mert elrendeli, hogy a főuraknak valósággal elajándékozott zsidók (l. *Zsigmond királyi levele*) a főuraknak tartoznak fizetni mindazokat az adókat, amelyeket eddig, mint a kamara szolgálói a kincstárnak fizettek. De hogy a zsidók az ő számára is jövedelmezzenek, meghagyja, hogy neki is fizessék a különféle Zs.-at. Így a zsidók adóterhe megkétszereződött, emiatt aztán főleg a királyi városokba költözködtek, hogy a kétszeres adótehertől megszabaduljanak, mivel ott csak a kincstárnak fizettek adót. Zsigmond egyébként elrendelte, hogy zsidóktól sehol nem szedhetnek több adót, mint a városok vagy nemesi birtokok keresztény lakóitól. V. László már kizárólagosan királyi jognak tekintette a zsidók megadóztatását és ebből tetemes jövedelmet húzott. A királyi pénztárba befolyt összeg, amit a zsidók fizettek ki uralkodása alatt, négyezer arany forintba rügött, ami tekintve a zsidók csekély számát és a kincstár egyéb jövedelmeit, igen számottevő tétel. Ebben az összegben nin-

csenek benne a rendkívüli adók, amelyeket gyakran vetett ki a kincstár, ha pénzállománya megfogyatkozott, vagy ha háborúra kellett a pénz, mint 1456. a törökök ellen. És nincs benne az az összeg sem, amit azok a zsidók fizettek, akiknek adóját a király valamely városnak ajándékozta. Tíz éven keresztül 1450-ig Erzsébet Pozsonynak ajándékozta az ottani zsidók adóját, Hunyadi pedig ezt az ajándékozást két évvel megtoldotta (l. *Zsidó-pénz*). A város falainak és az erődítések karbantartásához a többi polgársággal együtt adóztak a zsidók. Hunyadi 1452. a nagyszombati zsidókat, V. László 1454. a pozsonyiakat, 1456. pedig ismét a nagyszombatiakat keményen megdorgálta, hogy kötelezettségüknek nem tettek eleget. A zsidóság adóját egyébként a rendes királyi adó fejében szedték, amit törvény szabályozott. Mátyás király huszonkét esztendő uralkodása alatt, ha nem is boldogan, de nyugalomban éltek a zsidók. A királyi kincstárnak egyenes adók, vagy ajándékok címen adóztak és tekintve a zsidók csekély számát, túlságosan nagy az a jövedelem, amihez általuk a kincstár hozzájutott. Húszezer aranyat tett ki ez az összeg, amelyen kívül még városi adók terheltek őket és szokás szerint fizették a papi dézsmát és egyéb járandóságokat. Négy esztendővel később, 1494—95. II. Ulászló alatt már 800 forintba apadtak a Zs., nyilván, mert a főurak, mint az egyéb adókat, a zsidókat is maguk szedték fel. Más oka az adók huszonötöd részre való leapadásának nem lehet, mert a zsidók száma nem csökkent ez idő alatt. Már Mátyás idejében megkezdődött az általános elszegényedés, amely e korszak végéig, Buda kivételével, országos hatású. Érthető hát, hogy Ulászló már kölcsönök helyett rendkívüli adókat vett igénybe. 1491-ben kényszerkölcsönt, 1493., 1500. rendkívüli adót vetett ki, majd 1504. a nyomasztó pénzszükség miatt újabb rendkívüli zsidó adót hajtott be. 1514-ben pedig Dózsa parasztlázadásának elnyomására volt szüksége újabb adókra. II. Lajos alatt a kincstár teljesen szegény volt és ezért a zsidók még fokozottabban érezték a nyomasztó adókat. Tőlük vehették el legkönnyebben a pénzt akarattuk és beleegyezésük ellenére is. Nagy pontossággal hajtották be tőlük a legális adókat is, amire igen nagy szüksége volt az országnak, de a hiba ott volt, hogy csak a zsidókkal szemben éltek ezzel a pontossággal, olyannyira, hogy sokszor a határidő letelte előtt kezdték meg az adóbehajtásokat. Miután a királyi városok legnagyobb része zálogkézen volt, a városok jövedelme a hitelezőket illette. Mindamellett 1524. 1600 forintot tett ki a zsidóktól befolyt kincstári jövedelem. Valószínűleg a zsidók kétszeresen fizettek és az előzőleg II. Ulászló alatt évenként egyszer fizetendő 800 forintot kétszer szedték Szt. György és Szt. Mihály napján. Ezt a két-részletbeli fizetést nyilván könnyítés céljából tették, merthogy az adót a kincstár felemelte. Az is meglehet, hogy az adóemelést az 1518-iki bácsi országgyűlés következménye volt, miután az elrendelte a zálogban levő országos javak kiadását és így az elzálogosított városok zsidóságának adója ismét a királyi kincstár jövedelmét fokozta. Súlyos rendkívüli adók is terheltek II. Lajos alatt

a zsidókat. Erről is meglehetősen hézagosságok a ránk maradt adatok, de még így is számos adó-kivetésről van tudomásunk. Egy esztendővel Lajos trónralépése után, 1517. már működni kezdett az adóprés és Mendel Jakab (l. o.) zsidó prefektus az adó főösszeget, amelyről nem tudjuk, mennyi volt, felosztotta az egyes községek között. A soproni községtől 80, a pozsonyitól 110 forintot hajtottak be évenként két részletben. 1521 elején újabb rendkívüli adókat róttak ki a zsidóságra és azt a Szt. György napján esedékes adókkal együtt kellett megfizetni. Ugyanez év végén, amikor már Nándorfehérvár és Szabács elesett, tetemes rendkívüli adókat ajánlottak fel végre a rendek a veszedelemmel fenyegetett ország védelmére. Ekkor is aránytalanul nagy összegeket vetettek ki a zsidókra. Míg a nemesek családonként fizettek egy-egy arany forintot, addig a zsidóságra fejenként vetették ki ezt az összeget, férfiakra, asszonyokra, sőt gyerekekre is. A teljesen nincstelenek helyett a vagyonosak tartoztak megfizetni az adót. 1524-ben újabb adót vetettek ki a zsidókra és így ez a negyedik olyan adókivetés, amelyről tudomásunk van Lajos tizesztendős uralkodása idejéből. Mindezekről pedig törvény, vagy királyi levél tanuskodik és igen valószínű, hogy számos más adóztatás is volt, de erről azért nincs tudomásunk, mert nem maradt felőlük írott bizonyíték. A törvényes keretekbe illesztett adókon kívül sokkal súlyosabbak voltak a törvénytelen zsarolások, amelyek Lajos uralkodásának második felében untalan megismétlődtek. Noha az Árpád-ház kihalása óta egy magyar király sem bánt annyi méltányossággal a zsidókkal és egy sem igyekezett annyira megvédelmezni őket, mint ő, még sem tudta megsemmisíteni, vagy csak legyőgíteni is azokat a káros befolyásokat, amelyek a zsidók helyzetét lerontották (l. *Szerencsés Imre*). Az úgynevezett taxa, vagy censzus adó nem fizetése mellett még bizonyos rendes adófélét, kontribúciót és kollektát is kellett fizetni, e két utóbbi lényege azonban ismeretlen. Mindezekon kívül az évenként gyakran kétszer is kivetett rendkívüli adók mellett a korona még kényszer-kölcsönöket is követelt, amelyeket nem egy esetben erőszakkal is behajtott. A királyi kincstárba fizetett adókon kívül még a földesúrnak, illetve városnak is fizettek adót. A zsidótartási joggal felruházott országnagyok kedvük szerint adóztathatták meg zsidóikat most is és ahogy az Zsigmond óta szokásban volt, a királynak is fizették az adókat. A városoknak sikerült megszüntetni a korona régiebb kiváltságát, hogy a zsidók csupán a kincstárnak adózzanak és kivívták, hogy ne csak a közterheket viseljék, mint a többi polgár, hanem fizessenek külön adót is a város pénztárába. Az ekkor divó adó kétféle volt: egyenes és közvetett. Az előbbi volt a kifejezetten zsidó adó, amit évenkénti két részletben fizettek, Pozsonyban Szt. Mihálykor 50 forintot, amely a számkönyvekben zsidó jövedelem, zsidó-bér, vagy zsidó-pénz címen szerepel (l. *Zsidó pénz*). Ez a zsidó pénz az egész községet terhelte, de kivetettek még fejenkénti adót is, mint a többi polgárra. Ez volt a városi adó, az ú. n. taxa. A zsidók által fizetett közvetett adók lényegükben megegyeztek a város többi

lakóinak adóival, csak hogy ezeknél nagyobbak voltak. Azt az adóösszeget, amelyet a zsidóktól a szokványos adón túl szedtek, «Uebermasz»-nak hívták. A pozsonyi zsidóktól 1471. azt erőszakkal hajtották be a város. Fizettek vételjog nevű díjat telekkönyvi beiktatásért, beíratási pénzt új telekkönyv megnyitáskor a telekkönyvbe való felvételért, évenkénti földadót az ingatlanok után, boradót a vallási szertartásoknál használt bor után és végül vámpénzt, amit személyek után szedtek. A városi jegyzőnél Budán a többi polgárokra kiszabott díjak kétszeresét fizették, ahogy azt már Nagy Lajos alatt a Budai Törvénykönyv (l. o.) elrendelte. Az egyenes adókat testületileg kellett leróni és a bizonyos összegekben megállapított adóért mindnyájan felelősek voltak. A királyiért az egész ország zsidósága, a városiért az illető község, a földesúrnak fizetendő adóért a birtok zsidó lakói. Gyakran megtörtént, hogy az adókat a zsidók nem tudták fizetni és ilyenkor a hitközség előjáróit és vagyonos előkelőit túszokul börtönbe vetették. E korszak elején az országos zsidóbíró (l. *Zsidóbíró*), később a tárnok, majd a zsidó prefektus (l. *Zsidó prefektura*) intézte az adóügyeket. A mohácsi vész után (1526.), a török hódoltság idején sem csökkentek le a zsidók adóterhei. Egy 1686. elfogott zsidó ugyan azt állította, hogy a zsidók csupán egy aranyat fizettek védelmi díj fejében, a tények azonban ezt az állítást teljesen megcáfolják. Elsősorban fennállott a rájuk fejadója, amelyet Budán és környékén, Esztergomban, a fehérvári és mohácsi szandzsákban bérbeadtak és ezt a fejadót a kincstári hivatalnokok, vagy a fejadóbérlők zsidóktól és keresztényektől egyaránt évenként két részletben, tavasszal és ősszel szedték. Ez az adóteher 50—215 akese közt váltakozott és fizetése alól csupán az özvegyek és részben az új telepek kaptak felmentést. A török birodalomhoz tartozó zsidók a fentebbi adóztatás bevezetése előtt egy sokkal súlyosabb adózási kényszert szenvedtek. Az évi fejadó hármas megkülönböztetés alá esett és legalacsonyabb fokát, 12 ezüst drachmát a legszegényebb osztályhoz tartozóknak is fizetni kellett. Ötezer aszpernyi vagyon után 24, a 40,000 és az ennél nagyobbra 48 ezüst drachmát, az adó maximumát vetették ki. Az adószedők túlbuzgó-sága számos visszaélésre vezetett. A adószedők a hitközségi előjáróságot a Tóra előtt megeskették, hogy az igazságot fogja vallani a hitközség létszámát és az egyesek vagyonát illetően. Az előjáróság, hogy ezt a kényszert elkerülje, rendszerre tette az adószedők megvesztegetését. Ezt a vagyonhoz mért háromrendű fejadót váltotta fel később az általános fejadó, amelynél a kincstár évenként meghatározta egy-egy helység adókötelezettségét. Ez a módszer is súlyos bajokat idézett elő, mert gyakran megtörtént, hogy apró hitközségekre kivetettek akkora adót, mint a népes gyülekezetekre. Végül is sikerült elérni azt a méltányosabb eljárást, hogy az udvari fődeftári hivatal egy összegben állapította meg a zsidóktól követelt fejadót, aminek terheit aztán arányosan osztottak fel maguk közt az egyes hitközségek. A zsidó községek mindent elkövettek, hogy adójukat pontosan beszolgáltassák, mert azt

aki a vagyonához mért adót nem fizette, elfogták és kínzásokkal kényszerítették az adóbevalásra. Ha a megkínzott meghalt, vagyona a kincstárba szállt. A törökök, hogy a zsidóknak kedvét szegjék az adóelengedésekért való folyamodásoktól, amint nem fizettek pontosan, túszoikat szedtek össze, kiket fogva tartottak addig, míg a község az adót meg nem fizette. Az adók sorába tartozott a fogyasztási és telekadó is. A feudális rendszeren kiépült török birodalomban a földnek a szultán volt a kizárólagos birtokosa. Így ha egy zsidó házat épített, a telek sohasem ment át az ő tulajdonába, hanem csak haszonbérletben használhatta évi adó fejében. Fennállott mindezen kívül a gabonatized, a város- és várépítési illeték és a véradó. Ez utóbbi olyan megváltási összeg féle volt azon látszólagos bűnrészességért, ha valakit az illető szomszédságában meggyilkoltak és ő nem sietett a segítségére, holott az nyilvánvalóan kiáltott segítségért. Az ilyen adóztatások alól csak az udvarbajkegyencei kaptak felmentést. Így az udvarbaj bejáratos zsidók sem adóztak és pl. Saul budai zsidó kiáját, a kincstár körül szerzett érdemei elismerésül a szultán felmentette a harács alól. Súlyos megadóztatás alá estek a zsidók, de a keresztények is, valahányszor háborús előkészületeket tett a török hadsereg. A szegény zsidótól 3–4 aranyat, a gazdagtól százat is kicsikartak. A török hódoltságon kívül eső országrészben sem tartotta szem előtt a zsidóság érdekeit az adópolitika. I. Ferdinánd 1551 óta a zsidók megszorítására törekedett, bár az adóterhek nem voltak olyan súlyosak, mint a hódoltság területein, csak a jogbizonytalanság öltött veszedelmes méreteket. Az 1578-iki országgyűlés azt kívánta, hogy a zsidók és anabaptisták kétszeresen viseljék az adó- és más közterheket. Ez évben sujtja Rudolf kétszeres házáddal a zsidókat. 1593-ban külön fejadót vet ki rájuk, 1596. új adónemet rendel el, a katonaadót a zsidókra, anabaptistákra és egy-két nemzetiségre, «mint akik nem katonáskodnak». Hadiadó fejében a zsidóság fejenként hat forintot volt köteles fizetni. A sz. kir. városok adóztatási rendszere érdemel még említést ebből a korszakból. Eleonora Magdaléna Terézia özvegy császárné 1711., mikor a budai zsidókat is a városi törvényhatóság alá rendelte, kimondta, hogy mindazon zsidók, akik nem tartoznak a császári szállítók közé és adózásnak vannak alávetve, az ország többi zsidóival együtt évenként bizonyos adót fizessenek türelmükért a királyi kamarába. A zsidók tehát kétféle adót fizettek, kamarait és városit. Az első nem volt új, védelmi és türelmi adó címen már megtelepedésük óta fizették, évi 50 forintot minden üzlet után. A türelmi adójuk viszont súlyos volt és tülemlkedett a rácsokén is, akik közösen csak 300 forintot fizettek türelmiadó fejében, míg egy Feit Hirsch nevű zsidó egy-maga fizetett évi 75 forintot toleranciális taksa címen (l. *Tolerált*). A türelmi és védelmi adóhoz régebben hozzájárult a porció, országgyűlési, sánc- és követi adó is. Ez az adórendszer lényegében fennállott Mária Teréziáig, míg ő külön türelmi adót vetett ki a magyar zsidóságra törvénytelen önkénnyel, az országgyűlés hozzájárulása nélkül.

Az adótartozásokért börtönbe hurcolták még ekkor is a zsidók feleségét és gyermekeit és tovább is fennállott a megszegyenítő zsidó személyi vám. A türelmi adó ügyében 1749 máj. 16. Mária Terézia értesítette a helytartóságot, hogy a zsidók Magyarországon és a kapcsolt részeken a megyéknek és földesuraknak fizetett adón kívül a kincstárnak is fizessenek évi adót. Nemsokára már összegszerűen is megfogalmazva került a királynő követelés a törvényhatóságokhoz, így eszerint a legkisebb összeg, amit a zsidóktól az adókiivető bizottság elfogadhat, az 1746. összegyűlt hadiadó összege: 29,694 frt, kerek számban 30,000 frt. A zsidók, akik nevében külön bizottság tárgyalt, nem tudták vállalni a súlyos anyagi terheket, végre is abban állapodtak meg, hogy nyolc éven át huszezer forintot fizetnek. Az első részlet 1750 jan. 1., a második júl. 1. vált esedékessé. A királynő ezt az összeget csak három évre állandósította, de utóbb még két évig érvényben tartotta. A helytartóság nov. 26. közölte a törvényhatóságokkal a királynő által jóváhagyott előterjesztést. Pest-megye felszólalt ellene az okt. 10-i gyűlésen, mivel a rendelet ellenkezett az országgyűlési határozatokkal, amelyek szerint a zsidók csak a megyék belső szükségleteihez kötelesek járulni. A türelmi adó, vagy ahogy a zsidók nevezték, a «Malkegeld» (királyasszony pénze) kivetését már megakadályozni nem lehetett. Az ötévi határidő letelte után pedig a zsidók egyre súlyosabb terheket kaptak. 1760-ban a régi 20,000 frt helyett 30,000 frt-ot, 1772: 50,000-et, 1778: 80,000-et, 1813: 160,000 frt-ot voltak kénytelenek fizetni. II. József egyenjogosító törekvéseiben (l. *Egyenjogosító törekvések*) 1785-ben megszüntette a zsidóság régi sérelmét, a zsidó személyi vámot és eltörölte a türelmi adónak megszegyenítő címét, de mert magáról az adóról a kincstár nem mondhatott le, azt azontúl kamerális taksa (l. o.) címen szedette. A XIX. sz. elején, mikor nagyobb lendületet vett a zsidók küzdelme az egyenjogosításért, 1817 nov. 9. a zsidóság képviselői elhatározták, hogy a 160,000 frt-nyi nyomasztó türelmi adó leszállítását kéri a királytól. A következő esztendőben ismét aktuálissá vált a kérdés és a zsidóság keresztül akarta vinni, hogy a türelmi adó felosztási kulcsát ne a helytartóság, hanem maga a zsidóság határozhassa meg. 1832-ben pedig már kifejezetten megbízottakat küldenek a pozsonyi országgyűlés helyszínére, hogy ott képviseljék a zsidóság érdekeit. Csak az 1839/40-iki országgyűlés emelt szót a türelmi adó ellen, de ekkor már az alsó és felső tábla egyhangúlag a türelmi adó, illetve a kamerális taksa kivetése ellen fordult. A király azonban az 1840-iki rezolúciójában még nem szüntette meg a megalázó terheket, de kijelentette, hogy eltörlését a kormánysszékek nyilatkozatától teszi függővé. Az 1840-iki országgyűlés XXIX. t.-c.-e már az ország törvényes lakóinak ismerte el a zsidóságot és ekkor a magyar zsidóság felségfolyamodványban kérte ismét a különös adónem megszüntetését. A király az országgyűlés hangulatának befolyása alatt hajlandó volt elengedni a türelmi adót, ha a zsidóság lefizeti az évek folyamán felgyülemlett hátralékos taksáját, amely 2.554,293 frt

4¹/₂ kr.-ra rúgott. A zsidóságnak végül is sikerült 1.200.000 frt-bankiegyezni a kincstárral. Magyarország és kapcsolt részeinek zsidó képviselői 1846. elhatározták, hogy a türelmi adó örök megváltására megállapított összeget öt esztendő alatt fizetik le. Ezen az alapon köttetett meg a végső megállapodás is és 1846 júl. 2. a kamara elnöke tudatta a kezelő-bizottsággal, hogy Ferdinánd király jún. 24. örökre megszüntette a kamerális taksát. Mikor az osztrák seregek megszállták a magyar fővárost, a császári csapatok fővezére követelte az 1848 máj. és nov. 15. esedékessé vált ötödik és hatodik részlet megfizetését. A követelést súlyosan érintette a fizetési parancs, mert a magyar pénzügyminiszter 1848 ápr. 7. fel függesztette a részletek további fizetésének kötelezettségét, az országgyűlés is később ezt helybenhagyta, mire a vidéki hitközségek nem fizették be a rájuk eső részleteket. Időközben a türelmi adóváltság alapjának a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankban elhelyezett tartaléktőkéje megfogyatkozott. Mikor a kezelés a banktól a 111,400 frt tartaléktőke folyósítását kérte, az azt Kossuth-bankokban akarta kifizetni. Az ügy törvényszék elé került, amely a pesti hitközség tagjait arra kötelezte, hogy Kossuth-pénzben fogadja el tartaléktőkéjét. A hitközség mind e sok nehézség ellenére márc. 13. lefizette hátralékadóját. E súlyos terhekhez még hozzájárult az a hadisarc, amellyel a szabadságharc támogatásáért sujtották a zsidóságot. A 2.300.000 forintot, a lojális Pozsony és Temesvár kivételével valamennyi hitközség fizetni tartozott. Ezt az összeget a zsidóság kérelmére 1850 szept. 20. a császár elengedte azzal, hogy két éven belül a zsidóság egymillió frt iskolaalapot létesítsen. Ez időn túl a történelem már nem ismer kifejezetten zsidókat sujtó adónemeket és az 1867-iki emancipáció (l. o.) véglegesen megszüntette azt a különleges elbírálási rendszert, amely évszázadokon keresztül anyagi és erkölcsi megkülönböztetés alá vette a zsidóságot.

U. L.

Zsidó a magyar drámairodalomban.

A XVIII. sz. második felében halványan jelentkező irodalmi népiesség színpadra vitte «a magyar falusi zsidó típus»-át is. Ez a zsidó azonban kevéssé tekinthető népi alaknak, alig van benne élet és realitás; valójában irodalmi átültetés idegen talajból magyar környezetbe. Plautus római vígjátékíró, *Mostellaria* c. vígjátékának uzsorása, világirodalmi vándorlása közben, francia közvetítéssel eljutott Holberg dán íróhoz, aki minden különösebb változtatás nélkül csupán külső vonásokban zsidóvá színezte a római uzsorást. A XVIII. sz.-végi magyar vígjátékírók Holberg-átdolgozásaikban ezt a zsidóvá stilizált uzsorást léptetik fel, mint a magyar falusi zsidó típusát. A zsidó náluk ép úgy, mint Holbergnél, követeli kölcsönadott pénzét, rontott nyelven beszél és tehetetlenül túri a szolgák gyalázkodását (Benyák Bernát 1770., Simai Kristóf: *Váratlan vendég*, 1770 körül, *Filargus* 1774.). Dugonics András minden elődét fölülmúlva, a legútszélibb durvaságokkal szidalmazza a zsidót ügyefogyott alakokkal tele-tömött *Aranyperecek* c. együgyű históriájában. Ezt a regényt dolgozta fel színpadra Endrődy

János (1792). Az első becsületes, megbízható zsidó Hatvany István darabjában szerepel (*Az arabiai por*, 1793). Ez a vígjáték azonban szintén Holberg-magyarítás. Csokonai drámájában jelentkezik először jellegzetes és főleg sajátos zsidó népeleti vonásokkal felruházva a zsidó (*Cultura*), jóllehet Csokonai egy másik vígjátékának zsidó alakja ugyancsak visszavezethető a Plautus—Holberg-féle típusra azzal a különbséggel, hogy Csokonai a római vígjáték ravasz szolgájának szerepét ruházta rá a zsidóra, ki kísértetnek öltözve akar pénzhez jutni (*Gerson du Malheureux*, 1795). Csokonai népeleti zsibvásáros zsidója elszigetelt jelenség maradt. A zsidó alakja hagyományos tulajdonságaiban állandósult; konvencionálissá lett. Még Kisfaludy Károlynál is, bár nemesszívú, hálás zsidó mozog a színpadon, Izsák, mégis pénzének követelésével áll elő (*A gyilkos*, 1820). Katona József érdeklődése a zsidók történeti multja felé fordult. Drámává dolgozta fel «Jeruzsálem pusztulása»-t. Ez a vallás és a haza szent eszméjéért rajongó zsidók tragédiája. A színpadi kellékké embertelenített zsidók jellemvonásai között csak árnyalati különbségek vannak: ravasz, haszonleső, hízélgő kereskedő az egyik, ki a jó tizlet kedvéért a kiszemelt vásárló hiúságát legyezteti (Csató Pál: *Megházasodtam*, 1837); kamatszédő uzsorás a másik, kinek magatartását a pénz és a haszon nagysága határozza meg (Szigligeti: *Új világ*, 1873). Szigligeti egyébként a társadalmat teszi felelőssé a zsidók bűneiért. Ez a tendencia ütközik ki Lőrinc szerepéből, ki a tisztességes keresettől elütve kénytelen hajhásszá lenni. (*Zsidó* 1844). Az efféle üzletes, boltos, kereskedő zsidó pedig, még ha hangoztatja is a maga becsületességét, valójában csak gonosz furfangú házaló (Gaal: *Két Julia*, 1841), vagy ha oly önérzetes hangon védi is a maga emberi jogait, mint Schnapsz Mózes kocsmáros, mégis csak hasznót húz a becsületességéből (Nagy Ignác: *Tisztújítás*, 1843). Népszínműveinkben mind sűrűbben fordul elő a zagyva beszédű zsidó kómikus epizód figurája. Hosszú sorban vonul fel: az árverési hiéna (Szigeti József: *Kisértet és csizmadia*, 1856), a bórkereskedő (Csepreghy: *Sárga csikó*, 1877), a gabonaüzér (Koroda P.: *A tékozló asszony*, 1884), a pénzkufár ágens (Almási Balog Tihamér: *A milimári*, 1880), az orgazda révbérlő (Monostori K.: *Utolsó kenet*, 1886), a licitáló hitelező (Rákosi Jenő: *A ripacosz Pista dolmánya* 1874), az uradalmi árendás és cifrázkodó felesége (Lukácsy S.: *Árva Zsuzska*, 1882), a magyarosodni akaró kocsmáros (Ecsedy K.: *A szép asszony leánya*), a csárdás zsidó és felesége (Abonyi Lajos: *Magduska öröksége*, 1888). A nagy egyformaságban néha találkozik egy-egy rokonszenvesebb zsidó alak is: a becsületes, dolgos falusi bíró (Koroda P.: *A tékozló asszony*, 1884), a szabadságharcban hősiiesen viselkedő magyar zsidó honvéd (Lukácsy S.: *A zsidó honvéd*, 1875). Ebben a darabban már szó esik a polgári házasságról is, sőt a vegyesházasság adja a zsidó bérlő leánya és a keresztény sörtügnök sok természetellenességgel megírt történetének témáját (Almási B. Tihamér: *Spitzer Régi*). Az önérze-

tes városi zsidó flatalság lép fel Tóth Ede népszínművében (*A tolonc*, 1886). Berczik Árpád darabjaiban újszerű zsidó alakok vonulnak a színpadra: a tolakodó zsidó riporter (*A harctérről*, 1877), a világ sorsa iránt érdeklődő, művelődő falusi boltos (*Igmándi kis pap*, 1882) a keresztény társaságba került jótékonykodó zsidó aszszonyok (*Jótékony célra*, 1877). A szabadelvű szellem merész irodalmi harcosa, Toldy István, már problémává szélesíti ki a zsidó társadalmi helyzetét. *Az új emberek* c. vígjátékában (1874) azt az ellentétet rajzolja, amely ott tátong a született, de léha nemesség és a magyar kereskedelem terén szerzett érdemeiért nemességre emelt zsidó között. A népszínmű letűnésével leszorult a színpadról a falusi zsidó alakja is. A recepció kora elhalványította az ellentéteket, a realizmus iránya nem kedvezett a színpad stilizált világának. Az új magyar dráma főleg a szalonélet levegőjében jeleníti meg a fővárosi zsidó alakjait. Bizarrr történet Szomorú Dezső drámája (*Péntek este*, 1896), a keresztény földesúr és a zsidó rabbi feleségének szöktetéssel kapcsolatos életfordulása. Mulatságos fővárosi zsidó alakokat tett élővé a színpadon Molnár Ferenc (*Doktor úr*, 1902). Szomorúan reális képet festett a küzdő városi zsidóról Földes Imre (*Hivatalnok urak*, 1909). Ugyanő világította meg derűs oldalról egy kispolgári zsidó család életét (*Grün Lili*, 1916). Romantikus szerelmi história hőségé tette a rabbi leányát Bródy Sándor (*Lyon Lea*, 1917). Általában drámaíróink csak epizód szerepeket juttatnak a zsidónak. Legtöbbször karrikatúrává, humoros figurává színezik (Lengyel Menyhért, Szenes Béla), nagyritkán célzatos elfogultsággal viszik színre (Harsányi: *A zenélő óra*, 1927). A kabarétréfákban sűrűn szerepel a fonákká torzított zsidó alakja.

Zs. J.

Zsidó a magyar regényirodalomban.

A magyar regény- és novellairodalomnak a XIX. sz. elejéig nyúló bevezető korszakában, amidőn csak fordításokkal, átdolgozásokkal és magyarázatokkal találkozunk, ritkán szerepel a zsidó alakja. Faludi Ferenc novellagyűjteményében csupán említést tesz egy pénzkölcsönző zsidóról (*Téli éjtszakák*, 1787), Mikes Kelemennél már cselekvő személy a zsidó, ki drágakövekkel, rabokkal kereskedik és bejáratos a spanyol vicekirály udvarába (*Mulatságos napok*). Dugonics András: *Aranypercek* c. regényében (1790) pedig a cselekmény egyik mozgó eleme: Náthán, a szívtelen, csaló, pénzsóvár zsidó, Ákos fejedelem udvarának gyöngy- és drágakőbecsűse. A Fáy Andrással kezdődő eredeti magyar regényírás korának hangulatában már ott él a zsidók egyenjogúsításának gondolata. A zsidók társadalmi és politikai helyzetének kérdése, az emancipáció problémája irányzatossá tette irodalmunkban a zsidó alakok szerepeltetését. Stancsics Mihály a jogtalanul üldözött és ok nélkül gyűlölt zsidóvallású embertársainak ajánlja *Pazardi* c. elbeszélését (1836), melyben a józanul gazdálkodó, szorgalmas zsidót szembeállítja a tékozló nagybirtokossal. Fáy Andrásnak *Salamon* c. életképe (1838) ad alkalmat, hogy elméldjék a zsidók helyzetének javításáról. A zsidók bűne a tár-

sadalom hibája és a társadalom kötelessége: emberré tenni a zsidót. Az emancipáció kérdésének aktualitása érződik ki Jósika Miklós romantikus regényeinek zsidó rajzaiból. Kissé eszményített zsidó alakjaiban rámutat a méltánytalanul üldözöttek erényeire, az egyenjogúsítás szükségére, arra az embertelenségre, hogy a vallása miatt még mindig üldözik a zsidót. *A csehek Magyarországon* c. regényében (1839) Komoróczy Péter rablóvárában szenved Ábrahám, leendő veje, Naftáli és fogadott leánya, a szépséges, nemeslelkű Aminha. A zsidónak nevelt Aminha keresztény leány, kinek Mátyás király megengedi, hogy a zsidó ifjú felesége legyen. *Eszter* c. regényének (1853) hőse a szép Eszter, Lévi zsidó unokája, Kázmér lengyel király kedvese lesz, mert azt hiszi: így segíthet a sokat szenvedett, elnyomott zsidótestvérein. Jósika a magyar zsidóság szabadságharci nemes magatartását és hazaflast szellemét Hirsch Icig kocsmáros személyében példázza (*Egy magyar család a forradalom alatt*, 1861—1862). Egyik novellájában a vegyes házasság belső életét világítja meg (*Gazdagság nem boldogság*, 1847), egy-két zsidó alakjában a visszataszító jellemtulajdonságokat domborítja ki: Roderich bűnrészes a gazul szerzett vagyon gyűjtésében (*Akarat és hajlam*, 1845), a rabló és uzsorás zsidó retteg teti egy pesti ház lakóit (*Egy kétemeletes ház Pesten*, 1847). Az emancipáció szellemében íródott Ormos Zsigmond *Vér és bosszú* c. regénye (1841), melyben a gonosz, elvetemedt zsidó apával szemben a fia képviseli a derék, becsületes, hazaflast zsidót. Eötvös József báró zsidó regényalakját kedvezőtlen színben mutatja be. Tervszerűen, hogy igazolja a jogegyenlőtlenség káros következményeit. A zsidók hibáiért a társadalomra hárítja a felelősséget. A zsidónak nem engedték meg, hogy tisztességes munkával keresse meg kenyerét, a zsidót eltiltották a nemesebb pályáktól. A zsidók emancipációjáról írt tanulmányának egy-két gondolata húzódik meg *A falu jegyzője* (1845) züllött, tüveges zsidójának alakja mögött. Jósika, Eötvös, Vajda Péter liberalizmusával szemben Nagy Ignác bántó cinizmussal festi feketére az emancipáció gondolatát. Nem híve az egyenjogúsítás eszméjének; fél, hogy a felszabadulás szabad utat enged a zsidó bűnök terjedésének, sőt szerinte még a zsidók magyarosodása is csak ravasz számítás, hogy mielőbb eljussanak a korlátlan bűnözés törvényszerűsítéséhez, az emancipációhoz. Zsidó alakjai kevés kivétellel uzsorások vagy Sue-féle gonosztevők: a zsidóvánná vedlett Mór, kinek feleségét Sobri haramia megszöktette (*Magyar titkok*, 1844), a gazdag Dávid zsidó orvos fia, ki kereszténnyé lett és rabló meg apagyilkos egy személyben (*A nagy ravagyó*, 1842), a zsidó uzsorás, ágens, orgazda (*Törzsképek*, 1844), kikben semmi emberi vonás nincs, a hajhász, ki még sódort is eszik, csak hogy a kurta nemesnél céljához jusson (*A hajhász*, 1844). Történeti novelláiban több emberséggel rajzolja zsidó alakjait: Esztert, Jósua ben Ascher zsidó orvos leányát (*Villámhegy*, 1838) és Reginát, az öreg Jochaj gyermekét, kit Leone, a király törvénytelen fia, elrabol (*A hitrabság*, 1843). A

40-es években Nagy Ignác divatossá és népszerűvé tette az életképeket. Ezeknek genrealakjai között igen gyakran tűnik fel a zsidó karrikatúrává torzított figurája: a batyus zsidó, kit a betyár szalonnával etet (sűrűn előforduló motívum ez időszak irodalmában), a gazdag zsidó, kitől Zöld Marci elveszi a pénzét (Gaal József: *Igaz osztály*, 1846), a zsidó ügynök, ki kiforgatja vagyonából a földbirtokost, a gyufaárus zsidógyerek, a házaló zsidó, a hajhász stb. (Varga Soma, Császár Ferenc, Lakner Sándor stb. életképeiben). Leleményes rosszindulat és antiszemita stílus jellemzi Bernát Gáspár életképeinek zsidó rajzait. Kígyósszemű, mulatt-göndör zsidó uzsorásról beszél az író, ki még korainak tartja az emancipációt és rettegve látja, mint lepik el Budapestet a haszonleső zsidók. (*Alföldi gyorszekéren*, Táblabíró, Jajvár stb., 1844). Hasonló elfogultsággal szerepelteti Kúthy Lajos: *Hazai rejtelmek* c. bűnügyi regényében (1846) művének két gonosztevőjét: Márkot és Löblt. Löbl Simon: düsgazdag kereskedő, uzsorás, szívtelen csaló, az emberiség söpredéke; Márk, a zsidó orvos, aláváló jellem, lelketlen, hitvány erkölctelen. Kúthy határtalan zsidógyűlölete íveken keresztül kéjjel merül el a zsidó gazságok részletezésében. Ugyanez a gyalázkodó hang uralkodik novelláiban is. A Kúthy-féle novelláírók (Kleh István, Nagy Sándor stb.) mellett mind gyakrabban találkozni a zsidó vonatkozású iránynovellák szerzőivel. Az elnyomott zsidók érdekében, az előítéletek ellen írják elbeszéléseiket: Ney Ferenc, Martonffy Ignác, Hatvani Gábor, Szegfi Mór stb. A szabadságharc után Jókai Mór regényköltészetében gazdag sora vonul fel a zsidó alakoknak. A magyar zsidók hősiessége a szabadságharcban Jókai szemében fokozta a zsidók emberi értékét és romantikus világszemléletében ez a hazafiás megnyilatkozás örök időkre kiható jogigénnyé magasodott. Műveinek zsidó szereplői és antiszemita figurái: gondolkodásának és erkölcsi felfogásának objektívációi. Számos felejthetetlen zsidó alakot teremtett meg: Rotheisel Ábrahámot (Rab Ráby), Pelikán Samut (Sárga Rózsa), Salamon szibárust (A köszívű ember fia) stb. s mellettük a zsidó könyörtelenség és emberszeretet nemes képviselőit. Ha van is Jókai regényeiben néhány szemtelen vonásokkal motivált zsidó, ezek csak a környezet hatása alatt embertelenedtek el (Rakamszar, Degond). Jókainál nem a zsidók, hanem az antiszemiták a leglelketlenebb uzsorások. Zsidógyűlölő alakjaiban a szellemi és a lelki kulturálanságot domborította ki elsősorban karaktervonással. Végzetes életzökkenőnek tartotta a hitehagyást és ezt érezte is a hitehagyó jellemének megfestésében. A valláshoz ragaszkodó hőst ellenben igaz emberi tulajdonságokkal ruházta fel (A mi lengyelünk) Vas Gereben novelláiban hagyományos zsidó típusokra akadunk, de a furfangos, humorosan megrajzolt zsidó alakja mellett bemutatja az új generáció zsidó emberét is, a szabadabb légkörben élő zsidó orvost. (*Régi jó idők*, 1855). Bérczy Károly a régmúltba megy vissza, hogy igazolja a maga felfogását: Magyarországon jobb dolga volt a zsidóknak, mint a keresztényeknek. A hatalmas

vagyonnal rendelkező Dávid még Endre királyt is a kezében tartotta (*Egy zsidó a XIII. században*, 1854). A gazdag zsidó személye egyébként is kedves témája volt íróinknak. Észrevették a meggazdagodott zsidók rossz tulajdonságait: Berger Simon lenézi a szerény viszonyok közt élő ismerőseit (Beóthy László: *Goldbach et, Comp. fűszerkereskedése*, 1858), az előneves Salamon mindenáron mágnes rokonságba akar jutni (Vadnai Károly: *Téli esték*, 1862). Abonyi Lajos regényének tendenciája még a zsidó emancipáció (*Kenyér és becsület*, 1887), de már a kor realista regényirodalma érdekesebb, újszerűbb problémák ütköző pontjába állítja a zsidót. Az ősi és a szerzett vagyon harcában szembe kerül egymással a született arisztokrácia és az újonnan felemelkedő zsidó bankokrácia (Ábrányi Kornél: *Régi és új nemesek*, 1881; Kazár Emil: *Ősök és unokák*, 1881). A zsidó érvényesülésének szédítő pályáját rajzolja meg Tolnai Lajos: *Báróné ténsasszony* c. regénye (1882) hősné emelkedésében. Schwindler, a galíciai zsidó, főorvos, követ, báró lesz, majd bekövetkezik az anyagi romlás és a főorvosnak szöknie kell. Hasonlóan bukásba fullad Fridényi bankár története is. Tönkremegy a bank, amelyet feleségének ügyessége, hozzáértése virágzóvá tett. (Acsády Ignác: *Fridényi bank*, 1882). Egy egész zsidó család bukásának történetét adja Csiky Gergely *Atlasz család* c. regényében (1890). A zsidóság életének egyik szomorú jelenségét tárja fel, miként lesz semmivé a második nemzedék kezén az apák szorgalmas munkával szerzett vagyona. Mikszáth Kálmán regényeiben, novelláiban a tótok és palócok hiven megformált alakjai mellé felsorakoznak a zsidó típusok is. Ezeket javarészt vidéki tartózkodásának emlékeiből vetítette vissza művének lapjaira. A távlat fölényével szemlélte alakjait és nem tett kivételt a zsidókkal sem. Általában a humor és a gúny reflektorával világít rájuk (Szent Péter esernyője, A körtvélyesi csiny stb.) s ha műve alaphangja a szatíra, zsidó figurái még inkább ennek a szellemnek légkörében mozognak (Új Zrinyiász). Néha azonban a tárgyilagos válaszító hűvösségén némi melegség is átszűrül a zsidó rajzaiba (A batyus zsidó leánya). A XX. sz. magyar regényírói inkább a fővárosi zsidók életéből sa lipótvárosi zsidóság szalonjaiból veszik zsidó alakjaikat. A zsidó család belső életébe enged bepillantást Köbor Tamás: (*Budapest*, 1901; *Ki a gettóból*, 1911; *Hamupipőke önagysága*, 1911), a lipótvárosi gazdag zsidók társaséletének világát mutatja be Ambrus Zoltán: (*Berzsenyi báró és családja*, 1902), ennek a társadalmi rétegnek személyeit és életépizódjait tette gúny tárgyává Molnár Ferenc, ki *Andor* c. regényében (1918) egy pesti zsidó flatalembert történetét írta meg. Molnár szívesen sző regényeibe egy-egy zsidó anekdotát is (*A gőzszlop*, 1926). A melegséggel, humorosan vagy reálisan megrajzolt zsidó epizódalakok sorából (Rákosi Viktor, Móricz Pál, Farkas Pál stb.) messze kiemelkedik Heim Poldi zsidó tűzér, ki a szabadságharc délvidéki küzdelmeiben halt hősi halált. (Herczeg Ferenc: *A hét sváb*, 1916. Az író, midőn regényét színpadra átdolgozta, a drámába nem vette föl a zsidó alak-

ját. *A fekete lovas* 1919). A világháború utáni idők szellemében kapott formát Szabó Dezső *Az elsodort falu c.* regénye (1919), melyben az író a magyarság pusztulásának egyik legfőbb okát a zsidóság gazdasági és társadalmi előretörésében látja. A zsidó intellektuelek szellemakarásai kapnak tendenciát Babits Mihály regényeiben (*Tímár Virgil fia*, stb.) Móricz Zsigmond a zsidóságnak a vidéki magyarsággal való keveredését teszi problémává (*Kivilágos kivirradatig*, 1926), Erdős René útrairandulásának helyét, a vidéki hithű zsidó család életét (*Az új sarj*, 1920) és a kikeresztelkedett zsidók erkölcsi világát (*Báró Herzfeld Clarisse*, 1926) rajzolja meg. Hatvány Lajos pedig trilogiában szándékozik feldolgozni az asszimiláló magyar zsidóság minden kérdéskomplexumát (*Urak és emberek*). Az utolsó évek zsidó hőssel, zsidó miliőben játszó regényei mellett (Szirmai Rezső *Menekülő lelkek*, Földi Mihály *A halasi Hirsch-fő*) Bíró Lajos *A bazini zsidók c.* művében (1921). magát a zsidóságot teszi meg hőssé. Az író a XVI. sz.-i vérváddal kapcsolatban rámutat arra a haszonra, mely a zsidóság számára az antiszemitizmusból reakcióként fakad. Zs. J.

Zsidó a népdalban. A zsidó, mint a falusi élet egyik jellegzetes típusa, népdalainkban is állandóvá merevedett foglalkozásával, jellemvonásaival jelenik meg. A népköltési gyűjtemények dalai a kereskedő és a kocsmáros zsidót emlegetik legtöbbször. A batus, bugyros, talyigás, házaló, füttyülő zsidó vagy eladja portékáját, a szappant, pirosítót, bőrt, krinolin ruhát, vagy összevásárolja a gyapjút, a zabot, a dobra vert holmikat. A ravaszság, furfang, lelemény, hamisság elmaradhatatlan tulajdonsága a vén Áronnak, a vörös zsidónak, Spiczner Nácinak, Icigneck. A nép minden különösebb bántó célnak nélkül aposztrófálja a zsidót, sőt néha a gazdag kényelmes életével szemben megénekli a szegény szomorú küzködését is. Mózes úr, Salamon és a többi kocsmáros zsidó vizes bort árul, gyakran mér hitelbe, de a tartozásért ép úgy kínozza a szegény adóst, mint a pap vagy a bíró. Népdalaink egyéb zsidó vonatkozású motívumai: a betyár agyonveri a zsidót, mert megcsalta; megöli, mert a pénzére vágyik; a zsidó örül, ha a tolvaj csak kirabolja; a felénk zsidót a nép üti, veri; a gyáva zsidó nem való katonának; a zsidó nem eszi a magyar kedves eledelét, a szalonnát; a szerelmes legény elnéző, ha zsidólány a babája. A zsidó ugyan nélkülözhetetlen tartozéka a falu életének és az egyik népdal mégis azt óhajtja, bárcsak minden zsidó elmenne Jeruzsálembe. (V. ö. *Kecskeméti Ármin*, «A zsidó a magyar népköltészetben és színműirodalomban», Budapest 1896.) Zs. J.

Zsidó autonómia. Székely Ferenc 1912. országos mozgalmat indított a három keretben eltagozódott zsidó felekezet egységesítésére. A hitéletet nem érintette ez a mozgalom, mert csak a keret összefoglalására törekedett, az egységes képviselő érdekében. Az egységes kereten belül minden árnyalat megtarthatta volna jellegét és teljes önállóságát is a hitélet kérdéseiben. Országos bizottság is alakult Székely Ferenc elnöklése alatt. Az elnökség tagjai voltak: Mezei Mór, Mezei Ferenc, Szabolcsi Miksa, csepeli Weisz Manfréd,

báró Dirsztay Béla. Ügyvezető főtákar: Ujvári Péter. A koncepció a világháború kitörése miatt nem valósulhatott meg és a Zs.-t előkészítő Országos Bizottság 1914. feloszlott.

Zsidóbíró. Eredetileg német, illetve osztrák intézmény. IV. Béla zsidó törvénye átvette és kisebb ügyekben a királyi hatóságot helyettesítette. Az egyes városokba a király nevezte ki rendszerint a legelőkelőbb polgárok közül. A vallási ügyekből keletkezett perek már nem az ő hatáskörébe tartoztak, mert azokat a zsidók törvényszéke intézte el a «zsidóiskola» előtt (I. *Zsidó törvényszék* és *Bész-din*). Ha kivételes esetben maguk a zsidók mégis kérték a Zs. közbenjárását, akkor se mondhatott ő maga ítéletet, hanem csak ő vitte az ügyet a zsidó iskola elé, ő idézte meg a feleket. Fontosabb ügyekben a király, vagy a kancellár ítélt. E főhatósági és védőri jogok gyakorlására később Nagy Lajos külön főhivatalnokot nevezett ki, aki az «országban lakó minden zsidók bírása» címet kapta. Az első ilyen országos Zs., akit a történelem följegyzett, Simon mester volt, aki 1371. foglalta el hivatalát. 1376-ban Jakab tárnokmester, majd 1378. Temlinusz sz. györgyi gróf következett, 1381. Zámbo Miklós tárnokmester, akiről igen rossz emlékek maradtak fenn; fosztogatta a zsidókat és 1383 táján annyira visszaélt hivatalos hatalmával, hogy több városban számos zsidót letartóztatott és vagyonukat lefoglalta. Erzsébet, Mária királynő anyja erre «chüses zsidóihoz» rendeletet bocsátott ki és felmentette őket Zámbo Miklós főhatósága alól, míg az a károkat meg nem téríti és a bántalmakért elégtételt nem ad. Zámbo után 1383—1431-ig Gara Miklós nádor következett, majd 1435. Ország Mihály kincstárnok és 1440. pedig Hédervári Lőrinc nádor, aki valószínűleg az utolsó országos Zs. volt. Az országos Zs. hivatalos minőségben a királyt helyettesítette. Rendszerint a király személye körül teljesített szolgálatot az udvarnál. Szükség esetén utazott csak ki a helyszínre, vagy magát ott ideiglenesen képviseltette. Ha teendői nagyon felszaporodtak a Zs.-t vett maga mellé, mit főleg az olyan országos Zs. tett meg, akinek magas állami teendői voltak és így nem foglalkozhatott az országos Zs.-i hivatal aprólékos teendőivel. Egyébként az országos Zs. szabályozta a keresztyének és zsidók közötti viszonyt, ő védelmezte a zsidók jogait és az illetékes fórumokkal ő hajtatta be a követeléseiket. De ő gondoskodott arról is, hogy a zsidók a koronának fizetendő adójukat lerójják. A városok és a zsidók közt felmerülő viszályokat is ő intézte el. 1444-ben Mátyás alatt végkép megszűnt a Zs. hivatala, mert az ekkor már vagy harmincöt esztendeje fennálló azon törvény mellett, mely a magánjogi és büntető eljárást a királyi városok hatáskörébe utalta, sehogyse tarthatta magát. A városok polgári és büntető hatósága fölött legfelsőbb fokon a tárnokmester állott. A városi Zs.-i intézmény azonban megmaradhatott, mert ez amúgy is csak a zsidók belügyeivel foglalkozhatott. Zsigmond király még ezt a hatáskörét is korlátozta és csupán a zsidó törvényszék ellenőrzésére adott neki jogot. Ez a hatásköre még Mátyás idejében is

fennállott, azzal a különbséggel csupán, hogy Mátyás által létesített zsidó prefektúra szerve, illetve alárendeltje volt. Az országos Zs.-i hivatal fennállása idején a városi Zs.-t az országos Zs. nevezte ki. Mikor azonban az országos Zs.-i intézmény megszűnt, a kinevezés joga nem szállhatott át a zsidó prefektúrára (l. *Zsidó prefektúra*), mert zsidóra nem ruházhatták ezt a jogot. A városok maguknak tartották fenn ezt a jogot és rendszerint a város nevezte ki a helyi Zs.-t a tanácsnokok közül. Előfordult az is, hogy a zsidók és keresztények közösen választották meg a Zs.-t és a választást csak megerősítette a város. Ekkor a Zs. tiszte a zsidók védelmezéséből, fölöttük való bíráskodásból állott és neki kellett közbejárni köztük és a város keresztény polgárai. illetve hatósága között. Ez a tisztség így inkább rendőri, mint bírói volt, mert neki kellett a zsidókra vonatkozó rendeleteket végrehajtani, a bűnösöket kiszolgáltatni az illetékes bíróságnak. U. L.

Zsidó-bor. A vallásos szertartások céljaira a hagyományos módon készített bort nevezte így a keresztény közvélemény a középkorban. A különféle zsidó adók között külön adót vetettek ki Pozsonyban a borra is. Ezt az adót vagy tíz esztendeig fizették még azután, hogy a Nagy Lajos által való száműzetésből visszatértek az országba (l. *Kiűzetés*). 1371 körül aztán megtagadták a boradó fizetését, mire Pozsony város bírása és a tanács panaszára Lajos rendelettel utasította Pozsony zsidóságát, hogy az adót tovább fizesse. U. L.

Zsidó helynevek. Zsidó szóval összetett, vagy ebből képzett helynevek sűrűn szerepelnek a XIII. sz.-ból való okiratokban. A XIII. sz. előtt való időkben is gyakran fordulhattak elő, de ez idők okmányai eléggé ritkák. Ilyen helynevek: *Zsidóvína*, II. Endre egy 1207. kelt adományleveléből. *Zsidhig*, 1225. a szentmártoni apátság birtoka. *Zsid*, falu Zala vm.-ben 1256. *Zsidányföldre* 1225. II. Endre alatt adományoztatott, amit IV. Béla 1259. megerősített. *Zsidópatak*, Bártfa mellett 1247. *Zsidó-tábor*, Nyitra közelében 1258. Az esztergomi érsekséghez tartozó *Zsidód-sziget* 1266. *Zsid* birtok 1295. *Zsid* helység 1297. *Zsidóvár* 1364. E felsorolt helynevek arra vallanak, hogy mikor nevük keletkezett Magyarország különböző vidékein, e részeket a zsidók oly jelentékeny számban lakták és olyan társadalmi elhelyeződésben éltek, hogy a birtok, pusztá, falu, patak, sziget, tábor, vagy vár róluk, vagy tőlük kapta elnevezését. Ezek nagyrésze még a mai napig is fennmaradt és ugyancsak fennállanak még ezek a helynevek: *Sid*; *Zsidahegy*; két *Zsidó-falu*; *Zsidóvin*, falu Krassó vm.-ben; *Zsidóvár* ugyancsak Krassó vm.-ben; *Zsid*, falu Zalában; *Zsidó-földre*, magyarfalu Vas vm.-ben; Horvát-és Német-Zsidány faluk Sopron vm.-ben; *Zsida*, pusztá Bács vm.-ben. (V. ö. *Kohn* S., «A zsidók története Magyarországon».) U. L.

Zsidó Híradó. Orthodox zsidó felekezeti lap. Budapesten 1890. indult meg. Szerkesztette Viador. A lap rövid fennállás után megszűnt.

Zsidó honvédek 1848. 1848 júl. 11. az országgyűlés egyhangúlag megszavazta a kért 200,000 újoneot. Ezt a számot a honvédsereg

soha sem érte el az egész szabadságharc tartama alatt, de annál nagyobb az érdeme azoknak, akik a haza hívására önként és lelkesedéssel mentek a harcba és mint félistenek küzdöttek a magyar szabadságért. Ezek között a magyar zsidók mindenütt ott voltak és hagyomány szerint Kossuth egyik beszédében azt mondta: «Huszezeren vitézül harcolnak seregünkben». Ezt a számot ugyan források hiányában nem tudjuk kimutatni, az azonban minden kétségen felül áll, hogy túl számarányukon vettek részt a zsidók a honvédség dicsőséges küzdelmében. Csupa töredékes források alapján is ki tudunk még ma is *névleg* mutatni: 8 őrnagyot, 30 századost, 29 főhadnagyot, 76 hadnagyot, 3 törzsorvost, 32 fő- és 21 alorvost, 108 őrmestert, 116 tizedest és 1400 közhonvédet, akik mint zsidók vettek részt a szabadságharcban, majd később büntetésből besoroztattak az osztrák hadseregbe. Ez a szám csak egy hányada a tényleges résztvevőknek, akikről Klapka tábornok azt írta: «Mindjárt a hadjárat kezdetén vitézül és kitüntetéssel harcoltak és' később is, egészen a háború szerencsétlen kimeneteléig és a világi katasztrófáig». Bizony, a 48-as zsidó honvédek, írja Görgey, a fővezér: «fegyelmességben, személyes bátorság és szívós kitartásban, tehát minden katonai erényben, derekasan versenyeztek többi bajtársaikkal». És ha tényleg számuk is elég tekintélyes volt, a honvédsereg erejéhez képest nagyon számbavehető, még fontosabb volt, hogy egyéni intelligenciájuk és tanulmányosságuk folytán a máról holnapra szervezett honvédségben különösen kitűntek használhatóságra nézve: «Tény, tagadhatatlan tény, írja a honvédegyletek főtitkárja, Mikár Zsigmond, hogy a honvédségünkben volt zsidók között — a saját számarányukhoz képest — több volt a kiváló egyén, mint aránylag a más népfajokból». Ott voltak a zsidó ifjak, 15—16 évesek épp úgy, mint a zsidó férfiak egész a hajlott korúakig és derekasan megállották helyüket, vetélkedve mind a másvallású kortársaikkal. Nevüket és emléküket a halhatatlanság dicsősége illeti meg. (V. ö. *Bernstein* Béla, «Az 1848/49-iki magyar szabadságharc és a zsidók», Budapest 1898; «Zsidó honvédek 1848/49-ben»; «Blau emlékkönyv» 1927, 90—116. l.) B. B.

Zsidó-hús. A rituális módon kezelt hús középkori elnevezése. Pozsonyban 1376 körül hatósági beavatkozást váltott ki, mert a mészáros-céh nem akarta megengedni, hogy a zsidók maguk vágják le vallásos előírások szerint barmaikat és tiltakozott az ellen is, hogy azt a húst, amit maguk nem használnak, keresztényeknek eladhassák. Nagy Lajos ekkor Jakab tárnokmester, országos zsidó bírót Pozsonyba küldte, aki létrehozta az egyezséget, amely szerint a zsidók maguk vághatták le a jószágait és amit nem ettek meg, árulhatták a házaik előtt, de mészárosnak el nem adhatták. U. L.

Zsidó irodalom, mindazoknak az írásműveknek a foglalatja, melyeket zsidók írtak zsidó szellemben (nem okvetlenül zsidók számára). Nem határozható e tekintetben a nyelv, mert ha egy hitvédő a zsidóság védelmére valamely ország kormányához és közvéleményéhez fordul

annak a nyelvén, a nemzsidó nyelv használata még nem szünteti meg a munka zsidó jellegét. Nem lehet a Zs.-ból kirekeszteni a nem-vallásos jellegű műveket sem, ahogyan ezt még illetékes körök is hangoztatták, mert a Zsidó Szellem nem csupán vallásos szellem, hanem világias is és átfogja a nép érzelmi és gazdasági világát is. Nem rekeszthető ki természetesen a Zs.-ból a zsidóság által használtjiddis nyelvű munka sem, mert az organikusan a zsidó szellemből sarjadt ki. A Zs. nyelve: héber (és vele azonosnak vehető: aram), görög, arab, jüdisch-deutsch, jiddis «ladino» spanyol-zsidó zsargon és újabban a nemzeti nyelvek. A Zs. egységesebb jellegű mint más nemzeteké, amennyiben többé-kevésbé minden zsidó irodalmi mű függő viszonyban van a Bibliától. Még az orosz felvilágosító irodalomnak vallásellenes hajtsa is (Gordon) a Bibliával helyezkedik valamelyes viszonyba. A Zs. áttekinthetőbb, ha nem korszakokra osztjuk, hanem tartalmát, vagy irodalmi formáját vesszük az elosztályozás alapjául. Mert hiába változnak a korok, a Zs. két különböző korában egy ugyanazon szellem uralkodik, de egy periódusban valamennyi korszak szelleme lüktet. A Responzumok, pl., amelyek másfélszer évvel a bibliai kor után keletkeztek, teljesen a tórai papi törvények szellemét tükröztetik, míg magában a Tórában, Mózes I. könyvében olyan szellemet lehelnek a történeti elbeszélések, mely inkább a prófétákban és a talmudi aggadában, valamint a középkori piutokban található fel. A zsidóságról elmondható tehát, hogy irodalma az idők fölött áll és a korok változásaiban egyformán jellemzi a benső meg hasonlottság, a lelki dualizmus, a cselekedet megkötöttsége és a lélek szabad szárnyalása. Különösen a meg hasonlóság húzódik végig a papi és prófétai korszaktól a Halachán és Aggadán át, de az ütközik ki a paulinizmusnak és Luthernek állásfoglalásaiban is a tettek (cselekedetek) üdvöztető hatásának kérdésében. A Zs.-nak külön jelleget ad még az a körülmény is, hogy benne helyet foglal a teológiai szakirodalom is, mely más irodalmakban nem esik az általános irodalom fogalmába és kereteibe. Onnan van ez, hogy a tudósok által felvetett kérdések a zsidó nép egészét foglalkoztatták, a tudomány problémái állandó tanulmány tárgyát képezték és bennük élte ki magát a zsidó népszellem, annyira, hogy egyes talmudi fejezetek és logikai normák még a mindennapi imába is bekerültek. A zsidó tudosi irodalom tehát népirodalomná vált. A legdöntőbb mozzanat a zsidó nép kialakulásában a királyság megalapítása lehetett. Ezt viszont olyan külpolitikai helyzet idézhette elő, mely a zsidó erők benső összevonását és központosítását tette szükségessé. Központosított hatalmában azután az államfő a vallást is hatalma alá hajtotta, a papságot a maga szolgálatába rendelte és legalább is állandó ellenőrzése alatt tartotta, úgy hogy vallás és nemzeti szellem eggyé forrt és a nemzet a vallási formákban találta a maga leghathatósabb védelmét. Mindennek következtében kialakult egy papi irodalom, mely a nemzeti eszme lobogóját vitte a nép legszélesebb rétegei közé. Az Egyisten-hit nem volt kezdetben dogmatikus program, nem volt elméleti töprengések lecsa-

pódása sem, hanem óvószér a környezet eszabítására ellen. Akkor, amikor még egész általános volt a hit, hogy Kemós, Milkóm ép úgy istenségeik a maguk népeinek mint JHVH Izráelnek, a prófétai harc az idegen istenségek hite ellen nem volt egyéb, mint nemzei harc az idegen import ellen; dogmatikus irányzatot csak Jeremiás óta nyer a JHVH-kultusz. Ő az, ki nem csupán idegen istenségeket lát a bálványokban, hanem haszontalan, népbütítő eszközöket is és még a babiloniai Jesája idejében is elég aktuális volt a bálványimádás és gúny tárgyává tették a bálványokat. Legtöbbször azt gúnyolták ki, hogy az ács nagy fáradsággal kivágja, körülrajzolja, kifaragesálja a bálványokat, aztán maga borul le saját munkája előtt. A zsidó irodalomnak azt a részét, mely tisztán nemzeti élet talaján keletkezett, a Bibliában találjuk (l. *Biblia*). A következő részt, mely még a zsidó állam fennállásának korában a görög műveltséggel való érintkezés hatása alatt áll, hellenista irodalomnak nevezzük. A zsidóság egy része Egyiptomba jutva (l. *Zsidó történet*), az ott uralkodó görög kultúrával annyira megbarátkozik, hogy saját Szentírásának nyelvét feledni kezdi, és kénytelen azt görögre fordítani (*Septuaginta*). Ámde a nemzeti érzés nem halt ki annyira belőle, hogy ne röstellelte volna a saját szent nyelvének elhanyagolását és ezért irodalmi szeméremből azt a mondat költi takaróul, hogy maga az egyiptomi király kívánta a Tóra fordítását. Zs.-i szempontból e fordítás tehát nem jelent gazdagodást, de a zsidó eszmének a külvilágban való propagálására ez a legelső s egyben a legdöntőbb lépés. Ez a görög fordítás Egyiptom viselt dolgainak kedvezőtlen megvilágítása miatt ellenszenvenvet keltett az egyiptomiakban és így vele indul meg az antiszemita áramlat. De az erre válaszoló önvédelmi irodalom is, mely a világ és a zsidóság előtt tisztázta a vallási nézeteket, ethikai és bölcséleti szférába vonta azokat, a bibliafordítás nyomán keletkezett. A *Septuaginta* keletkezésénél mondai alakban *Aristeas levele* tárgyalja, mely a pseudoepigrafikus iratok közt egy könyvet tesz. Ezt a mondat a Talmud is felemlíti, de már módosítva a következőkben: «Beszélük, hogy Ptolomaeus 72 tudóst maga köré gyűjtött és nem mondta előre, mi végből. Mindegyikhez külön lement és mondta: Írjátok le Mózes tanításokat Tóráját. Ekkor Isten szelleme egy véleményre hozta őket és írták a következő szándékos eltéréseket: «Kezdetben teremtette Isten» helyett: Isten teremtette kezdetben (a görögben a szórend félreértésre adhattott volna alkalmat). «Teremtünk embert» helyett: Teremtsek embert. «És befejezte Isten a hetedik napon a művét» helyett: És befejezte Isten a hatodik napon művét (*Móz. 1. 1*). «És fogta Mózes nejét és gyermekeit és ültette őket számárra» helyett: ... emberhordó állatra (*Móz. II. 4. 20*). A számár ugyanis szent állat volt az egyiptomiak előtt s így sértő lett volna rájuk. «Egy szamarat sem vittem el» helyett: egy értékdarabot sem vittem el (*Móz. IV. 16. 15*). A tisztátlan állatok felsorolásában «a nyúl» helyett: a kurtalábú (*Móz. III. 14. 7*), mivel a király feleségének neve Nyúl volt (*Megilla 9a*). Való-

jában más és sok százra menő eltérést találunk a mai Septuaginta kiadásokban. Mindamellett a *Septuaginta* ma is nélkülözhetetlen segédeszköz a bibliai szöveg magyarázatában, sok esetben homályos héber szövegeket a fordítás megvilágít; sok szó kihalt volna a héber nyelvtudatból, ha a *Septuaginta* fordítása nem őrizte volna meg jelentményüket. A hellenista korszaknak értékes terméke továbbá a *Makkabeusok első könyve*, mely Palesztinában keletkezett és így természetesen héber nyelven, az általa elbeszélte események közvetlen hatása alatt Hyrkanos Jochanan makkabeus király idejében (kb. 100. Kr. e.), de a palesztinai kánonba nem jutott be, bizonyára amiatt az ellenséges áramlat miatt, amely a Dávid trónjára került új dinasztia iránt később megnyilvánult. A *Septuaginta* érdeme, hogy ezt legalább görög fordításban megmentette számunkra. A könyv a makkabeus-felkelés történetét mondja el, még pedig annak a kornak mondataira hajló történeti modorával szemben tisztán objektív történeti hitelességgel. (Magyarra fordította Dercsényi Móric, megjelent a Zsidó Népszerű Könyvtárban, szerk. Bánóczy József és Gábor Ignác). A *Makkabeusok második könyve* az előbbi könyvtől független, de ugyanazon háborúnak epizódjait beszéli el. Érdekessé teszi a Chanuka eredetének más beállítása. A könyv egy levéllel kezdődik, melyben a palesztinai zsidók az egyiptomi testvérekhez azt a felszólítást intézik, hogy ünnepeljék ők is a Chanukát. A levél így végződik: «Ünnepeljétek tehát a 'Sátorosünnep' napjait kiszlev havában a 180. esztendőben.» Egy másik hasonló átirat így szól: «Mivel kiszlev hó 25-én a templom megtisztítását akarjuk ünnepelni, nem mulaszthatjuk el, benneteket egyről értesíteni, hogy ti is ünnepeljétek meg a «Sátorosünnepet», és a «tűz ünnepét» üljétek, mely akkor rendeltetett el, mikor Nechemia a Templomot az oltárral felépítette... Mikor ugyanis őseink Perzsiába vándoroltak, az akkori papok az oltár tűzéből parazsat vittek magukkal és egy kiszáradt kútba rejtették... visszajövet elhozták, de sárrá váltan, amikor az oltárra öntötték, kigyulladt... (1. f.). És nagy örömben 8 napos ünnepet tartottak, a Sátorosünnephez hasonlóan, arról emlékezve meg, hogy röviddel ezelőtt a Sátoros-ünnep alatt hegyekben és barlangokban vadállatokhoz hasonlóan bujdosnak. Ezért lombbal körülfont vesszőket hordoztak és háláénekekre zendítettek (10. f.). E beállítás szerint tehát a Chanuka voltaképp egy pót-sátorosünnep (a pót-peszach mintájára). A zsidó-görög irodalom bizonyítványt állít ki magának a vallásos zsidóérzület megrendíthetlenségéről a *Ben Szira* (röviden Szira, Sirách) példabeszédeiben, mely még a Biblia utolsó könyvének, Dánielnek megiratása előtt keletkezett és pedig ugyancsak héber nyelven. A kánonból mégis kirekedt, emiatt héber eredetije el is veszett és csak napjainkban fedezték újból fel egy töredékét. De mégsem részesítették olyan rideg bánásmódban, mint a többi apokrif könyvet. Az egyetlen kánonon kívüli könyv, melyből bőven idéz a Talmud és pedig ugyanolyan formula kíséretében (*amint írva van*) mint a Bibliából. Hogy a kanonizálásra nem méltatták, annak

talán az lehetett az oka, hogy némely tanításában inkább a gyakorlatiasság érvényesül, mint a valóságosság (pl. a szolgálóval szemben szükség esetére kemény bánásmódot ajánl, bár nyomban utána megbecsülését ajánlja). A Salamon-példabeszédekhez viszonyítva irodalmi fejlődést észlelünk látókörének tágulásában s a nagyobb szakaszokban, melyek a gondolat kifejtésére bővebb alkalmat adnak. Korának haladottabb gondolkodásmódját tükrözteti vissza a következő tanítása: «Ha valakid meghalt, engedj szabad folyást könnyeidnek és mivel szörnyen szenvedsz, gyászádnak zendíthetsz. A halottat őt megillető módon takarítsd el és ne légy gondatlan veleszemben. Keservesen sirasd... rangjához illően egy-két napig, hogy a megszólásnak elejét vedd, aztán pedig vidulj föl, vess véget a gyásznak. Mert a gyász újabb halált okozhat, a szívbeli gyász ugyanis lenyomja az életerőt. A gyász kísérettel együtt oszlik a bánat is, de az élet, melyet a szegénynek viselnie kell, az életet emészti... Ne feledd ezt, mert nincs visszatérés, ő neki már nem használhatsz, magadnak pedig csak ártasz. Gondolj arra, hogy az ő sorsa vár terád is: ma nekem, holnap neked. Amint a halott nyugalomra tért, ne gondold rá többet és vigasztalódj rajta, mivel lelke elszállott belőle» (38. f.). Egyébiránt szól a kísértések elleni küzdelemről, a szülők iránti köteleességekről, szerénységről, könyörületességről, szegények iránti gyöngédségről (mert jobb a szép szó, mint maga az adomány), az igaz barátság ápolásáról, gyakorlati tanácsokat ad a hatalmasokkal szemben való alkalmazkodásra, elnézést ajánl a bűnösökkel szemben, óv a nők csábításaitól, bölcs módjára korholja a fecsegést és dicsőíti a hallgatást, ékeesen szól a gazdagságra való törekvés veszélyeiről, viszont lelkére köti olvasóinak, hogy a jótállástól tartózkodjanak. (L. *Szirach*). *Philo* (l. o.) az alexandriai zsidó kultúra csúcspontján álló filozófus Platon, Heraklitos, Parmenides, Empedokles, Zeno tanítványának vallotta magát, de azért egy hajszálnyira sem hajlott el a zsidó vallástól. A két disciplinát csak úgy tudta összeegyeztetni, hogy a szavakban rejlő ésszerű jelentésen túl mélyebb, allegorikus értelmet is tulajdonított a Bibliának, itt-ott azonban azt is megengedi magának, hogy a szószerinti értelmet oktalanságnak mondja. A zsidóság nem fogadta el módszereit, a középkori zsidó írók nem is ismerik, csak Azarja de Rossi (1511—1578) a reneszánsz kori nagy műveltségű zsidó régiségbúvár az egyetlen kivétel. Hogy mily messze megy Philo a bibliai szöveg átértelmezésében, mutassa e pár példa: Isten nevét négy betűvel jelöli Mózes... a négyben benne van minden: a pont, a vonal, a sík, a test, a Világegyetem méretei és a zene legjobbb hangjai. Aron botja mandolát termelt. A mandola hártyája keserű, a magját körülfogó burok igen kemény, úgy, hogy a kettő közé zárt gyümölcs nem egykönnyen hámozható ki. Ez jelképezi a munkáló lelket. Csak keserű, kemény munkából fakad a jó. Akik dűsan élnek, lelküket elpuhítják, azoknál nem lakozik az erény (*Mózes életéből*, fordította Fischer Gyula, megjelent a Népszerű Zsidó Könyvtár kiadásában [17—18. sz.]. Szerk.

Bánóci József és Gábor Ignác). *Josephus Flavius* (37—kb. 105), női ágon a makkabeus fejedelmek sarja, buzgón tanulmányozta korának vallásos irányait: a farizeus, a szadduceus és esszéus gondolkodásmódot, amellet a római udvarral is érintkezésbe jutott; a rómaiak elleni felkelésben a galileai hadsereg vezérletét vállalta és hősi harcok után római fogságba esett. De Vespasianus felszabadította és maga mellett tartotta. A császári palotában tartózkodott utódja Titus és Domitianus alatt is és itt írta műveit: 1. *A zsidó háborúról* szóló könyvét eredetileg aram nyelven írta, később göröggre fordította le. A könyv viszszanyúl egészen Antiochus Epiphanes koráig (175 Kr. e.). 2. *Antiquitates Judaicae* (görögül: Ioudaiké Archaiologia); a zsidók története a Tórával és a bibliai könyvekkel párhuzamosan, de folytatva Nero koráig, számos oklevél közbeiktatásával, teljesen görögös mondatfűzésben. 3. *Önéletrajz*: hadvezéri működésének igazolása (1. *Zsidók története*.) 4. *Apion ellen* vagy a zsidóság magas koráról. Ez különösen az által vált becsessé, hogy számos elveszett irodalmi értékű kútfő kivonatát közli; a zsidóság védelmét tartalmazza a róla költött szármáfő-imádás s más babonás hit ellen. Csak latin fordításban töredékesen maradt ránk. Egyik történeti érdekességű helye: «Nincsen egyetlen görög vagy nemgörög város, ahová a hetedik napknak szokása el ne jutott volna és ahol bűntjeinket és gyertyafünnepünket (Chanuka?) valamint étkezési tilalmainkat meg ne tartanak. Sőt még arra is törekszenek, hogy utánozzák a mi egyetértésünket, a mi adakozó hajlamunkat, a mi munkásságunkat és kitartásunkat a törvénytiszteletünk miatt való szenvedéseinkben (30. f.). Történeti munkájának szemléltetésére 1. *Josephus Flavius, Farizeusok, Szadduceusok, és Esszéusok* cikkeket, melyek magukban véve is jó tájékoztatást nyújtanak azon kor eszmeáramlatai felől. *A Sibyllák* pseuchepigrafikus, azaz az alcímet viselő könyvek közé tartozik. Görög jósónak szája ad zsidó prófétai tanítást, hogy ezáltal a pogány világ számára elfogadhatóbbá tegye azt. Ebben a könyvben a zsidó gondolat előbb keresztény feldolgozáson ment keresztül. *Aram bibliafordítások (Targumok)*. A zsidóság nem mindig a héber nyelvet használta társalgási nyelvvül, a babiloni fogságból visszajövet már az aram dialektust hozta magával és ezt tette kereskedelmi és közforgalmi nyelvvé, úgy, hogy a Tórát is már aramra kellett lefordítani, hogy a nép megérthesse. Számos ilyen aram fordítás maradt a Biblia különböző könyveire. Ezek irodalmi méltatást azért igényelnek, mert bennök a Biblia-értelmezésnek már újabb fejlődési foka mutatkozik és rendszerint polémikus éllel majd a szadduceusok, majd a hellenisták felfogása ellen irányul. 1. *Onkelosz Targuma* általában véve nagyon híven követi a héber szöveget, tudatosan kivételt akkor tesz, mikor anthropomorphismusokat (l. o.), azaz emberről vett, de Istenre vonatkozó kifejezéseket akar elkerülni, vagy amikor messiási célszót lát a bibliai szóban és ezt világosabban akarja érvényre juttatni; akkor is, mikor a költői helyeket is már prédikációs alkalmazásban veszi

és végül, mikor már vallásgyakorlati alkalmazásban ismertetni akarja a tórai törvényt. Példák: «Isten szelleme lebegett a víz fölött» (a szél fújt Isten jelenléte elől a víz felszínére) (*Móz.* 1. 1, 2); «Ne főzd a kecskegödölyét anyja tejében» helyett: ne egyetek húst tejben (*Móz.* 2. 34, 26); «Nem távozik a jogar Judából és a törvényhozó öléből, amíg el nem jut Silohba» (Nem lesz elragadva az, aki uralmat gyakorol, Juda házából, sem pedig a tudós az ő gyermekeitől, míg el nem jön a Messiás, akié az uralom... Visszatér Izrael az ő városába, népek építik fel templomát, jámborok veszik körül, bíbor lesz a ruhája) (*Móz.* I. 49, 10). *A Jeruzsálemi Targum* a legrégebbi, de csak töredékekben maradt ránk és beleolvadt a *Jonathán Targum*-ába, mely már inkább költői fantáziákkal átszőtt midrási körülírás. Példaképpen ezt említjük fel: «Őt csoda történt Jákobbal: megrövidültek a napórái és a nap nem alkonyatkor szállt le, mivel Isten beszélni akart vele. Mikor Beer Sebából távozott, eléje ugrott (előre hömpölygött) a föld és ő Háránban találta magát (célpontján). A kövek, melyeket este feje alá rakott, reggelre egy kővé tömörültek és ezt tette emlékkővé»... stb. (*Móz.* I. 28, 10—11-hez). Még szabadabb a Szentiratokhoz készült *Targum Sáni* (második Targum), mely már csak alapul használja a szöveget legendák hozzáfűzésére. Így pl. ezt a mondatot: «Azon éjjel eltűnt a király álma» így írja körül: «Azon éjjel égbeszállt Izrael jajveszéklése, könyörületében elhatározta az Isten, hogy Izrael vesztének sorsáról a pecsétet letépi és elküldte a nyugtalanítás angyalát a királyhoz. Ez reggelre kelve nyugtalanzkodott és előhozatta a krónikát. Amikor az íródeák ahhoz a helyhez ért, hogy Mordecháj az ő életét megmentette, ezeket a lapokat elfordította és nem akarta elolvasni, de Isten úgy rendelte, hogy ezek a lapok mindig maguktól lapozódtak vissza.» A zsidó irodalom egyik mellékterméke az *Új-Testamentum* (l. o.), mely szerzőitől és az olvasó közönségtől eltekintve, melynek száma volt, már csak azért is zsidó irodalmi jelenség, mivel a zsidóságban irodalmi ellenhatást váltott ki, mely leginkább latens allegorikus alakban a talmudi Aggadában (l. o.) jutott szóhoz. (Például szolgálhat a *Mózes halála* c. legenda, 1. *Új-Testamentum*.) A *Talmud* (l. o.) Izrael népének legsajátosabb irodalma, mely annyira az ő lelkéből fakadt, hogy a zsidóság a Bibliára sohasem fordított annyi szellemi erőt, mint a Talmudra és manapság is a Talmudot mondhatjuk az európai irodalmak közt a legkevésbé holt-nak, mert az elmék ezreit köti le úgy törvényfejtegetési (Halacha), mint szépirodalmi (Aggada) részeiben. Ez irodalom kevésbé nyert művészi formát, mint más. A Talmudban az anyag rendszerességéről szó sem lehet, mégis bizonyos vonzóerőt ad neki az a közvetlenség és elevenesség, mely a szóbeli előadások nyomán való följegyzéséből ered. Eredetileg a templomi tórai előadáshoz fűződő apróbb megjegyzések, melyeket leírni nem is volt szabad, nehogy az Szentírás tekintélyével vetekedjenek, szolgáltatták a talmudi diskussziók tárgyát; az előadás eleve-
nebbé tétele kedvéért pedig átesaptak a val-

lások látókör más területére is: az erkölcsre, a történetre, a bölcselkedésre. E kitérések idővel öncélokka lettek és terjedelemben is úgy megnöttek, hogy a szövegtől független elbeszélésekké lettek. Ezeket később a *Midrások*-ban külön gyűjtötték össze. Egy részük azonban belekerült a Talmudba, ahol meg-megszakítják a törvényfejtegetéseket (*Aggada*). A vallásfejlődés iránt érdeklődött a *Halacha* érdekelheti elsősorban, az irodalom szempontjából csak az *Aggada* jöhet tekintetbe. Az *Aggada* anyagának osztályozására a főszempontokat Zunz Lipót adta meg a XIX. sz. első felében, de még igen sok töendő vár e tekintetben a tudományos kutatásra. Az *Aggada* kezdetlegesebb fejlődési fokáról képet nyújt a következő *Aggada*, mely még a szövegmagyarázat jellegével bír: «A Tíz ige két táblára volt írva, 5—5 ige egy táblán, úgy, hogy az első igével a 6-ik, a másodikkal a 7-ik stb. került egy sorba. Ennek pedig jelentősége a következő: 1. «Én vagyok az Örökkévaló» — 6. «Ne ölj!» Mert aki embervért ont, az a Teremtőt is megtagadja, mint mikor a császárok tiszteletére szobrot állítanak és érmeiket nyomnak, aztán ezeket megsemmisítik... Az ember is Isten képmása. 2. «Ne legyen neked más istenséged előttem» — 7. «Ne légy házasságtörő». Aki bálványt imád, olyan az, mintha Istennel való házasságát törné meg. 3. «Ne ejtsd ki Isten nevét hamisságra» — 8. «Ne lopj». Aki lop, később hamis esküvésre is vetemedik. — 4. A Szombat törvénye egy sorba kerül a hamis tanulás tilalmával. Mert a szombat megszenteltetését nem tesz tanúságot amellett, hogy Isten hat nap alatt teremtette a világot. 5. «Tiszteld atyádat és anyádat» — 10. «Ne kívánd felebarátod házát és nejét». Mert aki a szülők ellen vét, olyan gyermeket hoz majd a világra, ki a szülőt nem tiszteli, de tisztel mást atyául (*Mechilta* 8); 1. *Talmud*, *Aggada*, *Halacha*). A Talmudszerzés időszaka egy évezredre terjed, ezalatt szüntelt minden irodalmi ág, csupán egy történeti krónika látott napvilágot (*Megillasz Taanis*). A talmudi kor végén kezd derengeni a *vallásos költészet* kora. Ez voltaképp még a második Templom idejébe nyúlik vissza, amikor zsoltárköltők lélekemelő hangulatokkal igyekeztek megszépíteni az áldozati istentiszteletet (1. *Zsoltárok*). De jóval a Templom pusztulása után, a középkornak volt fentartva, hogy tulajdonképeni imákat szerezzen, melyek már a rendszeres, mindennapi ajátoskodás tárgyai. A kötelezővé vált imákon kívül (1. *Liturgia*) egyes jámborok még külön szerettek imákat. Ilyen imádság a mai imakönyvünkben: «Minden korban legyen az ember hallgatagon istenfélő, de az igazat hangosan vallja és szívében is igazat gondolva reggelenként mondja: Világegyetem Ura, nem a mi igazunkra támaszkodva ontjuk könyörgésünket eléd, hanem a Te végtelen irgalmadra számítva. Mert mik is vagyunk mi, mi a mi életünk, mi a mi szeretetünk, mik a mi igazaink... Mit is mondhatunk Előtted, hisz a hősök is csak olyanok Előtted, mint a semmik... minden tettük hiúság, életük csak egy lehellet Előtted és az ember felsőbbisége a barom fölött semmi, minden csak hiúság. De mi mégis csak a Te néped vagyunk,

Ábrahám, Izsák és Jákob ivadékai» stb. A vallásos költészet virágzása csak abban a korban következett be, amikor a zsidóság megismerkedett az arab kultúrával és átvette abból a versmérték és rím alkalmazását. Az előimádkozók már nem érik be a régi sematikus imákkal, hanem csupa formagyönyörből újakat alkotnak és ezzel változatosságot hoznak be az istentiszteletbe. De egy különös zsidó szükséglet is forgott fenn erre. Nevezetesen szokásos volt minden istentiszteleten Tórát is fejtegetni s nem minden gyülekezetnek állottak rendelkezésre arra való tudós aggadisták. Gondoskodni akartak tehát arról, hogy ez a tórai fejtegetés, különösen az ünnepnapokon pótoltsáék oly imaszerzeményekkel, melyek a nap aktuális témáiról szólnak és a Midrásnak az ünnepre vonatkozó szép, lélekemelő elbeszéléseit költői alakban feldolgozzák. Különösen a Tízparancsolat sovószi és a tengeren való átkelésnek peszachi olvasása tette változatossá a költői feldolgozást, úgy, hogy minden vers egy-egy külön költemény refrainjévé vált. Ezt a költészetet: *piutnak* nevezik, a költők: pajtánok (a latin *poeta* spanyolos átírása). Az első pajtánok: Kaliri, Jósze ben Jósze, később a nagy spanyol költők: Dunas, Ibn Gabirol, Juda Halevi, Ibn Migas is versenyeznek a pajtáni babérért. A piutok egy része, mely bűnbánati tartalmú: *Szelichó*, másik része, mely a Jeruzsálem pusztulása és a középkori «gólusz» szenvedéseit tárgyalja, *Kinósz* (gyászdal) nevet visel. A Kinósz között, melyek az év hó 9-iki gyásznapi liturgiáját teszik, külön csoportot alkottak a *Cionidák*, melyeknek elseje Juda Halevitól való: «Cion, immár nem kérdezed rab gyermekeid sorát, e kicsiny maradvány, lám, pedig mennyit gondol read.» (Fordították Vajda Béla, *Patai* József). Úgy a Szelichók mint a Kinók történelmi kútfők értékével is bírnak, amennyiben egyes oly eseményeket énekelnek meg a zsidóüldözések korából, melyekről másutt nem találunk említést. Találunk a piutokban olyan Midrásokat is feldolgozva, melyek elvesztek. A Szelichók formailag külön része a *Pizmonok*, éneklésre szánt refrains szerzemények. A szerzők rendszerint az achrostikonokban (versszakasz kezdőbetűiben) örökítették meg nevüket.

Világi költészet. A zsidó néplelek úgy beforrt a Bibliába és szellemét úgy lenyűgözte a vallásos költészet, hogy fantáziája meg sem sóvárogta a szabadabb szárnyalást. De a második Templom pusztulása óta egyébként is csak a gyászra és szenvedésre rezonált a zsidóhangulat. A Szanhedrin feloszlata után még a borozókban sem daloltak az emberek. (*Szóta* 48a). A zsidóság egész lelkesége a tanházakba menekült és az írásmagyarázat komoly munkájában keresett feledést és vigasztalást. De hosszú időre még sem folytathatta el költői ösztöneit. Itt-ott már a Talmudban és a Midrásokban is felecsillan a poézis; az aforizmak, mesék és parabolák izgató fűszerén megmámorosodva, megárad a felhevült néplelekben a gondolatritmus és ujjongó megnyilatkozásokat követel. És már bontakozik is a világi költészet, de nem bízik még a saját erejében és idegen szellemből táplálkozik. Egy karaita

zsidó arabra fordítja az indus *Kahla vedimna* mesegyűjteményt, amely elbűvöli az arabul olvasó zsidóságot és még Száadja gáon, a karaiták nagy ellenzője is magasztalja azt tanulságos tartalma miatt. Ezután a félénk megindulás után még mindig nem csattant ki a héber költőkből a világi dal. Mintha nem tartották volna világias költészetre is alkalmasnak a héber szót, vagy mintha attól tartottak volna, hogy profanizálnák azt a nem-vallásos költészettel, még az igazán tehetséges költők is csak arabul verseltek ez időben. A Mohamed előtti arab irodalom számos zsidó költőt mutat fel. Haszon nélkül azért nem mult el ez a periódus, mert az arab iskolában finomodott ki a zsidó költők formaérzéke és a héber nyelv későbbi kicsiszolására is itt kapták az első ösztönzést. A puszta hangsúlyra támaszkodó verselés helyébe Dunas ben Labrát Afrikából hozta át a hosszú és rövid szótag váltakozásán és a szótagok szabott számán alapuló verselést. A karaita szakadás is előrelendítette a héber költészet fejlődését. A Bibliához való visszatérés ugyanis elháríthatlanul követelte a héber nyelv alapos grammatikai kikutatását, a gyök, tö, rag és képző megkülönböztetését és ezzel útját egyengette az új szóképzésnek a nyelvtanilag megengedhető keretek között. A nyelvújítás természetesen harccal jár és ennek eredményeit a költészet aknáztta ki, amely szemlátomást izmosodott. A fejlődés mindazonáltal nem egyenletes és lassúbb, vagy erőteljesebb, aszerint, hogy milyen talajon termékenyülhetett meg és mennyi szabadsággal bontakozhatott ki a zsidó szellem. A héber világi költészet csak spanyol és provençal, később olasz földön virágozhatott, ahol a zsidóság a politikai nyomás alól felszabadult. A zsidó és világi szellem egybeolvadásának legérdekesebb tünete a *muzivstilus* megteremtése. Ez abban áll, hogy a költők sztereotip, a közönség előtt is ismeretes bibliai szövegeket használnak fel, amelyek szent vonatkozásuknál fogva lekötik a figyelmet, de az ő költészetükben egész más értelmet nyernek és néha nagyon is világias célzatokra éleződnek ki. Különösen Alcharizi mestere ennek a művészetnek, melynek csiráit már az Aggadában is találjuk. A világi költészet virágkorát egy zsidó mecénás, *Chaszdaj ibn Saprut* (950 körül) nyitja meg, aki III. Abdurrahman kalifa háziorvosa és minisztere volt; és mindjárt e kor elején tetőpontját éri el *Salamon ibn Gabirol*-ban (1050 körül), ki mint bölcselkedő főképp vallásos költeményekkel gazdagította a zsidó irodalmat, de mély lelkiülete világi költészetben is kiélte magát. Egész modern hangokat üt meg egyik bordala: «A víz nyomorúsága». Általában véve azonban Gabirol a világirodalom megszólaltatója. Kiss Arnold a zsidó Arany Jánosnak mondja, míg Juda Halévit a zsidó Petőfinek. (V. ö. Kiss Arnold, Salamon ibn Gabirol [Népszerű Zsidókönyvtár 4.]) Gabirolt már kora is megértette. Alcharizi az ő makamájában irodalomtörténeti méltatását adja és a költők királyává avatja. Magyarra fordították: Klein Mór, Kiss Arnold, Makai Emil, Patai József, Kecskeméti Lipót (Népszerű Zsidó Könyvek). Egy másik költő, ki a világi költészet terén is működött, *Mózes ibn Ezra* (1070—1139), Granadában élt,

szerelmi viszony fűzte fivérének lányához, de ez másnak lett a felesége és fiatalon halt meg. A költő e fölötti bánatában bujdosásnak adta magát. De nemcsak a szerelem oltárához merészkedik költészetével, még a bor mámore is felszabadítja lelkét. Jellemző Mózes ibn Ezrára és kortársaira, hogy nem csupán zsidó olvasóközönséget tartottak szem előtt, hanem arabot is, és ennek kedvéért írtak elegáns arab stílusban tudományos munkákat. Mózes ibn Ezra egyszersmind Herder elődének tekinthető abban a tekintetben, hogy a *Magyarázat és emlékeztetés* c. könyvében a Bibliát esztétikai szempontból tárgyalja, még pedig Aristoteles poetikájában gyökerezve. Legismertebb a spanyol költők között *Juda Halévi*, kit téves ismeretek alapján bár, *Heine* mutatott be a világirodalomban. A XI. sz. végén született Kasztíliaiban és orvosi gyakorlatot űzött. Híressé vált Ciondalain kívül világi tárgyú költeményeket is hagyott ránk, melyek a borról, barátságról és a szerelemtől énekelnek. A világi költészetben csillogtatta szellemét *Abraham ibn Ezra* is, ki különben híres exegeta is. Nyomorúsága világgá űzte. Bejárta Angliát, Franciaországot, Egyiptomot, Palesztinát, Babilóniát, öreg korát Rómában töltötte, de végül visszatért Toledóba, útközben érte utól a halál. Ibn Ezra elsősorban szellemes írásmagyarázó, de költői tehetségét az exegézis terén is ragyogtatja. A tórákomentárhoz írt bevezetésében élesen jellemzi a keresztény, karaita misztikus és allegorikus magyarázatirányokat. A spanyol-zsidó fénykor egyik utolsó csillaga *Juda Alcharizi*. Toledóban a XII. sz. végén élt, ő is sokat vándorolt nyugaton és keleten. Rimes prózáját *Tachkemóni* c. gyűjteményében hagyta ránk. Ebben Hémán nevén ő maga szerepel, mint költő, aki kalandokba sodródik. E műfajt Arany János is utánozta a *Bolha* c. makamájában. Szellemességben, nyelvkezelési ügyességben, a muzivstilus helyes alkalmazásában utólérhetetlen. Alcharizi egyik makamája «A spanyol zsidó költők» korának nagyjait örökíti meg és irodalomtörténeti forrásul szolgál. Olaszországban Anyou Róbert nápolyi király udvarában számos zsidó költő és tudós héber munkákat fordított a király számára, ők fordították Aquinoi Tamás munkáit is. Ezen írók legkiválóbbja *Kalonymos ben Kalonymos* a *Próbak* c. szatirikus mű szerzője. A világi költészet egyik legnagyobbika *Manuella*. A renaissance kori Olaszország szülötte, Dante kortársa, Boccaccio előde a novellairásban, az első héber szonett-író s bár még a kabbalába is behatolt, az olasz új szellem gyermekének bizonyul, amikor a ledér hangnak csaknem egyedülálló megszólaltatója a héber irodalomban. Dante Divina Comoediájának mintájára írja a *Pokol és Mennyország* c. makamaszerű szatiráját. Természetesen a bort is dicsőíti: Ura vagyok a világnak, korlátlan nagy hatalmam, Élet üdve, halál mérge Nálam vannak karjaimban. Megtiltom az engedettet, A tilosat megengedem, Síratom a nevetőket, A sírókat kinevetem . . . Szerelmi lángja később átnemesült; már nem a bűnös szerelemért hevül, hanem az erkölcsösért. Szonettjeiben oly hangokat üt meg, melyek méltán hívták ki az utókor tilalmát verseinek

olvasására. De tréfálkozását nem kell túlságosan komolyan vennünk. Odaadón foglalkozott komoly bibliai tanulmányokkal, melyeknek gyümölcsét értékes kommentárokból hagyta hátra és saját maga szerkesztette nekrológiájában a római hitközség körül szerzett érdemeit büszkeséggel említi fel. Hatvan éves korában írta a *Tófet ve eden* (Pokol és menyorság) c. makamáját. Dante halála annyira megrendíti, hogy ezentúl csak Koheletszerű kesernyés elmélkedéseket írt. A regény terén is képviselteti magát a Zs. *Abrahám ibn Chisdáj halévi* személyében, ki a *Herceg és dervis* makamaszerű művében a *Barlam és Josafát* óindus regényt dolgozza át, gazdagítva aggadai elemekkel. *Kalonymos ben Kalonymos* (1287) Róbert nápolyi király héber oktatója *A próbakő* c. szatírában korának minden típusát: a hazugot, a képmutatót, a kevélykedőt és szédelgőt állítja pellengére.

Az újzsidó irodalom. Azzal a képpel szemben, melyet a spanyol és renaissance-kori zsidóság az ő magasfokú műveltségével és sokoldalú irodalmi munkásságával elének tár, a XVIII. sz.-ban nagyon sivár a zsidóság zömének kulturális állapota. A német zsidóságot orosz és lengyel rabbik árasztották el és ezek a maguk szűk látókörükben a nyugattal való haladásában akadályozták, a tudományt és műveltséget veszedelmesnek tartották a vallásra. Kivételt tesz e tekintetben Elia Wilna, ki maga ugyan minden külső behatástól menten kora tudományának csaknem minden ágába behatolt és a vallástudományok tanításának szükséges reformjára is némi útmutatást adott, de aktivitást e tekintetben nem fejtett ki. A vallástudomány is minden világi tekintet nélkül folyt tovább és a vallásos szellem megmerevedett orthodox ritualításban áll; a spiritualizmus, a prófétai erkölcs teljesen kihalóban van és csak itt-ott húzódik meg a kabbalát űző chászideusok elevenebb vallásos életében. Forduló pontot jelent több tekintetben *Mendelssohn Mózes* fellépése (l. *Zsidó történet*), aki bibliafordításával a német zsidóságot a német nyelv ápolására és egyben a talmudi kazuisztikus tanulmányok mellett legalább a Biblia tiszta vallásos tanításainak újabb átérzésére terelte. Mendelssohn irodalmi munkásságának egy része a világirodalomba van kebelezve, (*Phädon, Philosophische Gespräche*). Zsidó vonatkozású a *Jerusalem*, mely a vallási türelmetlenség ellen fordul és követeli a gondolat-szabadságot, az állam és egyház szétválasztását. A zsidóságot a morál vallásának mondja, melynek nincsenek dogmái, csak életnormái. Inti hittestvéreiket, hogy lenézés és elnyomás ellenére is tartssanak ki vallásuk mellett a házasszeretben is. E könyve Kant magasztalását is kivívta. A Mendelssohn felidézte mozgalom hullámai Magyarországra is átesaptak. Irodalmi követői között *Bürger* Sámuel, *Dukesz Lőb*, *Oppenheimer Beer*, *Levisohn* Salamon (l. alább) említendők fel. Magyar ellenzói közül *Szófer* Mózes pozsonyi rabbi (1762—1839) a *Chaszam* Szófer c. responzum gyűjtemény szerzője, fia *Szófer* Ábrahám Sámuel Benjámin (1815—71) a *Ketab Szófa* responzum gyűjtemény szerzője, *Benédikt* (Benét) Mordecháj (1753—1829) később Morvaország főrabija. E

kornak egyéb orthodox zsidó tekintélyei Magyarországon: *Deutsch* Dávid az Ohel Dávid responzumgyűjtemény szerzője, *Minz* Mózes óbudai rabbi, responzumíró (mh. 1831), *Ullmann* Salamon (makói rabbi megh. 1863) a *Seriosz Selomó* c. kódexkommentár és responzumok szerzője *Lőw* Eleazár a *Semen Rokeach* talmudi mű szerzője (mh. 1837 Abaujszántón) *Goiten* B. högyészi rabbi a *Keszef nivchor* c. talmudi encyklopédia szerkesztője, *Eisenstadt* Meir az *Imré* 4s responzumgyűjtemény szerzője, *Aszód* Juca (mh. 1866) szerdahelyi és szenicei rabbi a *Jehuda jáale* c. responzumgyűjtemény szerzője. A zsidó tudomány legjelesebbjei között *Lőw* Lipót, *Rappaport* Salamon Juda, *Krochmal* Nachman, *Zunz* Lipót, *Geiger* Ábrahám, *Philippsohn* Lajos, *Sachs* Mihály, *Luzatto* Sámuel Dávid, *José* Mark *Graetz* Henrik között méltó helyet foglal el *Lőw* Lipót pápai és szegedi rabbi, a magyar hitszónoklat megalapítója, a magyar zsidó történet első művelője, a Ben Chananja folyóirat szerkesztője és számos tudományos mű írója. Ezt a korszakot reprezentálja *Dukesz* Lipót is, aki nyelvtörténeti műveket írt. A Mendelssohn megindította felvilágosodási mozgalom új irodalmat teremtett, melyben teljes egészében polemikus jellegű és más jelentőségre alig tarthat számot. Ennek nyomába lép azonban a zsidóság multját feltáró tudományos irodalom, melyet ugyan a felvilágosítási tendenciák irányítanak és így inkább destruktív jellegű a vallás szempontjából, de amúgy is nagy érdemet szerzett a zsidóság multjának a világtörténelmi kapcsolatokba való helyezése által. A *Hameaszéf* c. folyóirat, melyhez még Mendelssohn is szolgáltatott cikkeket, programja a bibliai héberség szépségének ismertetése volt, tehát nem a vallás, hanem a nemzeti kultúra kincsének ápolása. A világirodalom termékei mint Klopstock *Messias*-a, Byron *Héber melódiái*, Racine *Athalá*-ja és Goethe *Faust*-ja találtak héber átlítókra. A zsidó tudomány a világi tudományt és bölcséletet kezdi a zsidóság multjára alkalmazni, *Krochmal* Nachman (1785—1840) a hegeli történetfilozófia kategóriáit viszi át a zsidó történetre. Tudományos folyóiratok mint *Hechaluc*, *Kerem Chemed*, *Bikkuré Háittim*, *Ocar Nechmad*, *Hamelic* egymást váltják fel a «zsidó tudomány» művelésében, de meg kell vallani, hogy a zsidó történeti önérték ébresztésének üdvös hatása mellett a fegyvelemlazító hatásoktól nem maradt ment e nagy buzgalommal űzött munkásság. Csak itt-ott találkozunk a tudományos irodalomban olyan hangokkal is, melyek a vallás védelmére kelnek. Így *Luzatto* Sámuel Dávid (1800—1865) korának egyik legképzettebb és legtöbboldalú tudósa (a páduai rabbiképző megalapítója) heves támadásba lép a túlságosan racionalizáló (csodákat észszerűen magyarázó) biblia értelmezés és a bibliai történet hitelességét kétségbevonó tanok ellen. Ő lemondott arról, hogy a vallást a tudománnyal összeegyeztesse, mint azt Majmuni is céljaul kitűzte, a vallás rendeltetését nem abban látta, hogy ismereteket tartson fenn, hanem külön, másrendű hivatást jelölt ki számára az érzelem és erkölcs szférájában. Míg korának tudósai asszimilációban az európaiasodásban látták a

zsidóság haladásának célját, ő magában a zsidóságban látta a célpontot és e tekintetben az első zsidó nacionalistának mondható; a vallási intézmények szerinte nem elavultak, mert azok is életben tartják a zsidó nemzeti érzést, azok képezik a «kanócot, mely magában véve értéktelen, de mely nélkül a lámpa nem világít». Volt bátorsága a cioni vonatkozású imák fenntartását követelni akkor, mikor a német reformirány asszimilációs okokból mellőzni akarta. (Manapság az orthodox irány fordul a cionizmus ellen, de fenntartja a cioni imákat konzervatív zmusból, a reformirány pedig a cionizmusra való tekintettel). Az orthodox tanok és szokások maradéknélküli fenntartásáért szállt sikra a különben modern filozófián nevelkedett nagykulturájú *Hirsch* Sámson Rafael német ékesszólással megírt műveiben. A Mendelssohni korszak német szépirodalmi írói között, kik saját nemzetük irodalmában is számot tesznek, kiválók: *Kuh* Efrajim Mózes (1731—90), költeményei, epigrammái megjelennek Rammmler Múzeumában, később önállóan is. *Falkensohn* Iszachár Beer (1746) Lengyelországból került Németországba. Nagy tudományra és műveltségre tett szert, úgy hogy Lessing is barátságára méltatta. *Egy lengyel zsidó költeményei* c. kötete Goethe kritikai ismertetése által is lett híressé. *Frankl* Lajos Ágost (1810—94) *Habsburglied*-je feltűnést keltett. *A Kelet mondái; Ráchel; A pusztulás után; Tragikus királyok* stb. költeményei közül néhányat Arany János magyarra is átültetett (Az utolsó főpap stb.) *Stein* Leopold a *Hasmoneusok* c. drámájában bizonyult alakító tehetségnek. *Heine* Henrik ma már a világirodalomé. *Bucharachi rabbi* c. regénye, mely a spanyol zsidó fénykorban játszódik, töredék marad. *Auerbach* Berthold (1812—1882) *Spinoza életé*-t írta meg regény alakjában. *Költő és kereskedő*-ben *Kuh* költőt teszi hősévé. *Philippsohn* Lajos *Saron*-ja és *Sepphoris és Róma; Jakob Tiradó; A folyamok mellett, három évezreden át* c. novellái és regényei soká képezték széles körök kedvelt olvasmányát és még ma is hatással vannak ifjabb lelkekre. *Kompert* Lipót (1822—1886) a Neuzeit szerkesztője írt regényeket: *Geschichten aus dem Ghetto*-ja nagy feltűnést keltett. *Cseh zsidók, Az ekevas mellett, Újabb ghettótörténetek. Egy utca története, Romok között, Franci és Heini* c. könyveit több nyelvre lefordították és igen sok barátot szereztek a zsidótörténet alakjainak. *Bernstein* A. *Mendel Gibbor* és *Vögeleder Maggid*-jában a korfestés hűsége kedveért jargon nyelven is szólaltatja meg alakjait, *Kohn* Salamon (1824) *Gabriel*-je és a *Szippurim* gyűjteményben, de azokon kívül is megjelent prágai ghetto-képei, valamint *Fejedelmi kegy* c. regénye korának legjelesebb irodalmi termékeihez tartoznak. *Franz* Károly Emil (1848) *Félázsiából, a Barnovi zsidók, Pármai Moskó, Trachtenberg Judit* c. művei lengyel zsidók gondolatvilágába vezet be és sok keresztény olvasóra is tettek szert. Keleten a zsidóság sokáig ösztönszerűleg borzadt a felvilágosítási irodalomtól és még a héber nyelvnek nyelvtani alapon való tanítását is kárhóztatta, mert az volt a felfogása, hogy a nyelvtan a tal-

mudi törvényfejtegetések alapját ássa alá. De a felvilágosodás rohamát már nem lehetett feltartóztatni és az orosz kormányok is általa akarták a zsidóságot elszigeteltségéből és erkölcsiségének elmaradottságából kiemelni. Csakhamar nagy irodalma sarjad ki a felvilágosodásnak (*Haszkala*), mely a vallásos szigorú fegyelem mögött meghúzódó alantasabb erkölcsi gondolkodásról rántja le a leplet és a zsidóság erkölcsi emelése körül érdemeket szerzett. (*Lebensohn: Emeth ve-emuna* c. drámája.) *Gordon Juda Lé*b (1830—92), Schiller hatása alatt álló filozófus költő *Dávid és Michal szerelme, Dávid és Barzilái* költeményeiben a mezei életet és a földművelés előnyeit magasztalja. De nem csak ily pozitív irányban igyekszik az új kor követelményeit népével megértetni, hanem egyenesen harcra hevíti a régi kor hagyományai ellen. *Cidkijáhu a fogházban* c. versében a próféták jámborsága ellenében a világi hatalmat szomszjúhozó király pártjára áll, aki munkásnépet akar, mely szabadságát meg tudja védeni, nem pedig imádkozó chászsideusokat csupán. Még érdekesebb a kifakadása a talmudi obszervancia túlzásai ellen az *Egy kicsiségért* (Patai magyar fordításában: *Két árpaszem*) c. költeményében, melyben egy zsidó iparos családja belepusztul abba, hogy peszachkor árpaszemet találtak a levesben és a rabbi semmi körülmények között nem volt hajlandó a Sulchan Áruh rovására engedményt tenni. Számos ifjúsági költeményében a zsidó földhöz és multhoz érzett melegsége a zsidó nép nevelőjévé avatta. *Meséiben* (*Mislé Jehuda*) a tiszta esztétikai gyönyörködtes célja vezeti, de az *Oroszlán fogai között* c. mesterművében Jeruzsálem másodszori pusztulását ecsetelve, a békepártot és főalakját Jochánán C. Zakkajt állítja pellengérre, amiért a nemzeti eszmét vallásos megfontolásoknak rendelte alá. *Bialik* a jesiva neveltje és annak értékei iránt megértéssel viseltetik, sőt át akarja menteni az új kultúrába. A nyugati egyetemeken a klasszikus szellem annyira megejtette az orosz zsidó ifjak lelkét, hogy a zsidóságból a vallásos szellemet: a jámborságot, békevágyat, idealizmust száműzni akarták. Úgy látták, hogy ez a népet testileg lelkileg elsoványasztotta, a vallásos kötelességtudás állandóan lenyűgözve tartotta a lelkiületét és kiapasztotta a lélek minden egyéb erejét. Nem csupán az orthodox kinövéseket akarták tehát lenyesegetni, hanem a zsidó psychét akarták megvéhnedtségéből megifjítani és kórosságából alapjában kigyógyítani. Nietzsche hatása alá kerülve, ismét vissza akarják ültetni trónjára a természetimádó görög szellemet a maga ifjonti pajzanságával, játszi életkedvével. Ennek egyik nagy népszerűsége szert tett apostola *Csernichovszky* Saul (1876), számos idillben mesterien írja le a zsidó népmulatságot. A *Brisz milá* című Klausner egyenesen Goethe Dorotheája mellé állítja; de fájdalommal nélkülözi a zsidó néplélekben a tiszta szép kultuszát. *Apolló szobra előtt* c. költeményében hódolatát fejezi ki a zsidóságtól fel nem ismert szépség istensége előtt. *Csernichovszky* egyébként Heine óta az első dalköltő a zsidóságban, aki reflexió- és célzatmentes tiszta érzelmi költészetet nyújt klasszikus formában.

Amit Csernichovszky dalban nyújt, azzal regény alakjában gyönyörködtette *Mapó* Abraham olvasóinak ezreit. A bibliai idők idilli életét a maga tisztaságában, tudományos meglátással tárja fel *Ahavasz Cion* c. 1853. megjelent és azóta két angol-amerikai, hét jiddis és egy arab fordítást megért regényében a zsidó királyság korából. De következő hasonló tárgyú *Asmasz Somron* (Szamária bűne) c. regényében a költészet tiszta teréről már a szatirikus célzatok terére csap át, hogy az orthodox ritualizmus túlzásait ostorozhassa. Teljesen határozott az irányzatossága *Ajit Covua* (Festett karvaly, Alakoskodó) c. regényében, melyben már a jelen típusai szerepelnek mesteri ecsetelésben (törtető, álszentkedő rabbi, a batlan, sadchen, stb.) és egészséges humortól átítatott előadásban. Számos új héber lap (Hasachar, Hamaggid, Hakarmel, Hamélic) foglalkozik az új irodalom ismertetésével és bírálatával, sőt szocialista programmal lépnek a porondra a Haemesz és a Hakól c. lapok. A felvilágosító irodalomban esztétikai értékű még *Brandes* (1841—1902) *Hadasz vehachajim* (A vallás és az élet) c. regénye. A hagyományrombolók divatos korán túl, eszméivel elkésve jelentkezik *Snejur* S., aki már nem is a zsidó egyoldalúságot, hanem magát a vallást ítéli halálra (A Szajna partján, És léssen), megtagadja az örök béke ideálját, az emberi egyenlőséget is kárhözatosnak tartja, de egyik-másik költeményéből zsidó szív lüktetését érezzük ki. A *Sivatag látomásá*-ban már Baudlairi nyomokon halad. Az emberi unalom és minden eszménynek relativitásában való hit őrjítő hatása ellenében a rosszban keresi a megváltást, de végül kiábrándul ez elmélet unalmasságából és úgy érzi, hogy mégis csak a természet ölen (A hegyek közt) találja meg a zsidóság is, melyet eddig a talmudi gondolkodás a természettől elidegenített, a maga boldogságát. A *Mandolin hangjai mellett* költői művében Rómát átkozza, mely a zsidó államot feldúlta. Ezen sivár hagyományrombolás szelleme nem terpeszkedhetett soká a Zs.-ban ellenhatás nélkül. A kor éleslátói csakhamar észrevették, hogy a felvilágosodási mozgalom semmi új pozitív gondolatral nem gazdagítja a zsidóságot, az újmódi istentisztelet a maga túlrendezettségével csak takarója az ürességnek, melyet a vallástalanság vájt lelkében és a multnak folytonos magasztalása a zsidó történetben egyben lemondás a jövőről. A zsidó hagyomány rehabilitációjáért száll síkra *Smolenski* az általa alapított Hasachar-ban a balirány tévedései ellen és *Am haolam* (Örök nép) c. könyvében a nemzeti különjellel ápolásáért, *Ész lataasz* (Ideje az ültetésnek) c. műben pedig a Mendelssohni kor tana ellenében, mely szerint a zsidóság csak felekezet és nem nemzet. Am haolomban a zsidó ideált, a jövő messiási reményét ecseteli a chászidisztikus torzításoktól megtisztítva és már a Zsidó Állam gondolatának veti meg alapját. *Hatoe bedarké hachajim* (Az élet útján tévelygő) a zsidó élet kinövéseit ecseteli Jókaitra emlékeztető humorral és meseszövéssel, úgy hogy számos európai lapban feltűnést kelt, de zsidó érzése annál nagyobb megértést áru el a hagyománynak erkölcsi értékei iránt. Számos

más regénye mutatja még ez író nagy tehetségét és finomult ízlését. A kor leghivatottabb költője *Bialik Chajim Nachman*, kinek költeményei orosz, olasz, német, lengyel, magyar, angol fordítást értek. Híressé vált *Hamaszmid* (a kitartó, az aszketa) c. költeménye, mely *Patai* József fordításában a «Talmudista» címet viseli. Ez bevezet a talmudiskolába, annak egész milieujében mutatja be azt a kedvelt alakját, kire nem hatottak sem a természet csábításai, sem az élet téveszméi, hanem a zsidó hagyomány mellett tart ki. A *puszta halottai*-ban ugyanazon motivum kerül feldolgozásra epikus alakban. E színhalottakon nem vesz erőt sem a prédára lecsapó sas, sem az alattomban öldöklő kigyó, sem pedig az állatvilág királya, az oroszlán, maga a puszta azonban égbekiált az ő néma lakói ellen, mire a halottak kitámadnak, életet kívánnak, minden szenvedély feléled, de a puszta ismét magába zárja őket. *A chén chacir haam* c. költeményében elsőhajtja, hogy népe eltévesztette célját az idő labirintusában. A kisenevi pogrom (1903) borzalmainak leírása *Az öldöklések városában* c. költeményében alapot szolgáltat arra, hogy népe megrögzött egykedvűségét, céltudatlanságát élénk színekben állítsa szembe élé és a tettek mezejére szólítsa az eddig sóhajokban magát kiélt népet. Bialik egyébként nemzeti kereten kívül is talált anyagot dalaikhoz. *Lewinski* Léb (1887—1910) a *Hasiolach* c. folyóiratban megjelent *Gondolatok és tettek* c. szépirodalmi színvonalon álló tárcáiban a zsidóság minden problémáját öleli fel, *Utazás Palesztinába 150 év múlva* reális színekben nyújt Utópiát. *Bersadzki* Ezsajás (1870—1908) *Cél nélkül* és *Az ár ellen* c. és kisebb elbeszéléseiben a mai ideál és hit és becsvágy nélküli zsidónak szomorú életét ecseteli. Hasonlóan látja népét *Brenner* Chajim, aki a *Tél idején* és a *Pont körül* és *Két víz között* c. regényeiben a Talmudon töprengő és az életet meg nem látó ifjakat, másrészt pedig a szocializmusban új Talmudot valló és végül a cionista kolonizációba is a golusz ideológiáját átplántáló meddő zsidóságot rajzolja. Hasonló sötétséget tár fel a *Határon túl* c. drámájában. A zsargonírók közül főképp *Perec* emelkedett világirodalmi színvonalra elbeszéléseivel, de írt értékes verseket is. *Morris Rosenfeld* is számos oly költeményt írt, mely a jelenkori lírai költészetben számottevő. *Steinberg* Jakob prózában és versben jeleskedik az elsők között. *Sálom Asch* drámáját (Bosszuálló Isten) Budapesten is játszották. Az újzsidó irodalomban a magyar zsidóságot főképp ezek képviselik: *Lewisohn* Salamon (1789. Mórton született 33 éves korában búskomorságban halt meg). *Kelet országá*-ban Palesztinával foglalkozik. *Jesurun költészete* poetikai művében néhány verset is nyújt. Ezek között *A költészet szól* (ford. Patai József) a szépségnek minden alakban való megvalósulását énekl meg. *Erter* Izsák a budapesti egyetemen orvostudományra adta magát és később orvos létére a lengyelzsidó chászidizmus babonás hite ellen fordul *Száné Szanszané* és *Szemangelof* c. szatírjában. *Bacher* Simon szül. 1823. Liptószentmiklóson, megh. 1892. Budapesten. Héber költeményeit fia a híres tudós Bacher Vilmos gyűjtötte

össze és adta ki. Ezek között számos magyar költő versének fordítását találjuk. *Bergl* József (1802—1885) kaposvári orvos, a *Héber nyelv virágai* c. versgyűjteményt és zsidó orvostudomány történeti monografiát hagyott hátra. *Bolgár* Mózes (szül. 1882. Csomán), szerkesztette a *Zsidó Szemlét*, fordított elbeszéléseket *Perectől* és írteredeti verseket, *A gólusz meséiben* pedig a Midrás költői remekeit ültette át magyarra. Hameiri *Feuerstein* Albert szül. Ó-Dávidházán 1886., számos verset írt. Jiddis, héber és magyar verseket írt *Holder* József. A szépprózai elbeszélésben és rajzban a magyar irodalmat gazdagította *Ujvári* Péter zsidó tárgyú regényeivel. Ugyancsak zsidó rajzokat írt *Mezey* Ferenc, zsidó regényt, novellát *Kiss* Arnold és *Fényes* Samu.

A magyar-zsidó irodalom művelői között a tudományos írók nagy száma is helyet foglal. A legújabb korból felemlítendők a magyar történeti és irodalmi vonatkozásban: *Kohn* Sámuel A zsidók története Magyarországon c. mű szerzője Német nyelvű történetésünk *Kayserling* Majer; *Krausz* Sámuelnek néhány magyar tárgyú magyar nyelven írt történelmi tanulmánya; *Bacher* Vilmos a Magyar Zsidó Szemle szerkesztője az IMIT bibliafordításának egyik szerzője; *Ballagi* Mór, a Biblia és imakönyv magyar fordítója; *Bernstein* Béla: Az 1848—49-iki magyar szabadságharc és a zsidók c. történeti monografia szerzője (1899); *Pollák* Miksa: A zsidók története Sopronban 1897. és *Arany és a Biblia* c. mű szerzője. *Büchler* Sándor: A zsidók története Budapesten 1901. c. mű szerzője, a zsidótörténet első magántanára a budapesti Pázmány Péter tudományegyetemen. *Venetianer* Lajos: A zsidóság szervezete az európai államokban 1902. szerzője. Dr. Frisch Armin szerkesztette a Magyar-zsidó oklevéltárt I. k. 1092—1239; (dr. Weisz Mór közreműködésével 1903) dr. Wellesz Gyula *Rási élete és működése* 1906, szerzője. Kecskeméti Armin: A zsidó irodalom története I. és II. k. 1909. és A zsidók története c. mű írója. Kaufmann Dávid számos tudományos műve között Buda ostromának monografiája szerepel. *Blau* Lajos a Magyar Zsidó Szemle szerkesztője, számos tudományos mű és cikk szerzője. *Makai* Emil a zsidó műköltészet remekeinek átültetésével szerepel az irodalomtörténetben, hasonlóan *Patai* József és *Gábor* Ignác. *Weiszbürg* Gyula a Jövő és a Hitközségi Szemle szerkesztője.

A történeti eszmélés pillanatától, a Mendelssohntól származott újkortól kezdve a zsidó történetírás nyomon követi az egyes alkorszakok világszemléletét. Amint megvolt a langy reformkorszaknak *Graetz*-ben a maga klasszikus történetírója, úgy megvan a cionizmus korának is *Dubnow*-ban a maga historiografusa, ki a zsidóság jövőjét azonban nem a külön zsidó területen megvalósítandó állam-életben, hanem a diaszporában élő zsidóságnak nemzetközi egyesülésében látja. És meg van a *Hirsch* Sámson *Rafáel* felidézte neoortodoxiának is a maga nagy tudományú és mély látású történésze *Javec* személyében. A chászszidizmus is felújult és ennek a neochászszidizmusnak rendszeres történetírója

ugyan még nem akadt, de *Horodeczki* és *Buber* történetbölcseleti tanulmányai már éreztetik ennek szükségességét.

Misztikus irodalom. A misztikus irodalom eredetét illetőleg eltérők a nézetek. Némelyek egykorúnak tartják a zsidó hagyománnyal. Sőt a perzsa fennhatóság korába nyúlónak tartják egyes gyökérszárait; mások viszont kimutathatni vélik, hogy egyetlen tanítása sem található fel sem az esszeus titkos tanokban, sem a zsidó nép egyéb hagyományaiban és így tisztán a középkor szülöttjének kell mondanunk. A misztikus irodalom maga főképp R. Simon ben Jóhájra utal mint alapvetőre, ami azonban támaszpontot nem talál a Talmudnak e tanaitájára vonatkozó közléseiben. A misztikus tanok (kabbala) nem alkotnak összefüggő rendszert és nem mutatható fel közöttük logikus kapcsolat. Nem a szemléletből felmerülő elvont tanok, hanem a képzelet szülélményei és inkább a vallásos lélek mélyén szunnyadó kíváncsalmak kifejezői. A tanok homályán keresztül is áttetszők azok a lelkiproblémák, melyekre választ keres a vallásos töprengés: Ha Isten végtelen és tökéletes, hogy van az, hogy véges és mulandó világot teremtett? Ha Isten tanát kihirdette, miért nem látja át annak igazságát minden ember és miért esik bűnbe? Ha Isten tisztán szellemi lény, miért kell őt testi mozgásokkal, szertartásokkal szolgálni. Miért kell az ártatlannak szenvedniök? Ha Izrael Isten népe, miért van vértanúi sorsra ítélve? Ezek a kérdések mutatják mar, hogy a kabbala hivatva volt a zsidóságot a talmudi életrendszer merevségéből kiemelni és vallásos lelkületét a prófétai tanítások melegével újból áthatni, újból visszavezetni a vallás eredeti tisztaságához, a lélek kultuszához. Ámde a kabbala sem kerülte el a vallásos töprengések sorsát, belefulladt az általa adott feleletek, elméletek szövevényébe és ma már csak alig néhány főbb irányvonalat tudunk e tanítások tömkelegében fölismereni. Ezeket a következőkben látjuk: Isten végtelen, világfölötti tökéletes lény, a világot nem is közvetlenül teremtette, hanem közvetítő lények (demiurgoszok) által, kiknek legfelsőbb rangúit ő maga hívta életre, de akikre ráruházta a hatalmat tovább folytatni a teremtés művét. Ezek mind lejjebb és lejjebb szállanak a mennyei eszménységéből az anyagság felé. Az első tizet (Szeifró) Isten emanációja, kisugárzása hívta életre. A 10 szeifra a következő: 1. a legmagasabb Korona; 2. Bölcsesség; 3. Belátás (praktikus ész). Az eddig három egy csoportot képez, melyek közül a bölcsesség és a gyakorlati belátás ellentétes sarkokon helyezkednek el az ész birodalmában, de a «legfelsőbb korona» eszméjében kiegyenlítődnek. Hasonló háromszöget alkot a következő három szeifra: 4. Nagyság vagy Szeretet, 5. Erő vagy Törvény és 6. Fenség vagy Könyörtület. A szeretet odaadásával szemben áll a törvény szigora, mely az enyém, tiéd, övé elvét követi, de a könyörtületesség ez ellentéteket feloldja. A következő szeifrák: 7. Győzelem (erkölcs hatalma), 8. Szépség, 9. Alap. A természet birodalmában észleljük, hogy az erkölcsiességgel a szépség szeretete ellenkezik, kedvezést nyújt az erkölcsi igazság rová-

megalázó rendeletek mellett (l. *Budai zsinat*) határozatot hozott a mellen látható Zs. kötelező viseléséről. Eszerint minden zsidó férfinak és nőnek, ha utcán, vagy bármilyen nyilvános helyen mutatkozott, a felső ruha mellének baloldalán vörös posztóból készült kört kellett viselni. Az idevonatkozó határozat utolsó pontja a szaracénusokra és mindennemű egyéb hitetlenekre vonatkozik, akik kék kör helyett sárga jelet tartoznak viselni. A zsinati határozatnak azonban nem volt meg most sem a gyakorlati eredménye és a zsidók az előírt vörös foltot ebben a korszakban nem viselték. Jóval később, 1421 körül a sárga folt lett aktuálissá, mert a Budai Törvénykönyv Zs.-nek tette meg, amelyet a zsidók számára előírt öltözetben arasznyi nagyságban kellett feltüntetni. Hogy a megalázás még súlyosabb legyen, a sárga foltot tette a Budai Törvénykönyv a kéjnek megkülönböztető jeléül is. A sárga folt a budai zsinat által elrendelt piros folttal szemben német eredetű intézmény és csupán budai helyi törvény volt. A XV. századvégi Pozsonyban a zsidóöltözet is egészen más volt (l. *Zsidó öltözet*), sőt 1520 után, mikor a Zs. viselését az ország többi városaiban nagynehezen megszüntették, Budán is felhagytak vele. Az idők során eddig is többször feledésbe jutottak a jelviseletek és főleg ennek tulajdonítható, hogy nem válhattak az országban egységes viseletté. Mint helyi szokás leginkább a németektől lakott városokban dívott a vegyesházi királyok alatt. 1520-ban Lajos szabadtotta fel a zsidókat a Zs.-ek viselete alól, mikor Pozsonyon keresztül akart utazni, de pénz híján ott rekedt. Valószínűleg ezt a szorult helyzetet használták fel a zsidók arra, hogy Báthory nádor közvetítésével szabadságukat megvásárolták. Ez a felszabadítás azonban nem ment könnyen, mert a király ismételt parancsai ellenére is rákényszerítették a zsidókra a Zs. viselését és ha ellenszegültek, kényszerít és erőszakot alkalmaztak velük szemben. Pozsonyban rengeteg atrocitás származott ebből, míg végre 1521. II. Lajos, Bán Imre nádor révén érvényt szerzett parancsainak. Ekkor két évi nyugalom következett, de 1523. újabb izgatások kezdődtek, mire udvarmesterével, Treпка Andrásal akart rendet teremteni, de nem sikerült. Ekkor újból felszólította a városi tanácsot. Még nagyobb mérvű bajok voltak Sopronban, Nagyszombatban pedig 1522. két ízben intette meg Szapolyai György, az erdélyi vajda öccse a zsidóbíró, Schaffer Jakabot, hogy szolgáltasson igazságot a zsidóknak. Hosszú és kínos küzdelem árán jutott csak el odáig a zsidóság, hogy végkép megszabadult a megbélyegző Zs.-ek viseletétől. (V. ö. *Kohn S.*, «A zsidók története Magyarországon».)

U. L.

Zsidó kapu. Az egykori Budavára nyugati bejárata. Megközelítő számítások szerint 1394 előtt építették, nevét a mellette lévő zsidó-utcában lakó zsidók után kapta. Egyébként Fehérvárkapunak nevezték.

U. L.

Zsidó kongresszus. Az izraelita hitfelekezet képviselőinek egyetemes közgyűlése volt 1868. dec. 14., amelyet a magyar királyi kormány I. Ferenc József elhatározása alapján hívott egybe. A Zs. célját az egyházi és iskolai

ügyek rendezésének kérdése alkotta azzal a kifejezett törekvéssel, hogy az izraelita hitfelekezet autonóm testületté legyen, mint a keresztény egyházak és ez autonómia keretében önmaga rendezze az ország izraelita polgárainak hitéleti és iskoláztatási ügyeit az ország állami és társadalmi viszonyainak megfelelően. A magyar zsidóságot ekkor már egyenjogúsította az 1867-i emancipációs törvény (l. *Emancipáció*) és épen az emancipáció törvénybeiktatásával érkezett el az idő arra, hogy a magyar zsidóság felekezeti szervezkedésével a hitközségi vezetést és iskolaügyet beillesse az államélet kereteibe. Másfél évtizede várt már eldöntésre, hogy milyen irányzat érvényesüljön a hitközségek belső életében. A negyvenes évek elején a vallásreform problémája nyomult előtérbe és ez kettéválasztotta a zsidó hitéleti egységet. Az emancipáció érdekében, a magyarságba való beolvadás lehetőségeiért a reform-csoport a hitélet terén akart áldozatot hozni, a tradíciókhoz ragaszkodók viszont ahhoz az álláspontjukhoz kötötték magukat, hogy a hitükhöz való hűség nem ütközik ellentétbe az állampolgári lojalitással. Mikor aztán a gyülekezet vezetése, az iskolák rendje és szellemének irányítása és az ország zsidóságának megoldásra váró valamennyi kérdése elhatározást sürgetett, jó alkalomnak kínálkozott a nyílt szembeállásra a zsidó iskolaalap fölötti rendelkezési jog körül támadt vita. Mindegyik irányzat a maga befolyása körébe akarta vonni az iskolaalap fölötti rendelkezési jogát és így az iskolaügy a hitközségi vezetés rendezésre váró kérdésével együtt az egész zsidóság eleven problémája lett. E kérdések rendezésére 1868 febr. 16. Eötvös József báró a zsidóság bizalmi férfait Budára kérte, hogy egy egybehívandó kongresszus részleteit megbeszélje. A bizalmi férfiak, kiknek névsorát Hirschler Ignác állította össze, a következők voltak: Adler Leó (Eperjes), Barnay Ignác (Pest), Baumgarten Fülöp (Pest), Diner Mór (Liptószentmiklós), Fischer Leó (Herend), dr. Fischer Lajos (Kolozsvár), Fleischmann Mór (Pest), Friedlieber Albert (Sátoraljaújhely), Goldberger Károly (Óbuda), Grün Izrael (Marosújvár), Hirschler Lipót (Gyöngyös), dr. Hirschler Ignác (Pest), Holitscher Fülöp (Pest), Holländer Leó (Eperjes), dr. Kain (Eperjes), Kohen J. (Pest), Krausz Zsigmond (Körösladány), Lányi Jakab (Pest), Löwy József (Nagykanizsa), Mezei Mór (Pest), Neumann Fülöp (Buda), Pappenheim Kálmán (Pozsony), dr. Pollák Henrik (Pest), Pollatschek (Nagykároly), dr. Popper József (Miskolc), Popper Lipót (Heinik), dr. Rózsay József (Pest), Schapringer Joachim (Pécs), Schermann Sámuel (Temesvár), Schlesinger Illés (Vágújhely), Schossberger S. W. (Pest), Singer Vilmos (Szeged), Steiner Lipót (Nagyvárad), Ullmann Károly (Pest), Wahrmann Mór (Pest), Wallfisch Pál (Arad). E bizalmi férfiak tanácskozására egyetlen rabbit sem hívtak meg, amit Hirschler Ignác azzal indokolt meg, hogy még a látszatot is kerülni akarták, hogy esetleg vallásügyi kérdések is szóba kerülhetnek. Ez az óvatosság mit sem segített, mert a konferencia másodnapján az ellentétek kiéleződtek. A konzervatív tagok javaslatban kérték, hogy

külön tanácskozhassanak, a miniszter azonban ezt azzal utasította el, hogy a «törvény csak egy izraelita vallást ismer». Végül is a konferencia többsége elfogadta az alábbi javaslatokat: 1. A Mezei Mór által kidolgozott választási szabályzatot, melynek alapján a miniszter egybehívja a kongresszust; 2. hitközségi szervezet teremtését, mely egységes központi szervezetbe akarta foglalni az egész magyar zsidóságot s ügyeit országos képviselő útján óhajtotta rendben tartani és 3. iskolai szabályzatot, mely szerint a hitközségek népiskolákat, az országos zsidóság rabbi- és tanítóképző intézetet tartozik létesíteni. Az elfogadott javaslat ellen a konzervatívek megint külön javaslatot terjesztettek elő azzal a megokolással, hogy elleneznek minden centralizációt és községi autonómiát követelnek. A miniszter álláspontja az volt, hogy bár a különvéleményt tudomásul veszi, nem látja be miért nem lehet a hitközségek vezetésének külső rendje és ügyvezetése egységes irányítású. Az ellentétek legfeljebb az istentisztelet és vallásgyakorlás körül mutatkozó felfogásoknál indokolhatók. Röviddel ezután országszerte megindult a választási mozgalom a legszenvedélyesebb agitációval. Az orthodoxok élén Hildesheimer Izráel dr. vezette a mozgalmat a rabbik kizárása ellen. A közhangulatot már nem csillapíthatta a szept. 25. kiadott miniszteri rendelet sem, amely megváltoztatva a királyi leirattal aug. 5. szétküldött választási szabályzatot, megengedte a rabbik választhatóságát. 1868 nov. 18. volt a választási nap és dec. 14. a pesti megyeházán tartották meg a kongresszust, amelyet Eötvös József kultuszminiszter nyitott meg. Kifejtette, hogy «a kormány a kongresszust csupán az izraelita vallástestületek szervezetének és hatáskörének megállapítására hívta egybe és ezért a hitelnek és vallásnak tanácskozásainak tárgyát nem képezik». Dec. 16-tól jan. 28-ig tartottak a megalakulás munkái. A Zs. elnöke Hirschler Ignác, alelnöke Popper Lipót és Wahrmann Mór, jegyzői Weinberger Adolf, Oblath Jakab, Kohut Sándor, Mezei Mór, Simon József és Rosenberg Izidor (Rósa Izsó) lettek. Jan. 28. került előterjesztésre a község-szervezeti javaslat, majd pedig a kisebbségi különvélemény minden központi főhatóság mellőzésével teljes községi autonómiát követelt. Febr. 5. a felvetett vallásügyi kérdések elintézetlensége miatt az ellenzék negyvennyolc képviselője kivonult a teremből, ahol azután megszavazták a község-szervezeti javaslatot, a további öt nap alatt pedig letárgyalták az iskolaszervezet és a jövő kongresszus szabályzatát is. Az elfogadott szervezeti javaslat szerint a szervezet alapja a hitközség, amely fenntartja az istentiszteleti, szertartási, oktatási és jótékonyági intézményeket. Az a hitközség, amely ez intézményeket nem tudja fenntartani, a szomszéd hitközséggel együtt járashitközséget alkot, teljes autonómiával, függetlenül minden más hitközségtől. Minden politikai község területén csak egy izraelita hitközség állhat fenn és minden zsidó köteles valamely hitközséghez tartozni. E két rendelkezés utóbb lényegesen módosult, az első már egy évvel a Zs. után olyképen, hogy az «egy izraelita

hitközség» helyébe «egy kongresszusi vagy egy orthodox» került. Az utóbbit pedig az 1895. évi felekezetenélküliségről hozott törvény helyezte hatályon kívül. A hitközség igazgatását előjáróság és képviselőtestület intézi, mely a hivatalnokokat választja és a szolgálati szabályzatot megállapítja. Rabbik valamennyi választójogú tag választ és szerződéssel állapítja meg jogkörét, hogy összhangban álljon a következő határozatokkal: a rabbi jogosult és köteles felügyelni az istentiszteletre, köteles hitszónoklatot tartani, az előjáróság felszólítására és azzal egyértelműen a rendkívüli istentisztelet rendjét megállapítani, a fiatalokat talmudra tanítani, vallási kérdésekre szóban vagy írásban felelni, ellenőrizni a személyzet vallásos életét, esketni vagy házasságot felbontani, chalicát végezni, anyakönyvet vezetni, a hitközséget azonban csak a hitközség különös felhatalmazásával képviselheti és az előjáróság és a közgyűlés tanácskozásaiiban csak az esetben vehet részt, ha erre külön meghívást kap. Rabbik és hitközség között felmerülő pereskedésben a kerületi bíróság ítél, de mód lehet az ügynek a rendes peresúton való intézésére is. Valamennyi hitközség 26 községkerületbe kapcsolható és minden kerület élén előjáróság és képviselő áll. E kerületi képviselő hatáskörébe tartozik a közvetítés a kerület hitközségei és az országos iroda útján a kormány közt, felügyelet a kerület tan- és jótékonykassági intézményei fölött, valamint a kerületben felmerült vitás ügyek elintézése. A kerületi képviselők közül huszonegyet kisorsolnak a kerületi bírák hatáskörének ellátására. Ezeknek ítélete jogerős. A kerületek elnökei külön testületet alkotnak, amely ellenőrzi az országos iskolai állapot, előkészíti az egyetemes gyűlést s indítványt tesz a hitközségeket érintő ügyekre vonatkozólag. A kerületi elnököknek ez a testülete választja meg az országos iroda elnökét, aki a közvetítő szerepet viszi a hitközségek és a mindenkori kormány között. 1869 jún. 14. szentesítette a király az elfogadott alapszabályokat, ekkor azonban már országszerte megnyilvánult konzervatív körökben az elégedetlenség. Hiába szólította fel Eötvös József már nov.-ben a törvényhatóságokat, hogy a rabbik és előjárók idéztessenek meg és magyaríztassék meg nekik, hogy a szabad választás alapján létrejött kongresszus többsége által elfogadott és a király által szentesített szabályzat rájuk nézve kötelező de ez csak az adminisztrációra vonatkozik, a vallásos intézményekben és a hivatalnokok megválasztásában azonban nem állít korlátokat. A Hitór egyesület felhívására 1870 márc. 18. a képviselőház határozatba hozta, hogy «tekintettel arra, hogy ellenkezik a vallásszabadság elvével, hogy egy vallásközösség tagjai a többség határozatával kényszeríttessenek hozzájárulni egy elveikkel ellenkező szervezethez, óhajtandó, hogy az ellentétek mielőbb kiegyenlíttessenek, amiért is utasíttatik a kultuszminiszter, hogy a törvényhozásnak tüzetes határozatáig eddig kiadott összes rendeleteit fügessze fel.» A miniszter ápr. 2. eleget is tett a képviselőház utasításának. A Hitór egyesület azonban nem elégedett meg a negatív eredmény-

nyel és az elveit követő hitközségeket külön szervezetbe tömörítette. Ez volt a végső kifejezése a Zs. következményeinek (l. *Orthodox szervezet* és *Statusquo ante szervezet*). A Zs. óta eltelt hatvan év alatt nem tartottak kongresszust, bár az 1868-iki statutum elavult s a megváltozott viszonyoknak megfelelő megreformálását csak egy újabb kongresszus végezhetné el. Az Országos Izraelita Iroda 1929 márc. 12 és 13. Kolner Adolf báró elnöklése alatt éppen azért tartott országos értekezletet, hogy a statutum megreformálásához szükséges Zs.-t előkészítse.

Zsidó könyv. XIII. sz.-beli francia találmány volt, amely Ausztriában és Németországban divott Nagy Lajos idejében. A Zs.-et Magyarországon az Ausztriával szomszédos városokban, mint Pozsonyban, Sopronban és Nagyszombatban használták a keresztények és zsidók között kötött kölcsönügyletek nyilvántartására. Országszerte törvényerőre azonban sohasem emelkedett. Ott, ahol érvényben volt, az adóslevelek jogerejüket veszítették, mert csak azt a követelést ismerték el, amit a Zs.-be bejegyeztek. A könyv adatai ellen kifogást emelni nem lehetett. A Zs.-et rendszert egy keresztény esküdt, a város zsidóbirája őrizte, azonkívül a zsidók és keresztények egy-egy esküdtet választottak maguk közül, akik a könyvet lepecsételték vagy felnyitották. U. L.

Zsidó könyvészet. A Zs. a tartalmától független könyvnek a tudománya, amely a könyv előállításának különböző módjaival foglalkozik a fejlődés sorrendjében. A Zs.-ről szóló ismertetést a Biblián kell kezdenünk, amely az íráshoz szükséges különböző anyagokat sorol fel. Ezek az anyagok két csoportra oszlanak. Az elsőbe, amelynél a betűket vésik, tartoznak a kövek és az ércetablák. A második csoportba tartoznak az írott könyvek (*Széfer*). Ezek nevüket egy állatbőről kapták, amelynek egyik oldalát levakarták (*szípér*), kifényesítették és írásra használták. Ez az írásanyag különbözött a görögök és a rómaiak írásanyagától, mert ezek papirusz-cserjét és faháncsot használtak erre a célra. A papír használata is csakhamar elterjedt a zsidóknál, amit az elefantinuszi leletek is bizonyítanak. A zsidók mindamellett leginkább állati bőrből cserzett pergamentre írtak. A Talmud szerint a pergament gyakran madarak, halak és kígyók bőréből készült. Szokásban volt még cseréptáblára írni, ami a szamariai ásatásokból is kiderült. De a cseréptáblát csak profán célokra használták, bibliai vagy talmudi munkákat csak pergamentre volt szabad írni. A zsidó könyv legrégebbi formája a tekercs (*megilla*), amely úgy készült, hogy több oszlopformában teleírott pergamentdarabot bálhúrral összefűztek. Ez a tekercsforma — eltekintve a ma is használt Tóra-tekercstől — a Kr. utáni VIII. sz.-ig nagyon elterjedt volt, de már az V. sz.-ban használatos volt a kódexforma is. A Tóra-tekercset csak tintával volt szabad írni; Alexandriában azért volt egy arany betűkkel írott tekercs is. A pergament hátsó oldalára nem volt szabad írni. A a jeruzsálemi Szentélyben használt régi Tóra-tekercsek kis alakúak voltak, csak a középkorban kezdtek áttérni a ma már általános nagy alakra. Ellentétben Rómával és

Görögországgal, ahol az írásmunkákat csak rab-szolgák végezték, a zsidóknál az írást már a legrégebbi időkben az iskolákban tanították, úgy, hogy kezdetben nem is akadt közöttük analfabéta. Bár minden egyes zsidó vallási kötelességének tartotta, hogy sajátkezűleg lemásoljon egy Tóra-példányt, — kivéve a királyokat, akiknek számára az tilos volt — mégis kifejlődött egy a talmudi időkben *livlár*-nak (latinul librarius), később *szófer*-nek nevezett osztály, melynek tagjai a Talmud-tanulmányozáson kívül a Tóra és általában a Szentírás másolásával foglalkoztak. Ami a Tóra nyelvét és írásmódját illeti, az kezdetben héber volt, Ezra idejében az arameus nyelv és az asszír betűk léptek ezek helyébe, míg később ismét a héber lett a Tóra nyelve, de az asszír írás megmaradt. A legrégebbi, dátummal ellátott héber kéziratok a Kr. utáni X. sz.-ból származnak. Egész tömegét találták az ilyen kéziratoknak Kairóban, de sok közülük nincs keltezve. A későbbi kéziratok közül sok papírra van írva, mert a XV. sz.-tól kezdve a papír használata csaknem általánossá lett. A középkorban már több elnevezése van a kezdetben *széfer* névvel jelölt könyvnek. Ezek: *chibur*, *maamar*; a kisebb iratokat *magilla*-nak, később *igeresz*-nek nevezték. A könyv lapja *daf* és a bibliában használt *ole* (latinul folium), oldala *ammud*, tekercsformánál *jerio* és *klóf*. A kéziratok írásmódja különböző. Főcsoportjai a kvadrátírás, a rabbinikus- ú. n. rasi-írás és a kurzívírás. Egy másik csoportosítás az országok után igazodik. Így ismeretes a szíriai, görög, spanyol-északafrikai, olasz, német és franciaországi héber írásmód, amelyek között azonban lényegtelen a különbség. Íráshoz kezdetben szöveget és palavesszőt, később nádat (*kajlmajsz*, görögül kalamos) használtak. A nem-zsidó könyvmásolók által oly sűrűn használt kaligrafát (szépírás) a héber kéziratokban is megtaláljuk, amelyek gyakran művészi illusztrációkkal vannak díszítve. Különösen állatokat, oroszlánokat, medvéket és különböző madarakat ábrázoltak ezek az illusztrációk, amelyeket néha olyan nagy számban alkalmaztak, hogy — mint a reuchlini bibliai kódexnél látjuk — ezek valósággal elnyomták a szöveget. A leggyakrabban a Bibliát illusztrálták, de a zsinagógákban felolvasásra használt kéziratokban nem volt szabad illusztrációkat alkalmazni. A legváltozatosabbak és a legszínesebb fantáziáról tanuskodnak a Hagada-illusztrációk. Itt jóformán egyetlen mondat sincs, amelyet képekkel ne illusztráltak volna. A leghíresebb és művészi szempontból legértékesebb a szerajevói Hagada. Előszóretetel illusztrálták még az Eszter-könyvét és általában az imakönyveket. Szokásos volt még az iniciálék alkalmazása, azaz a könyvek vagy fejezeteik első szavának, vagy betűjének díszes formában való ábrázolása is. Az első héber ősnymtatvány (inkunabulum) 1475-ből származik. A héber inkunabulumoknak, tehát az 1500 előtti ősnymtatványoknak a száma 150, ami meglehetősen kevés az eddig ismert, mintegy 30,000 inkunabulumhoz képest. A könyvnyomtatás héber neve *dofász*, a görög *tuposz* szónak egyik változata. Más nevei: *koszav* és *chokak*.

Kezdetben csak a kvadrát- és a rabbinikus írást használták nyomtatási célokra, a kurzív írás betűivel csak a XVIII. sz. végén kezdtek nyomtatni. Már a könyvnyomtatás kezdetén a legváltozatosabb betűtípusokkal rendelkeztek, így a mássalhangzókön kívül a magánhangzókkal, a hangsúly és az interpunkció feltüntetéséhez szükséges jelekkel. A legrégebbi könyvek folio vagy negyedív alakúak. Az oktáv és a kisebb formákat rituális könyveknél alkalmazták, míg a vitairatok szokásos formája a folio volt. Az első nyomtatványok papírja nagyon erős, tartós és drága volt. Hogy a drága papírt jól kihasználják a zsidó nyomdászok, megjegyzésekkel és kommentárokkal töltötték ki az üres tereket, ami gyakran zavart okozott a szöveg megértése körül. Kezdetben pergamentre is nyomtak, mint pl. az inkunabulumok egy részét, de a pergamentnyomás hamar kiment a divatból. A nyomdász héber neve *madpisz*, a nyomdái *bébájisz*, a korrektort *nicov al hadfusz*-nak, a szedőt *mecoréf*-nek vagy *meszádér*-nek nevezik. A nyomtatás helyét a könyvek fedéllapjain vagy első oldalán címerformájú jelek tüntették fel. A címlapot már kezdetben díszes, többnyire figurális illusztrációkkal nyomtatták. A fametszetű iniciálék továbbra is megmaradtak. A nyomdatulajdonosok kezdetben kiadók és kereskedők is voltak. A szó szoros értelmében vett könyvkereskedelemtől csak a XVIII. sz. ban lehet beszélni. Jól megszervezett zsidó könyvkereskedelem azonban csak a XIX. sz. közepén fejlődött ki. A legjelentősebb héber könyvgyűjteményeket a következő könyvtárak tartalmazzák: az oxfordi könyvtár, amelynek a tulajdonába került: David Oppenheim, a híres prágai rabbi nagyértékű gyűjteménye, a British Museum, a leningradi ázsiai múzeum és a Vatikán könyvtára, a legteljesebb héber könyvtár jelenleg a newyorki *Jewish Theological Seminary*, amelynek 80,000 kötete van. A könyvek kötési anyaga többnyire bőr, pergament vagy papír kéziratoknál azonban nagyon ritka a papírkötés. A könyvkötészet művészetét a XIV. és XV. sz.-ban érte el a tetőpontját. Speciális zsidó könyvkötészetről nem igen lehet beszélni, miután a héber könyvek kötésénél majdnem mindig az általában szokásos sémákat alkalmazták. A Zs. a XVIII. sz.-ig szépen fejlődött és lépést tartott az általános könyvművészet fejlődésével. A XIX. sz.-ban a tömeggyártás elterjedésével ezen a téren bizonyos visszaesés volt észlelhető; a héber könyveknek úgy a papírja, mint betűi, nyomása és egész kiállítása sok kívánni valót hagyott hátra. A XX. sz. elején a Zs. is nagyszerű lendületet vett, de a zsidó bibliográfia csak 1924 óta — mikor megalakult «A zsidó könyv barátainak Soncino-társasága» — mutat fel figyelemreméltó eredményeket.

V. A.

Zsidók ostroma. Kapisztrán Jánost, a hitbuzgó szerzetest nevezték így egykorú hívei. V. László alatt lépett a magyar történelmi események forgatagába. Bajorországban, Ausztriában, Morvaországban és Csehországban, Sziléziában és Lengyelországban mindenütt fellázította a népeket azok ellen, akik nem hajoltak meg a szentszék előtt és akiket ő a keresztény-

ség ellenségeinek tekintett. Amerre csak elhaladt, mindenütt véres zsidó pogromok jelezték az útját. Magyarországon azonban semmi nyoma nem maradt átvonulásának, fanatizmusa itt nem talált hálás követőkre, noha keresztes hadjáratot hirdetett a hitetlenek ellen, épúgy, mint V. László többi országaiban. Városról-városra vitte csapatait a Zs. és levonult egészen Nándorfejérvárig, hogy megütköztek a fenyegetően előrenyomuló törökökkel. És Kapisztrán, aki Boroszlóban és más sziléziai városokban a felkoncolt és elűzött zsidók vagyonán nyiltan osztozkodott, ahogy ő maga mondta, az Isten dicsőítésére s a kereszténység tiszteletére örök időkre kitiltotta a zsidókat és házaikat, zsinagógáikat és temetőiket a polgároknak ajándékozta, Magyarországon a közhangulat nyomása alatt megkímélte a zsidókat. A magyar történelmi kegyelet a világháborút követő forradalmak után Budán, az egykori Zsidó kapu szomszédságában szobrot emelt Kapisztrán Jánosnak, minden bizonnyal azért, hogy a nándorfejérvári győző emléket örökítse meg a harcoló szerzetesben. V. ö. *Kohn* Sámuel, «A zsidók története Magyarországon».

U. L.

Zsidó községek. Az Árpádházi királyok alatt a zsidók az ország legkülönbözőbb részeit lakták. Hiteles tudósítások és egykorú okiratok szerint jelentős számban éltek zsidók Komáromban, Tatán, Vasváriban, Pozsonyban, Budán, Óbudán, Esztergomban, Trecsénben, Nyitrán és Sopronban. A falvaknak is voltak zsidó lakóik, mint ahogy biztos tudomásunk van arról, hogy a Nyitrától egy órányira fekvő Üregh (Irek) faluban is laktak zsidók. Amikor Magyarországon a városi élet még teljesen fejletlen volt, a zsidók is szétszórtnan éltek az országban. A tulajdonképeni községek az 1000. év után keletkeztek és a rablóhadjáratok megszűntével, mikor a külföldi zsidó kereskedők is bemenekedtek, indult meg a kereskedelmi élet. Az ilyen kereskedelmi gócpontokban keletkeztek az első Zs. Eddig a zsidók csak vallási szertartásokhoz jöttek össze, mivel a hittörvények szerint legalább tíz férfinak kell jelen lenni a szertartások végzésénél. A zsidó közösség első megindítója mindenképpen maga a vallás volt. Az első zsidó község, amelyről tudunk, az akkori kereskedelmi forgalom közepontjába esett. Ez az 1050 körüli Esztergomban lehetett csak, mert a feljegyzésekben a Duna jobbpartján fekvő községként szerepel. Már ekkor volt ott a zsidóknak közjótékonyági pénztáruk és az ehhez szükséges szervezet. Zsinagógájuk is volt, amelyben rendes istentiszteletet tartottak szombatokként. A zsinagógában tartotta üléseit a Bész-din is, a zsidó törvényszék. Fennmaradt okirat szerint Esztergomban ekkor már «zsidó negyed» is volt, ahol azonban nemcsak zsidók laktak, mert az említett okirat is éppen felemlít több olyan házat, amelyeknek keresztény lakói és tulajdonosai voltak. Sopronban, ahol jóval később külön zsidó-utcában laktak a zsidók, 1379. még szétszórtnan élnek a város minden utcájában, ahogy ez kiderül az akkori telekkönyvből. A Zs.-ben, főleg a nagyobbakban, ekkor már mindenütt állott a község zsinagógája, volt rituális női fürdő és minden valószínűség szerint

temetkezési szentegylet. A Zs.-nek temetőik is voltak. A legrégibb zsidó sírkő, amit Magyarországon találtak, 1340-ből, Nagyszombatból való. A zsidó intézmények mindenestre kezdetlegesen lehettek, ahogy az az egykorú külföldi feljegyzésekből kitűnik. A legrégibb községek közé tartozik Buda és Pozsony is, ez utóbbiban 1335. már új zsinagógát kellett építeni. Valószínűleg Nagyszombaton és Nyitrán is. 1382—88 közt Erzsébet királynénak egyik levele öt zsidó községet említ: Budát, Pozsonyt, Sopront, Nagyszombatot és Székesfehérvárt. Ezek azonban csak a királyi városok voltak, ahol a kincstárhoz tartozó zsidók laktak. Székesfehérvár előjárói 1406-ig több ízben intézték a zsidóság országos ügyeit. Ezt a szerepet később a pozsonyi, soproni, majd a budai község vette át és 1450 körül végleg a zsidó ügyek centruma lett, mert Budán kapott elhelyezést a rendkívüli jogokkal felruházott zsidó prefektúra (l. *Zsidó prefektúra*). Az említett városokon kívül is voltak még Zs., részben a többi királyi városban, részben pedig olyan várakban, városokban, vagy birtokokon, amelyeknek volt zsidótartási joguk. Ilyen volt az érsek főhatósága alá tartozó Esztergom, aztán Óbuda, Tata, Kőszeg, Kismarton és Győr. Voltak ezeknél kisebb községek is, mint Nagymartonban, Kaboldon, Bazinban és valószínűleg Szt.-Mártonban, Galgócon és Verbón. Kevés zsidó lakott Nyitrán és Trencsénben. Kassán már többen laktak. A mohácsi vész idején alaposan megcsappant a budai község lakóinak száma, amely pedig e tekintetben első helyen állott. A törökök hírére, a Mendel-család példáját követve, igen sokan megszöktek. Egykorú tudósítások szerint azonban még így is 2500 azoknak a zsidóknak a száma, akiket a törökök Budáról Törökországba hurcoltak. Ebbe ugyan beleszámítódnak azok a zsidók is, akiket Esztergomból Budára hurcoltak a törökök. Az esztergomi község ezidőben négy-, legfeljebb nyolcszáz lélekből állott és ezek közül kétszázat, vagy négyszázat vittek a törökök Budára. A budai zsidóság száma a mohácsi vész előtt minden valószínűség szerint kétezeröttszáz lehetett. Ezt a feltevést megerősíti egy a mohácsi vész után megjelent tudósítás. Sopron zsidó lakossága 5—600 lehetett. Ha az 1517. kivetett taxának az adókulcsát vesszük figyelembe és felszámítjuk azon községek lakóit, amelyeket ismerünk, a nagyobbak létszámát községenként nyolcszázaknak, a középnyagúságúakét ötszázaknak, a kisebbekét kétszázaknak véve, külön számítva Budát a maga háromezer lakosával és azon községek lakóit, amelyeket nem ismerünk, úgy szintén az Erdélyben szétszórta élő és a földesurak birtokain lakó zsidókat, akkor hozzávetőlegesen megállapíthatjuk, hogy a zsidók száma ezidőben húszezer körül lehetett.

A mohácsi vész utáni idők. A mohácsi vész utáni időkben a Zs. élete sok változáson ment át, mert a zsidók szívesebben laktak a török hódoltság területein, ahol személyi biztonságban és a legteljesebb vallási szabadságban élhettek. Így igen természetesnek tűnik fel, ha a zsidók igyekeztek elkerülni azokról a részokról, ahol 1551 óta I. Ferdinánd rájuk kényszerítette ismét a sárga foltot (l. *Sárga gyűrűs folt*). A törökök ki-

űzetése után I. Lipót Kolonics érsek tanácsára küldte a zsidókat a királyi városokból, 1693. pedig elrendelte, hogy a bányavárosok kerületében csak hét mérföldnyi távolságban telepedheszenek meg. Ennek a rendeletnek az alapja valószínűleg a besztercebányai tanácsnak az az 1582. kiadott rendelete, hogy a város körletében senki, nemcsak zsidó, ne árulhasson bort, marhát, vasat, gabonát. Zavartalanul egyedül a földesúri birtokokon maradtak meg. A városokból kiszorított zsidók a falvakban húzódtak meg, ahonnan csak ideiglenes tartózkodásra mehettek be a városokba, a bányavárosokat pedig egyáltalán nem kereshették fel. Kassán most már 1840-ig nem is lakott zsidó, csak Rozgonyból látogatták a vásárokat. Esterházy Pál herceg 1690. Kismartonban telepített le zsidókat s a szabadkereskedelmen és iparon kívül vallásszabadságot is biztosított a számukra. Egy 1736. keltezett pozsonyi összeírási lajstrom, amely a zsidó lakosság származási helyét is megjelöli, 59 családnál feltünteti, hogy a Pálffy-birtokról kerültek Pozsonyba, amely a Schlossberg Zuckermundl külvárosával együtt, valamint Bazin és Modor városokkal Pálffy-birtok volt. Egy 1735-ből való országos adóösszeírás a szabad királyi városokon kívül harminc vármegyének zsidó lakosságáról ad kimutatást. A szabad királyi városok, amelyek nagyrészt földesúri birtokok voltak és ahol a XVIII. sz. elején is laktak zsidók: Bártfa, Bazin, Buda, Kismarton, Kőszeg, Modor, Pozsony, Szakolca, Szatmár-Németi, Szentgyörgy és Trencsén. A lajstrom meglehetősen hiányos, mert nincs benne Erdély és a Temesköz, hiányzik Baranya, Heves, Nógrád, Túróc, Torna, Ung, Csanád, Csongrád, Szatmár és Torontál vármegye, ahol pedig kétségtelenül laktak zsidók. Felületesek a feltüntetett adatok is, így Szatmár megyéből csak Szatmár-Németit említi a kimutatás 17 lélekszámmal, holott ismeretes, hogy Károlyi Sándor kurucgenerális már 1724. Pozsonyból küldetett rabbit a nagykarolyi zsidóknak, akiknek tíz évvel az összeírás előtt már jelentős lélekszámú hitközségük volt. Abaújszántót egyetlen lélekszámmal sem említi a kimutatás, pedig az ottani szentegyletnek egy 1790-ből fennmaradt jegyzőkönyve említi a hitközség régi és megtelt temetőjét, amiből következtetni lehet a község népességére. Nagykállóról sincs kimutatás, amely pedig 1700 körül a szabolcsmegyei zsidóság központja volt, élén a megyei főrabbi-val. Heves, Liptó és Somogy megyéket csak 1—2 helységgel említi. E kimutatás szerint a harminc vármegyében 11,621 zsidó lakott. Az említett hiányok figyelembevételével mellett még megközelítőleg sem lehet megállapítani, hogy a XVIII. sz. elején mennyi volt az ország lakossága. A kimutatás szerint megyénként, községenként a következőképpen oszlottak meg a zsidók: Abaúj vm. 28 községében, Arad 3, Árva 3, Bács 3, Békés 1, Bereg 37, Bihar 3, Borsod 19, Esztergom 4, Fejér 10, Győr 9, Heves 2, Komárom 10, Liptó 1, Moson 9, Nyitra 57, Pest-Pilis-Solt 12, Pozsony 75, Sáros 55, Somogy 1, Sopron 7, Szepes 2, Tolna 12, Trencsén 45, Ugocsa 16, Vas 18, Veszprém 15, Zala 7, Zemplén 74 községében éltek zsidók.

Hitközségi gyülekezeteket alkottak: Arad, Alsó-kubin, Baja, Petrovác, Bilke, Bihar-Szóllós, Borsod-Csaba, Miskolc, Ónod, Bátorkesz, Lovasbény, Moór, Gyöngyös, Bagotta, Komárom, Tata, Liptó-szentmiklós, Boldogasszony, Gáta Köp-csény, Oroszvár, Rajka, Csejte, Galgóc, Holics, Kosztolány, Lubina, Miava, Ó-Tura, Pöstyén, Rovenszko, Sasvár, Szakolca, Szenic, Szobotist, Vágújhely, Verbó, Vittenc, Aszód, Buda, Isaszeg, Óbuda, Zsámbék, Alsókorompa, Bazin, Cseklész, Cseszle, Ciffer, Gajár, Galánta, Királyfa, Nagymagyar, Pozsony, Stomfa, Szempe, Szentgyörgy, Szentjános, Szered, Dunaszerdahely, Tejfalu, Zboró, Kabold, Kismarton, Lajtaújfalu, Lakompak, Nagymarton, Németkeresztúr, Szatmár-Németi, Nagykaroly, Kozelec, Hunfalu, Ozora, Paks, Trencsén-Baán, Beckó, Bosác, Dezser, Dubnic, Felsőozor, Illava, Nagybittse, Nemespodhrag, Ruttká, Puchó, Rajec, Teplic, Trencsén, Tiszaújlak, Körmend, Rohonc, Városszalónak, Nagyvázsöny, Pápa, Keszthely, Szentgrót, Bodrogkeresztúr, Mád, Nagymihály, Sátoraljaújhely, Tolcsva zsidó lakosai. A kimutatásban szereplő harminc megye zsidó lakosai, a hitközségek alkalmazásában lévő rabbikon, tanítókon, sámmeszeken és saktereken kívül, foglalkozások szerint a következőképpen oszlottak meg: árendások, borbélyok, fuvarosok, szállítók, gombkötők, hamuszírfőzők, képfestők, korcsmárosok, könyvkötők, mészárosok, pálinkafőzők, szabók, szücsök, takácsok, tímárok tüvegesei, boltosok és házalók. A kimutatás származás-rovata szerint a 11,621 zsidó lakos 2531 családfentartója közül 885 vallotta magát magyarországi születésűnek, tehát a XVIII. sz. elején harminc vármegye zsidó lakosainak 35·31 százaléka magyar-zsidó volt. Noha országos viszonylatban ez a kimutatás igen hiányos és nehéz belőle általános képet alkotni, mégis tekintve az ország állapotát és a régebbi magyaránú nem-zsidó idegen letelepüléseket, valószínűnek látszik, hogy az ország összlakosságának 35 százaléka nem igen vallhatta volna magát magyar származásúnak. Ez a 35 százalék magyar-zsidó kétségtelenül beszélt is magyarul, ami a XVIII. sz. elején még érdemszámba is mehet, ha tekintetbe vesszük, hogy kétszáz év múlva az 1910-iki népszámlálásnál, kivéven a törvényhatósági joggal felruházott városokat, a vármegyei összlakosság közül az egész országban csak 44·9 százalék vallotta magát magyar anyanyelvűnek, míg a zsidó összlakosságnak 76·89 százaléka volt magyar anyanyelvű. Az 1735—38 között történt összeírás szerint a 2531 magyar zsidó családfő mellett szerepel 961 morva, 77 cseh és 133 egyéb osztrák tartománybeli zsidó családfő. Ezek 1726 után jöttek az országba, mivel III. Károly császár, hogy kisebbitse az osztrák tartományokban a zsidók számát, elrendelte, hogy minden zsidó családból csak egy férfi nőülhet. Így a nőtülendő ifjak Magyarországra vándoroltak és itt alapítottak családot. A kimutatott 43·31 százalék magyar zsidó számaránya javul, ha tekintetbe vesszük, hogy a kimutatás csak a családfők származását tartotta nyilván. Viszont legalább 77 százalékra emeli a magyar származású zsidók arányszámát az, ha tekintetbe vesz-

szük, hogy az említett cseh-morva stb. betelepült zsidók magyar-zsidó asszonyokat vettek nőül és a magyar miliőben nevelt családtagok is magyarországi születésűek voltak. A kimutatott harminc vármegye közt szerepelnek a nemzetiségi vidékek és hogy ennek ellenére is ilyen kedvező a magyar zsidóság arányszáma, illetve a zsidó lakosság magyarságának ereje, joggal lehet következtetni a kimutatásban nem szereplő színmagyar vármegyék zsidó lakosságának magyarságára, amely ott csak fokozottabb lehetett. II. József korában 1785. megtartott népszámlálás 75,000 zsidó lakost mutatott ki.

Általános statisztika. A XIX. sz.-beli országos népességi statisztikára vonatkozólag két könyv ad részletes útbaigazítást, az egyik Ludovicus Nagy, *Notitiae, Politico-Geographico-Statisticae inlyli regni Hungariae* (Budae 1828), a másik Fényes Elek, *Magyarországnak a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben* (I—VI. k., Pest 1836—40) c. munkája. Az előbbi adatai 1825-ből valók, az utóbbi adatai pedig 1830-tól kezdve kerültek feldolgozás alá. Adataik számos helyen egyeznek egymással, másutt eltérések észlelhetők, amit a rövid évtized alatt észlelhető népmozgalmi jelenség megmagyaráz. A két statisztika megegyezik abban, hogy e korszak idején Pest-Pilis-Solt vármegye következő városaiban nem lakott zsidó: Kalocsán, Cegléden, Dunavecson, Gödöllőn, Nagykátán, Soroksáron és Visegrádon. Nagykőrösön Nagy szerint ugyancsak nem lakott zsidó, Fényes szerint viszont 237 lélekszámuk volt. Kétségtelenül Fényes adata a helyes, mert a Nemzeti Múzeum könyvtárában megtalálható Krakauer Salamonnak 1818. Pesten megjelent Predikátiója, amit a nagykőrösi újjonnan épült templom felszentelésekor tartott. Jelentős eltérés van a Bars és Hont-megyék két statisztikája között. Fényes szerint az előbbiben nem lakott zsidó, míg Nagy néhány évvel előbb 41 zsidó lakost számolt össze, az utóbbiban Fényes 17 zsidó lélekszámról tesz említést, míg Nagy egyről sem. Ez a két megye bányakerület volt és ott a törvény szerint zsidó nem lakhatott, bár meglehet, hogy néhány család mégis megkísérelte a letelepedést. A két könyv itt-ott eltérő adatai ellenére is nagy vonásokban áttekinthető képet ad az 1840-et megelőző állapotról. Fényes szerint a szorosan vett Magyarországon lakott: A dunántúli kerületben 1.993,975 összlakosság közt 42,244 zsidó; a dunamelléki kerületben 2.594,541 összlakosság közt 73,268 zsidó; a tiszamelléki kerületben 1.690,614 összlakosság közt 50,537 zsidó; a tiszántúli kerületben 2.392,597 összlakosság közt 36,827 zsidó. 1830 körül tehát 8.671,727 összlakosság közt 202,876 zsidó élt, ami 2·34 százalék arányszámnak felel meg. Fényes Elek számítása szerint 1842. már 241,632 zsidó lakosa volt az országnak.

Zsidók a földesúri birtokokon. A zsidó lakosság nem a városokban, hanem a földesúri birtokokon oszlott meg. Alább következnek azok a helységek, amelyeken legalább száz zsidó lélek lakott. Baranya vm.: Dárda (Esterházy birtok). Fejér vm.: Moór (Lamberg, Lussinszky birt.),

Csór (Marich birt.), Cece (Szluha, Forster birt.), Bogárd és Tinódpuszták (Huszár, Mészöly, Pázmándy birt.), Lovasberény (Cziráky birt.), Felcsút (Pázmándy birt.), Kajászószentpéter (Andrássy, Szentpéteri, Szeless birt.). Győr vm.: Beri (Gyapaly, Zmeskál birt.), Enese (Enesey birt.), Gyórsziget (Győri püspöki birt.), Gyömörő (Esterházy birt.), Felpéc (Tóth, Bozzay birt.), Téth (Bézsán, Noszlopy, Kísfaludy birt.), Asszonyfa (Hollóssy, Sidó birt.). Komárom vm.: Bagotta (Ordódy birt.), Csúz (Vég, Halasy birt.), Ács (Lichtenstein, szentmártoni főpát birt.). Moson vm.: Boldogasszony (Esterházy birt.), Köpecsény (Esterházy birt.), Oroszvár (Zichy birt.), Gátha (Esterházy birt.). Somogy vm.: Nemesvid (Festetich birt.), Toponár (religio fundus), Bajom (Széchenyi birt.), Szill (Hunyady birt.), Tab (Lengyel, Mérey birt.), Szigetvár (Czindery birt.), Gige (Somssich birt.). Sopron vm.: Kabold (Esterházy birt.), Németkeresztúr (u. a.), Nagymarton (u. a.), Lakompak (u. a.), Beled (Cziráky, Esterházy, Potyondy birt.), Farád (csornai prépost birt.). Tolna vm.: Paks (Rudnyánszky, Korniss, Vigyázó birt.), Bölcse (Tahy birt.), Fadd (Festetich birt.), Hógyész (Apponyi birt.), Győnk (Magyari, Kossa, Vizsolyi birt.), Bonyhád (Perczel birt.), Tevel (Dóry birt.). Vas vm.: Rohonc (Batthyány birt.), Szalónak (u. a.), Németújvár (u. a.), Muraszombat (u. a., Szapáry birt.), Hidvég (Bertha, Varga birt.), Körmend (Batthyány birt.), Vasvár (Festetich birt.), Jánosháza (Zichy birt.). Veszprém vm.: Palota (Zichy birt.), Veszprém (püspöki város), Szilasbalhás (Kenesey, Pázmándy birt.), Csajág (vallási kincstár), Balatonkajár (Zichy, Révay, Batthyány birt.), Király-Szabadja (nemes falu), Pápa (Esterházy, Károlyi birt.), Csögle (Barcza, Pethő birt.), Noszlop (Noszlopy birt.). Zala vm.: Kővágóörs (közbirtokosok), Csabrendek (közbirtokosok), Keszthely (Festetich birt.), Szentgrót (Batthyány birt.), Mihályfa (Dóczy, Forintos birt.), Nagykanizsa (Batthyány birt.), Pacsa (Festetich, Inkey birt.), Zalaegerszeg (szombathelyi püspöki birt.), Zalalövő (közbirtokosok), Csáktornya (Festetich birt.). Árva vm.: Námesztó (árvai uradalom), Turdossin (u. a.), Alsókubin (u. a.). Bács vm.: Szabadka (kir. város), Újvidék (kir. város), Zombor (kir. város), Baja (Grassalkovich birt.), Bezdan (kamara birt.), Jankovác (Orczy birt.), Zenta (kamara birt.), Ada (u. a.), Petrovoszello (u. a.). Esztergom vm.: Uny (Simonsich, Miskey birt.), Báltaszék (Pálffy birt.), Esztergom (kir. város). Liptó vm.: Liptószentmiklós (Pongrácz birt.). Nógrád vm.: Szécsény (Forgács, Losonezy, Szemere birt.), Beeske (Prónay birt.), Csécse (Gyürky, Plathy, Almásy birt.), Balassagyarmat (Balassa, Zichy birt.), Alsópetény (Szuresányi, Somogyi birt.), Penc (Prónay, Podmanitzky birt.), Szűgy (Prónay, Szerémy birt.). Nyitra vm.: Szakolca (kir. város), Egbell (kir. birt.), Holics (u. a.), Sándorfa (u. a.), Sasvár (u. a.), Szénásfalu (Nyáry, Amade birt.), Popudin (kir. birt.), Verbóc (berencsi nradalom), Brezova (Révay, Mednyánszky, Zay, Csáky birt.), Csejte (u. a.), Galgóc (Erdődy birt.), Kosztolán (csejte uradalom), Miava (u. a.), Pöstyén (Erdődy birt.), Vágújhely (csejte uradalom), Verbo (u. a.), Viténe (Erdődy

birt.), Nagytapolcsány (Traun birt.), Nagy-Jác (több birtokos), Zsámbokrét (Simonyi birt.), Bosány (Bossányi birt.), Nyitra (püspöki város), Űrmény (Hunyady, Forgács birt.), Báb (Zichy birt.), Cabaj (nyitrai püspöki birt.), Emőke (közbirtokosok), Kiskér (esztergomi érsek), Párutca (közbirtokosok), Szelőce (Hunyady birt.), Vecse (közbirtokosok). Pozsony vm.: Bazin (sz. kir. város), Pozsony (sz. kir. város), Pozsony-Vár-alja (Pálffy birt.), Cseszte (u. a.), Cajla (u. a.), Réte (közbirtokosok), Ciffer (Zichy birt.), Nádas (Motesitzky birt.), Galantha (Esterházy birt.), Szered (u. a.), Jóká (Farkas, Udvarnok birt.), Nagy-Magyar (Esterházy birt.), Tejfalú (Liesznovszky birt.), Szerdahely (pozsonyi várkapitányság, Bacsák, Petényi birt.), Gajár (Pálffy birt.), Szentjános (Batthyány birt.), Stomfa (Pálffy birt.), Burszentmiklós (kir. birt.), Detrekő (Pálffy birt.), Konyha (u. a.), Kukló (kir. birt.), Szekula (Batthyány birt.). Turóc vm.: Szucsán (Nyáry birt.). Trencsén vm.: Trencsén (sz. kir. város), Csáca (Esterházy birt.), Varin (Pongrácz birt.), Vágbeszterce (Balassa, Szapáry birt.), Bittse (Esterházy birt.), Rajec (Perényi, Révay, Thurzó birt.), Hlinik (közbirtokosok), Kotassó (Esterházy birt.), Marikova (Szapáry birt.), Vrch Tepla (Balassa, Szapáry birt.), Dezsér (Bakó birt.), Beckó (Révay, Mednyánszky birt.), Illava (Königsegg birt.), Puchó (Erdődy, Marczibányi birt.), Bolesso (Victoris birt.), Luki (Marczibányi birt.), Bosác (Révay, Mednyánszky birt.), Baán (Sinai birt.), Ozor (Ottlik birt.), Liesznova (Révay birt.). Pest vm.: Buda (sz. kir. város), Pest (sz. kir. város), Ó-Buda (koronauradalom, előbb Zichy birt.), Zsámbék (koronaurad.), Tétény (Paksy birt.), Tinnye (Simonsich, Fribeys, Miskey birt.), Vörösvár (Majtényi birt.), Aszód (Podmanitzky birt.), Domony (Mátyus, Onódy, Bernáth, Perger birt.), Pécel (Ráday, Fáy, Szemere birt.), Alberti (Almásy birt.), Szűgyi (Bánffy, Vay birt.), Dabas (Halász, Sigray, Kovasóczy birt.), Gyón (Halász, Zlinszky birt.), Irsa (Irsay birt.), Maglód (Lipthay, Fáy birt.), Abony (Űrményi, Tallián, Gál, Vigyázó, Benitzky birt.), Nagykorós (Sigray, Beretvás, Halász, Szilassy birt.), Kecskemét (Coburg birt.), Bicske (Beleznay birt.), Tápiósele (Dubravitzky birt.), Izsák (Kubinyi, Okolicsányi birt.), Apostag (Fáy, Szilassy birt.), Tass (Bernáth, Földváry, Madarassy birt.). Abaúj vm.: Rozgony (Károlyi, Mencer, Dessewffy birt.), Zsadány (Péchy, Orbán birt.), Iskáros (Bónis, Csoma birt.), Zujta (Balog, Korniss birt.), Nagyida (Csáky, Perényi birt.), Szinna (Patay, Marjássy, Óváry birt.), Szikszó (Csáky, Perényi birt.), Méra (Vitéz, Fáy birt.), Gönc (Csáky birt.), Szántó (Bretzenheim birt.), Erdőhorvát (u. a.), Korlát (közbirtokosok), Kovácsvágás (u. azok), Göncruszka (Zombori, Bárczay birt.). Bereg vm.: Munkács (Schönborn birt.), Beregszász (u. a.), Alsó-Verecke (u. a.), Mezőkaszony (Dolinay, Lónyay birt.). Borsod vm.: Miskolc (privil. koronaváros), Csaba (munkácsi püspöki birt.), Felsőábrány (közbirtokosok), Daróc (Okolicsányi, Draskovich birt.), Emőd (Erdődy birt.), Nagy-Mihály (Tybold birt.), Szentpéter (Erdődy, Szirmay birt.), Kazinc (Radvánszky, Kubinyi, Molnár birt.), Szendrő (Csáky birt.).

Heves vm.: Gyöngyös (Esterházy, Grassalkovich, Forgács, Wimpffen birt.), Pásztó (Draskovich, Gyürky S.-né birt.), Heves (Szapáry, Szepessy, Bernáth birt.), Verpelét (Sztáray, Gosztönyi, Bárczy birt.), Dévaványa (Baldachy, Ocskay, Orczy birt.), Tiszafüred (Pankotay, Gyulay, Farkas birt.), Tiszabeő (közbirtokosok), Csépa (u. a.), Igar (u. a.). Sáros vm.: Bátfá (sz. kir. város), Berzevice (Berzeviczy birt.), Péchújfalu (Péchy birt.), Zboró (Erdődy, Szirmay birt.), Ladamér (u. azok). Szepes vm.: Hunsdorf-Hanuszfalva (Okolicsányi, Szirmay, Matyasovszky birt.). Ung vm.: Szobránc (Buttler, Szemere, Viczmándy birt.), Eőr (közbirtokosok), Jenke (Pongrácz birt.), Szerednye (Mailáth, Ghillányi, Serényi birt.), Minay (Minay, Lütley birt.), Ungvár (kamara birt.). Zemplén vm.: Bodrogkeresztúr (Erdődy birt.), Liskza (szepesi püspöki birt.), Mád (Erdődy birt.), Sárospatak (Bretzenheim birt.), Tállya (u. a.), Tarcal (kamara birt.), Tolesva (Szirmay birt.), Zombor (Andrássy, Erdődy, Orczy birt.), Monok (Andrássy birt.), Gál-szécs (Fischer, Szemere, Puky birt.), Sátoraljaújhely (Bretzenheim birt.), Barancs (Barkóczy, Szikszay birt.), Csörgő (Bretzenheim birt.), Homonna (Csáky birt.), Nagymihály (Sztáray birt.), Bánóc (Bánóczy birt.), Dobra (Haller birt.), Sztropkó (Pethő birt.), Varannó (Haller, Barkóczy, Pethő birt.). Arad vm.: Ó-Arad (sz. kir. város), Simánd (közbirtokosok). Békés vm.: Szentandrás (Horváth, Kürthy, Rudnyánszky birt.), Csaba (Beliczay, Simay birt.). Bihar vm.: Nagyváradi (püspöki város), Mezőtelegd (Haller, Korniss, Ugray birt.), Álmosd (Zsombory, Kölcsey, Chernel, Kazinczy birt.), Berettyóújfalu (Esterházy birt.), Sámson (Budaházy, Revitzky birt.), Vértess (Papszász, Derzsi, Magyarai birt.). Csanád vm.: Makó (csanádi püspöki birt.). Csongrád vm.: Szeged (sz. kir. város), Szentes (Károlyi birt.). Krassó vm.: Lugos (kamara birt.). Máramaros vm.: Ökörmező (kamara birt.), Hidegpatak (Teleki, Perényi birt.), Priszlop (Pogány, Ilosvay birt.), Bedő (közbirtokosok), Herince (u. azok), Szeklince (u. azok), Urmező (u. azok), Nagysziget (korona birt.), Kabalapatak (kincstári birt.), Karácsonyfalva (Pogány birt.), Szaplonca (Szaploneczay birt.), Barcánfalva (Barcán, Pap birt.), Bátfalu (Kodra, Bányus birt.), Mojszen (közbirtokosok), Rozavlya (u. azok), Felsővisó (kincstári birt.). Szabolcs vm.: Kisvárd (Esterházy birt.), Gemzse (Károlyi, Dóry birt.), Tass (Esterházy birt.), Nagykálló (Kállay birt.), Nádudvar (Vay, Perényi birt.), Újfehértó (Margittay birt.), Balkány (több birtokos), Bercel (u. azok), Buly (u. azok), Dada (u. azok), Keresztút (Ibrányi, Vay birt.), Nyírbátor (Károlyi birt.), Máriapócs (több birtokos). Szatmár vm.: Nagykároly (Károlyi birt.), Mátészalka (több birtokos), Gebe (Teleki birt.), Hódász (Eördögh, Ibrányi birt.), Nyírmedgyes (Teleki birt.), Csenger (Teleki, Károlyi birt.), Mikola (Mikolay, Mándy birt.), Aranyosmedgyes (Teleki, Wesselényi birt.), Szinerváralja (Korniss, Vécsey birt.), Apa (u. azok), Felsőfalva (u. azok), Sárközújlak (közbirtokosok). Temes vm.: Nagybecskerek (kamara birt.), Csóka (Marczibányi birt.), Nagykikinda (szabad terület), Nagyszentmiklós (Nákó birt.). Ugocsa vm.: Nagyszöllős (Perényi birt.),

Fancsika (Megyery, Bessenyei birt.), Halmi (Perényi, Haller birt.).

Az egyházi birtokok zsidósága. Az egyházi birtokokon is laktak zsidók, helyenként 500—1000 lélekszámban is. Megyék szerint az alábbi egyházi birtokok adtak hajlékot a zsidóknak: Fejér vm.: Füle (veszprémi káptalan), Pákoz (fejérvári káptalan), Nagyperkát (u. a.), Etyek (u. a.), Sósút (u. a.). Győr vm.: Bajcs (győri káptalan), Cakóháza (u. a.), Koronesó (u. a.), Gyórsziget (győri püspök), Kajár (szent Benedek-rend), Ravasz (szentmártoni főapát), Komárom vm.: Kolos (szentmártoni főapát), Ács (u. a.), Párkány (u. a.), Imő (primás), Marton (u. a.), Udvard (u. a.), Piszke (u. a.). Moson vm.: Vinden (ciszterciták). Somogy vm.: Szob (esztergomi káptalan), Mernye (piaristák), Toponár (religio fundus), Csepel (veszprémi püspök), Koppány (u. a.), Ácsa (u. a.), Bár (u. a.), Berény (u. a.), Attala (piaristák), Gölle (u. a.), Kiliti (veszprémi káptalan), Ságvár (u. a.), Csököly (veszprémi püspök), Görgeteg (u. a.), Benedek (raposfői prépost). Sopron vm.: Szany (győri püspök), Farád (csornai prépost), Vásárfalu (u. a.), Csorna (u. a.), Keresztur (u. a.), Tolna vm.: Szántód (veszprémi püspök). Vas vm.: Szombathely (szabad püspöki város), Ó-Perént (szombathelyi püspök), Pápóc (szombathelyi káptalan), Szentpéter (u. a.), Szentmiklósfa (győri püspök). Veszprém vm.: Veszprém (püspöki város), Hajmáskér (veszprémi püspök), Kislód (u. a.), Városlód (u. a.), Siófok (veszprémi káptalan), Fokszabadi (u. a.), Rátót (u. a.), Nagytevel (a zirci apát), Vanyola (szombathelyi szeminárium), Somhegypuszta (Szt. Benedek-rend), Tüskevár (győri püspök), Kis-Jenő (u. a.). Zala vm.: Sümeg (veszprémi püspök), Tapolca (u. a.), Apáti (u. a.), Barsi (u. a.), Kál (u. a.), Prága (u. a.), Tagyon (u. a.), Páhok (u. a.), Alsódörgicse (piaristák), Kékkút (u. a.), Lovas (veszprémi káptalan), Merenye (u. a.), Zalaegerszeg (szombathelyi püspök), Nova (u. a.). Bács vm.: Bács (kalocsai érsek). Esztergom vm.: Párkány (esztergomi érsek), Nagyölyved (primás). Liptó vm.: Szent-Mária (besztercei káptalan). Nógrád vm.: Bercel (váci káptalan). Nyitra vm.: Lehota (nyitrai káptalan), Pereszlény (budai prépost), Szill (nyitrai püspök), Cabaj (u. a.), Zalka (u. a.), Cétény (esztergomi érsek), Kiskér (u. a.), Nyitra (püspöki város). Pozsony vm.: Szerdahely (esztergomi érsek). Abaúj vm.: Apáti (egri káptalan), Idrány (jászói prépost), Nyésta (u. a.), Prépost (u. a.). Borsod vm.: Csaba (munkácsi püspök). Szepes vm.: Ófalu (eperjesi g. k. püspök), Királyhelme (leleszi prépost), Szt.-Mária (kassai püspök), Kolbaszó (eperjesi püspök). Bihar vm.: Nagyváradi (püspöki város), Belényes (nagyváradi görögkat. püspök). Csanád vm.: Makó (csanádi püspök).

Népszámlálás. Az első rendszeres népszámlálást 1869. hajtották végre és azt minden tizedik évben azóta törvényes rendelkezés alapján megismételték. E sorozatos népszámlálások szerint 1869: 553,641, 1880: 638,314, 1890: 730,342, 1900: 846,254, 1910: 938,458, Nagy-Magyarországon, a mai területen ugyanez évben 471,355, 1920: 473,310, 1925: 477,003 zsidó lakosa volt az országnak. A részletes kimutatások az Ország-

gos Statisztikai Hivatal adatai alapján készültek. (A statisztikai részt l. bővebben *Magyarországnál*). V. ö. *Kohn S.*, «A zsidók története Magyarországon». *Venetianer*, «A magyar zsidóság története».

U. L.

Zsidók története. A világfejlődés nagy síkján az a szelet, amelyen a zsidó nép eseményei első fellépésétől a mai napig lejátszódtak. De nem csak az események okát kutatja fel a történet, hanem eredményeiket és hatásait is. A Zs.-ben tehát azokat a hatásokat, amelyek kiejtek a zsidó népszellemből és más népek életére ömlöttek át. Az eseményeket azonban nem vak sors zúdítja a népekre, hanem többnyire tudatos eszmékből bontakoznak ki és irányukat a törvényszerűség jelöli meg. A zsidó történetkutatásnak tehát az a feladata, hogy az eszmék gyökeréig hatoljon és hosszsmetszetben tárja fel a zsidóság néplélektani életét. De ebben a szemléletben nem érvényesülhet az egyoldalúság, mert nincs nép, amely kivonhatná magát a kölcsönhatások alól és a néplélek megnyilvánulásaiban éppen a legfontosabbak azok, amelyek idegen hatásokból sarjadtak ki. A zsidó nép történetében is súlyos tényező az idegen akarat. Sok nép és sok körülmény vetett ki magából kényszerítő hatásokat, amelyek azután a zsidó népeletben tovább forrtak. Ezeket az erőket és hatásokat közös nevezőre hozhatjuk a földrajzi helyzet fogalmában. Földrajzi helyzetében a kelet és a nyugat (Görögország) kulturájának két szélsősége közé esik a zsidó nép. A Kelet absztraháló: eloldja magát a természettől és a jelenségek nem külön-külön, nem egyenként jelennek meg előtte, hanem úgy, hogy valamennyi egyetlen legmagasabb eszmében olvad össze, a semmiséggé finomult és a világgal szembenálló nirvánában. Ennek keresése merengővé és a természetes szenvedések iránt érzéketlenné, aszkétává neveli. A görög nép ellenben a természeti adottságokat, a konkrét jelenségeket méltatja figyelemre, azért válik érzésében élvezetvágyóvá (hedonistává), alkotásaiban művészi, vallásában mitológussá és politeistává. A görög az emberről mintázza isteneit, emberi gyarlóságokkal és bűnökkel, a zsidó pedig az Isten képére teremtett emberben hisz. A zsidó nép nem olyan merengő és pesszimisztikus, mint az indus és minden ünnepe: örömmünnep. De nem hasonlít a göröghöz sem, mert a gondolkodása nem olyan materialisztikus, mint a görögé. Innen van, hogy a zsidóság szellemi vezérei nem természettudósok és nem matematikusok, akik azt kutatják, hogy mi van és mi hogyan van, hanem etikusok és próféták, akik arról töprengnek: minek kell lennie és milyen világrend felel meg Isten akaratának. A zsidók istensége nem Eszme csupán, hanem személyes Isten, aki tud haragudni és szeretni, de nem él benn az élet szennyében, hanem abszolút magasságban fölötte áll. Mind ezért azután nem a természet, vagy a történet eseményeihez tapadt epika a zsidó nép költészete, hanem a lélek mélyébe, az érzelm világába hatoló líra, amely a céltudatosságot és Isten gondviselészerű akaratát érzi ki a világvalóságából és még természetleírásaiban is ezt énekl meg. Nem véletlenségből alakult ilyenre a zsidóság, hanem

azért, mert fejlődése földrajzi helyzetének törvénye alatt állt. Két egymással viaskodó világ-hatalom közé szorult, Egyiptom és Babilonia közé, az ő testén ütköztek állandóan össze az ellentétes érdekek és ez fejlődésében és történetében természetesen erős nyomot hagyott. Már a világtörténet küszöbén (körülbelül 2000 évvel Kr. előtt) világóriások mellett mint elenyésző tényező lép fel a zsidóság. Még pár száz évig élhet szabadságban saját eszméinek. Egyiptom, Babilonia és később más népek hatalma alá került, de nem merült el, sőt megérfe e hatalmak hanyatlását és elmulását, ő maga pedig megtartotta egyéniségét és ősi népjellemének átütő erejét is. Négyezer esztendő óta járja történeti útját a zsidóság. Sok fordulója van ennek az útnak, sok törése is. A legnagyobb törést akkor szenvedte, mikor (Kr. u. 70-ben) megszűnt állami életet élni és más népek életében ismeretlen, teljesen újszerű, sőt talán lehetetlen berendezkedésre: a diaszpórai életre ment át. Ez a törés két főrésze osztja tehát a Zs.-t, még pedig: I. *az állami önállóság korára* és II. *a szétszóródás korára*. Történelmi életében kevés ideig tartott a céltalan ide-odatántorgás. Még ki sem bontakozott fejlődésének első küzdelmeiből és szellemi energiája máris nagyjelentőségű célpontot talál, amely előhaladásra ösztönzi. Akkor még homályos lehetett a célpont, de sejtésképpen mégis megérezte, hogy nem elég, ha csak önmagának él, élnie kell más népekért is. Atyai hagyaték gyanánt szunnyadhatott ez a gondolat ösztönében, vagy úgy hullott belé, mint az isteni rendelésről való emlékezés, mint annak az emléke, hogy Ábrahám, Izsák és Jákob istene «papi népé»-vé avatta Izráelt, a «népek világosságá»-vá és a «nemzetek közvetítőjé»-vé tette meg. Ami kezdetben csak sejtelem volt, hitté és vezető gondolattá válik az idők során. A nemzet minden törekvése fölé tarajlott és maga alá rendelt minden más gondolatot. Minden dicsőség között legtöbbször becsülte a tanítást. És vezéreiben, prófétáiban is mindenek előtt ezt becsülte. Mózes a vezére, felszabadítója és törvényadója volt, de nem a vezért, a felszabadítót, a törvényadót dicsóíti az emlékezés, hanem a tanítót csupán. «Mózes tanítónak» nevezte a zsidóság, amely maga is tanítónéppé erősödött. De nemcsak ebben mutatkozott meg elég korán az a törekvése, hogy kitisztítsa a bárbar önzésből az emberiség céljait, de abban is, hogy a világtörténetben elsőnek vetkőzteti le kasztszervezettségét. Kiméletesen és kegyeletesen elismeri még a papság arisztokratikus ódon kiváltságait, de lassan-lassan kihalni hagyja ezt a kiváltságot és mint népegyéniség maga veszi át a valláserkölcsterjesztésének misszióját. Ezzel világvallássá küzdött volna fel magát a zsidóság, ha a történeti adottságok ennek útját nem állják. Az első korszaknak ez a misszió-érzetébe torkolló spiritualizmusa szent örökségképpen szállt át az utókorra. Az első korszak egyik utolsó prófétája mintegy végrendeletnek hagyja ránk: «nem hadsereggel és nem erővel, hanem az Én szellememmel», tehát államszervezet és önálló terület nélkül is, tisztán az eszme összefogó erejéből élhet meg a nép és válhat példaadásával a

népek tanítójává. Ettől az örökségtől azonban elúti a belőle kisarjadó kereszténység, amely szülőanyjának jogait és méltóságát magáénak vitatja és hogy ezeket megszerezhesse, szövetségre lép az útjába kerülő idegen kultúrákkal és saját elvei rovására meg is alkuszik velük. A politikai tevékenységből kirekesztett zsidóság csak éppen hivatásának örökségét mentheti meg, multjának dicső hagyományaiba gubózik és elmerül a talmudi irodalomba, hogy megmentse magát a késő jövő számára, mikor elérkezik az ő ideje és küzdhet igazáért, de nem fegyverrel, vagy politikai mesterkedéssel, hanem vértanúságával csupán. El is éri ezt a stációt, vállalja a vértanúságot és kitart mellette. És nem hiába, mert már ezzel is tanított. Történeti tudatában van a zsidóság legfőbb ereje és megmaradásának legfőbb feltétele is. Tanít, hogy megmaradjon és hogy taníthasson, meg kell maradnia. Már nemcsak ösztönnek érzi az élethez való ragaszkodást, de vallásos kötelességtudásnak is, amint ez kifejezésre jut már a Biblia törvényében is, amely elrendeli az első történeti ünnepet: «hogy megemlékezzél Egyiptomból való kivonulásodról életed minden idején át». Történet-biológiai törvényszerűség jelöli meg tehát a zsidóság fennállásának korszakait. A zsidó történetnek eddig vázolt két fő-korszakát így oszthatjuk kisebb életszakokra:

I. *A zsidó állami élet fejlődésmenete:*

1. Az állami élet kibontakozásának ideje.
2. Az állami élet megszilárdulása a királyság intézménye által.
3. Az állami élet ideiglenes szünetelése.
4. Az állami élet újjáalakulása a zsidó vallásos elv uralma alatt és újabb élethalál-harca.

II. *Az állami élet megszűnése után.*

5. Az állami életből fennmaradt nemzeti erők gyűjtése a vallásos önállóság fenntartásának szolgálatában különböző országokban.
6. A zsidó vallásos néptudat beilleszkedése az általános kultúrába.
7. A zsidó néptudat védekezése az általános kultúrába való belemérülés ellen.

Így rétegezte egymásra különböző periódusait a zsidó népelet és a következő fejlődési mozgalmakat rögzítette le történetében.

1. *Az állami élet kibontakozásának ideje.* A zsidó népnek önálló közületként való első történeti fellépését messze idők homálya borítja. Körülbelül a Kr. előtti 2000-ik évre esik ez a sejtelmes kibontakozás, arra az időre tehát, mikor a zsidóság őse: a sémi nép indogermán népcsaláddal alkotott Palesztina földjén állami közületeket. De Babilonia sémi népe, amelytől az időben még nem szakadt ki külön életre a héber nép (Izrael, Edom, Moab és Ammon együttvéve), a maga magasabb kultúrájával szellemileg teljesen meghódította egész Előázsiát, még Egyiptomot is. Ennek a kultúrának nagy fejlettségét nem csak a feltárt emlékek bizonyítják, de az is, hogy kánaáni területen várost teremtett, amely *Kirjat széfer* = Könyvváros néven virágzott és az akkori tudomány központja lehetett. Ez a tudomány nem omlott el a babiloni hatalommal, mert számos eleme: a csillagászat alapismeretek, a magasabb fokú matematika (a logaritmus), a szótárkészítés

(szumir-akkád), továbbá a csatornázás és város-erődítés a babiloniai kor hagyatékaként került át a mai kultúrába. A babiloniai istenképek művészi tökéletességét Donatello, Leonardo da Vinci és Michelangelo, a reneszánsz nagy mesterei is csodálták és inkább ezeket utánozták, mint a görög mintákat. A babiloniai *Gilgames-éposz* pedig minden korok elbeszélő költészetét annyira megtermékenyítette, hogy az epika forrásának mondhatjuk. Babilonia kultúrájának fölényét még Egyiptom is érezte, úgy, hogy az egyiptomi udvarban is a babiloni nyelvé vált a diplomáciai érintkezés nyelvén. Ékiratos táblákon őrizték itt meg azokat a leveleket is, melyeket az egyiptomi hódoltság alatt álló kánaáni fejedelmek intéztek a fáraókhhoz. A Tel el Amarnában felfedezett irattárból kerültek elő azok a feliratok, melyeken Abdihiba kánaáni vazallus felpanaszolja, hogy a fáraó előnyben részesíti a chabiri (héber) törzset, holott ez állandóan az (indogermán) emorival együtt felkelést szít (Kr. e. 1370). Palesztina földjén ekkor számos helységnévben babiloni istennévvel találkozunk (Nebó, Istár, Samás), viszont Babilonia területén héber törzsek (Abrám, József, Jerachmeél, Malkiél, Jeazriél, Jadua) tanyáznak. Ezek le is igázzák az őslakoságot és az emoriakkal együtt Babelt teszik meg fővárossá és itt héber dinasztiát alapítanak. Ebből származott a híres Hammurábi király, akinek máig fennmaradt nagyobb szabású törvénygyűjteményéből számos intézkedés és frazeológiájának sok szóformája itt-ott a Tórában is megtalálható. A babiloniai sémi kultúra erkölcsi tekintetben is felette áll az akkori indogermánnak. Itt nem találjuk sem az állatimádást, sem az ősök kultuszát, ismeretlen a kasztrendszer és a nőnek lenézése is. De a babiloniai szellemi kultúra fejlettségével mégsem áll egy színvonalon az erkölcsi kultúra. Indogermán befolyás alatt elzülленnek az erkölcsök és elharapózik a fajtalankodás. Az erkölcsi zülленnek ettől a háttérétől kell eloldódnia Ábrahámnak. «Mondá Isten Abramnak: Menj el a te országodból, szülőföldről és atyád házából arra a földre, melyet neked mutatok.» (Móz. I. 12. 1). Akár történeti személynék tekintjük tehát Ábrahámot, akár pedig a nép összefoglaló szimbolumának, családi történet alakjában hiteles tudósítást találunk a héber nép történetének kezdetéről. Kibontakozva a sémi rokonság kötelékéből, elhagyva eddigi hazáját, új népnek indul, még pedig vallásos eszme alapján és megalapítja az Egyistenhitet. A népek vándorútját követve Egyiptomba megy, ahol csakugyan találkozunk e korban a hiksosz nevű sémi néptörzsszel, melynek hódításai ellenében I. Tutmosis fáraó és utódai kénytelenek Mezopotámiába betörni és a thebai (karnaki) templom falaira rótt krónika szerint Megiddó és Taanak mellett nagy vereséget mérnek az itt letelepült kánaáni héber törzsekre és Palesztinára cédrus-, bor- és mézadót rónak ki. 1230-ban Kr. e. Merneptah fáraó így dicsekszik el a thebai feliraton: «Lybia elpusztítva, Kánaánban zsákmányoltam, Askalon foglyom, Izrael csekély számú, magva nincs meg.» Itt találkozunk először Izrael népével, mely már szakított Ammonnal, Móabbal, Edommal és az ó-héber közösségből

kilépett. Dubnow így jellemzi a zsidó nép fejlődését: «Izrael, mint egy dió egymás után hántja le maghéjait, míg maga is cikkeződik és törzsekre oszlik». Hogy a bibliai családi elbeszélésekben csakugyan a nép történetét is szem előtt tartotta az elbeszélő, elárulja magát abban a szóban, melyet Rebekához intéz Isten, mikor Ézsau és Jákob születését helyezi kilátásba: «Két nép van méhedben és két nemzet válik külön melledről, egyik nemzet erősebb lesz a másiknál és az idősbik szolgálni fogja a fiatalabbikat» (Móz. I. 25. 23). A leváló Jismáel, Edom, Ammon és Moáb a történet folyamán majd testvéri, majd hűbéri viszonyt ápolnak Izráellel, olykor fellázadnak és betörnek országába. Izrael népe ezek emlékét abban is megrögzíti, hogy az ősök ajkaira adott áldásban és kiátkozó szavakban jellemzi és megbélyegzi őket. Így Ammont és Moábot vérfertőzött szülőktől (Lót és leányaitól) származtatja le, Jismáelt (az arabokat), mint Ábrahámnak Hagar rabszolgával való pótházasságából származó sarját Isten angyalával: «vadszamar ember»-nek mondatja, «kinek keze minden után nyul, de kire mindenki ráteszi kezét» (Móz. I. 16. 11); Edom őse: Ézsau olyan ember, ki eladja egy tál lencséért elsőbbségi jogát, azután visszasírja. Történelmi tényt örökít meg a bibliai József-elbeszélés is, amennyiben csakugyan Egyiptom királya látta el élelemmel a kánaáni földön élő Izráelt, mint hűbéresét, mikor ott éhínség uralkodott. II. Ramses fáraó alatt a kisázsiai törzsek kivívták szabadságukat. Ez volt az alkalmas pillanat az egyiptomi héber nép felszabadítására is és Mózes (i. o.) volt az a férfiú, ki megértette a kor intelmét és a nagy történelmi feladatra vállalkozott. Nem csekély lehetett a nehézség, mellyel meg kellett előbb küzdenie. Az egyiptomi rabságban a nép már-már teljesen feladta nemzeti tudatát. Mózesnek tehát a nép közönyével és akaratlan-ságával kellett előbb csatáit megvívnia. Nem a maga nevében jelentkezett, hanem Ábrahám, Izsák és Jákob még mindig varázslatos emlékét idézte fel és így hatott a nép szunnyadó öntudatára. Ezek a nevek egyesítették a törzseket és vonzalmat keltettek bennük az iránt a föld iránt, amelyet annak idején a sírhely megvásárlásával Ábrahám megszentelt és lefoglalt. De az ősök emlékének is mélyebb és maradandóbb hatást gyakorolt az új Istenfogalom, mely minden más néptől lényegében elütő, sőt mondhatni azzal ellenkező. Nem az egység teszi e különbséget, mert ennek csak logikai, ismeretelméleti jelentősége volna, hanem a minősége. A Mózes hirdette Isten nem a természetből kinőtt, a természeti jelenségekkel változó, a természet törvényeinek alárendelt, hanem a természet fölött álló, abszolút lény, akinek a teremtet világgal szemben akarata van és ezen akarat teljesítésének mértékében, tehát az erkölcsi érdem szerint ítéli meg az embert. Az akarat vállalása ez, nem világszemlélet, hanem világbirálat. Istent nem lehet sem bűvészzel, sem szertartásokkal megejteni, csak jó cselekedetek számításánál. A törai törvényben is érvényesül ez az új felfogás. A Hammurábi-féle, különben magas fejlettségű jogi felfogással szemben is haladást jelez a Tóra, amennyiben külön rendelkezik a

szereket gyakorlásáról, egyébként részben kimondottan, részben csak per tangens uralkodónak tételezi fel a sémi ősjogi intézményeket. Némely esetben a Tórában utalást sem találunk erre, de a Talmudban felbukkan annak nyoma. Más érületet is lehel a bibliai törvény. Így a szombat a babiloniaiaknál bójtnap volt, melyen a pásztor nem ehet szénen sültet, nem válthat ruhát, a király kocsira nem ülhet, az orvos nem gyógykezelt stb., a bibliai szombat ellenben a gyönyör és boldogság napja. A pusztában való kóborlás után az «ígéret földje»-nek határához értek, de az ország elfoglalása már Jósuára várt. A délvídekre Juda telepedett le, mely nemsokára magába olvasztotta Simon törzsét és vele külön csoportot alkotott a többivel szemben. A honfoglalás nem volt oly teljes, hogy egyes kánaáni városok meg ne tartották volna függetlenségüket. Így maga Jeruzsálem is a jebuszi kezén maradt (Bír. 1. 12), míg Dávidnak nem sikerült megvennie (i. u. o. végig). Ezek váltak később Izrael számára «tör»-ré, Istennek pedig «csapdák»-vá (Bír. 2. 3). Mert Kánaán vallás-erkölcsi kultúrája, az ő természet-istenségeivel és az azok tiszteletére rendezett kicsapongásokkal, fajtalankodásokban elfuló ünnepeivel a betóduló Izráelt megdöböntette. Meg is vetette emiatt és nebalának, gyalázatoságnak bélyegezte a kánaáni életet. Még törvényes intézkedéssel is védekezett ellene: «Egyiptom cselekedetei szerint és Kánaán cselekedetei szerint ne cselekedjete» (Mózes III. 18. 3). Dea meghódítottak, akikkel összeházasodtak, mégis rájuk diktálták a szokásaikat. A törzsek letelepedése nem volt végleges; egyesek később helyet cserélnek, mások a válságos pillanatokban nem sietnek megtámadott testvéreik segítségére és különszakadástörekvések kísértene. Debóra próféta nő hősiesség idején is (Bír. 5), mikor az északi törzsek területének őslakói megkísértik a a jövevények kiszorítását. Juda, Simon, Lévi és Gád törzsei távol tartják magukat, Debóra éneke meg sem említi nevüket; a hegemoniát Efrájim gyakorolja, ennek területén volt a silohi Szentély. Egyébként pedig nagy az anarchia, «kiki azt teszi, amit jónak talál» (Bír. K.), csak itt-ott lép fel egy-egy hősiesség lelkületű vezér (sófét, bíró), aki ideig-óráig egységet teremt és visszaveri az ellenséget (pl. Sámson, Gideon). Királyválasztásra is történik kísérlet, Abimelech 3 éven át uralma alatt tartja a szichemieket, de ez a vállalkozás is dugába dől és a filiszteusok az egész országot elárasztják. Ezek ellen a próféták (návik), élükön Sámuel-lel, szent háborút hirdetnek. Sámuelben a bírói és papi tisztség egyesül. A nép azonban már tisztán világi hatalmat képviselő királyt akar maga fölé «a többi népek példájára». Sámuel ellenzi e gondolatot, figyelmezteti a népet annak balkövetkezményeire. A király népe fölé emelkedve, magát és házáat tekinti öncélnak, a népet pedig rabságba hajtja, eszközül használja. De intelmé nem használt és ezért kénytelen-kelletlen olyan embert választott, ki testileg kimagaslott, de egyebet nem tudott róla. Izrael tehát elérte, amit kívánt: más népek mintájára királyságot alkotott. De a «papi birodalom és szent nép» Mózesi hagyatéka nem vetköztethette le végkép

Isten-uralmi jellegét, nem válhatott hasonló világi birodalomná, mint a keleti királyságok. Saul király hazafiás és népéért életét kockáztató király volt, de Sámuel mégis megbuktatta házát és ezt azzal indokolta meg, hogy Saul egy ízben Isten tilalma ellenére hadseregét jóllakatta a hadi zsákmányból. (Az indokolás homályos, hiszen hadvezér nem válogathat, mikor élelmeznie kell a hadsereget.) A dinasztia-változásnak más, mélyebb okai lehettek. Dávid, a filiszteusok elleni harcok ünnepeit hőse szorította ki Saul fiát, Izbósetet az uralomból és trónra lépett. Meghódítja Jeruzsálemet és azt teszi székvárossá. Állandó hadsereget szervez és teljesen világiasan rendezkedik be. Most nyilvánul meg a nép szíve mélyén élő vallásos érzület a néplelkiismeretet képviselő próféták ajkain. Amikor Dávid pompázatos templom építéséhez fog, Nátán próféta megint, hogy Isten eddig csak sátorban honolt, nem felel meg lényének az emberi ízléshez mért pompa. Amikor a király egy nőrablást enged meg magának (1. *Uriás levél*), ugyancsak Nátán próféta híressé vált hasonlatával bűnét szemére lobbantja; egy ízben pedig népszámlálás miatt Gád próféta sújtja isteni büntetéssel. A zsidó királyság tehát Isten felső uralma és prófétai ellenőrzés alatt álló hatalom volt. A Sámuel személyében megtestesített kettős méltóság, a vezéri és papi tisztség csak személyekben oszlott meg, de el nem enyészett. Ezentúl is állandóan ott találjuk a királyok oldalán a vallásos lelkiismeretszószólóit: a prófétákat. A világi és erkölcsi hatalomnak e kölcsönös ellensúlyozása vált mintájává még a középkornak is a császárság és egyház közötti villongásban, azzal a különbséggel azonban, hogy a prófétaság nem tett szert és nem vágyott világi hatalomra, hanem csupán azt kívánta, hogy a király, kinek magának kellett a Tórát lemásolnia, maga is tartsa meg. Salamon még világiasabb uralmat honosított meg. Fejleszti a külkereskedelmet, új közigazgatási beosztást létesít, mely azonban nem néptörzsenkénti megosztás, hanem tisztán adóbehajtási célszolgálat után indult. Hogy hasznos politikai támaszra szert tegyen, elveszi az egyiptomi király leányát és ezzel megteszi Palesztinát karaván korridorrá Egyiptom és Babilonia között. Mindez magával hozza a keleties, fényes udvartartást és a nép adóval való túlterhelését. A templomépítéssel is inkább dinasztikus, mint vallási érdeket szolgált, azért, mert ezzel közvetlen felügyelete alá vonta a papságot és nem átalította, hogy a költségek előteremtésére hűsz északi várost elzalogosítson. Ez már a nép elégtelenségét váltotta ki, főképp az északi törzsekben, az efrajimi adóbehajtónak: Jerobeámnak hálás szerepe volt Achia prófétával, aki Salamont bálványimádása miatt akarta a trónról letaszítani: Salamon fiával, Rehabeámmal szövetkezett. Az északi törzseket elszakadásra bírta és később az északi törzsekkel «Izrael» királyává kiáltotta ki magát. Ezentúl két zsidó állam áll fenn és küzd egymás ellen. A politikai szakadást mélyíti Jerobeám vallási reformja is, mely a sátorünnepeket egy hónappal kitolja, csak azért, hogy a régi jeruzsálemi zárandoklat ne vonja az ő alattvalóit is a judeai fővárosba, sőt annyira

ment, hogy az istenséget is arany bikák alakjában tette imádat tárgyává. A monoteizmust a nép hitéből kiirtani már nem lehetett, de a szomszéd népek példájára az istenséget érzékelhetővé és megközelíthetővé tenni még mindig sikerrel járt. Szerencsére a nép-egységet biztosító két intézményt: a nyelvet és a proféciát nem lehetett sem megváltoztatni, sem elnémítani, legkevésbé pedig kiközösíteni. Judabeli próféták jártak át Izraelbe is és nagy hatással hirdette Ámosz: «Elesett, feltámaszthatatlanul Izrael hajadona, elterül a földjén, nincs ki feltámassza.» Az északi királyságnak ősbűne volt a bitorló dinasztia, ez nem tudta úgy meggyökereztetni a királyság iránti hódolatot, mint a Dávid háza; megállandósul a trónvillongás, úgy, hogy csak az egy Hosea próféta alatt hét király, többnyire királygyilkos kerül a trónra. Ilyen viszonyok között a prófétaság köré egész új szervezet tömörül: a rechabíták rendje, mely a városi fényűző kultúrában látja az imperializmus bűnének és minden nemzeti veszedelemnek kútforrását és ezért a világias élettel szakítva, félrevonul, házakból pusztai sátrakba költözködik és nemcsak a borivással szakít, hanem a földműveléssel is. Acháb király idejében ismét nemesen hevül a prófétai elszántság. A király megöletett egy polgárembert, hogy elkobozhassa a szőlőkertjét. Eljáhu (Illés) elébe áll és a szemébe vágja: «gyilkoltál és még örökölsz». Ennek a prófétának működése rávilágít arra a vallásos ingadozásra, mely e korban a lelkeken erőt vett. A tiszta Egyistenhit elhomályosult, viszont a föníciai származású királynő által meghonosított idegen kultusz csak a bálványimádás formáját nyomta rá a meggyökeresedett Egyistenhitre. Eljáhu egy nyilvános «istenpróbán» kigúnyolja e szinkretizmust: «meddig sántikáltok még két ágon?» Izrael történetét Eljáhu legszívesebben csendes patakként látta volna lefolyni, mely nyugodtan halad célja felé. A Hóbrebe zárandokol, hogy közelebről hasson reá Mózes szelleme. Itt úgy észleli, hogy «nem szélviharban van az Isten, nem is földrengésben és nem tűzben, hanem szellő halk suttogásában», szerény, zajtalan állami életben. De rég kikököntette e szerény csöndességből a zsidó nép életét Salamon, amikor egyiptomi összeköttetései kedvéért tág kaput nyitott a déli hatalmasságnak és magára zúdította ezzel az északi ellenhatalomnak, Asszírának féltékenységet. Most a két ellenség Izraelen és Judán keresztül száll szembe egymással. A prófétaság bizonyul most is annak az intézménynek, mely hivatva van a vallás intő szavával gátat vetni a királyok világias érdekű szövetkezésének és ezzel a pogány erkölcsök behurcolásának. Fel is tartóztatják ideig-óráig a veszedelmet, de a világi érdek felfegyverkezett állott az ő szavukkal szemben és győzött, úgy azonban, hogy örvénybe sodorta a nemzetet. AsszírIA abban a törekvésében, hogy a tengerhez kijáratot szerezzen, Szíria és Izrael országára veti ki hálóját. Ezek Judát akarják szövetséges társul megnyerni, de ekkor Egyiptom zúdítja ellene seregeit. Ámosz, Hósea, Micha próféták még csak az erkölcsök elpogányosodása ellen emelték fel szavukat, azonban Ezsaiás (Jesája), Jeremiás és egy sereg más próféta már

az államügyek vezetésére is alkalmazták vallási szempontjaikat és ellenezték a dinasztikus politikát, a szövetekezést. A mózesi Istenezsme védelme alá helyezik a birodalom sorsát. Ezsajás szerint Isten sem a magán-, sem az állami életben nem túrta a jogtalanságot és az erőszakot. Ő minden gőgöt megaláz, Asszur az ő rengeteg hadseregével is csak «eszköz az Ő kezében» és majd ítéletet tart fölötte; «Egyiptom csak ember, nem Isten». Isten ítéletbe száll saját népével is, megtisztítja és az ő *Messiasát* küldi Dávid házából való király személyében, aki alatt igazság és béke fog uralkodni. Az így megtisztult nép fennmarad és tanítójává lesz a világ népeinek. Ezzel ellentétben Micha már pesszimisztikusabban ítéli meg Izráel jövőjét: «Cion mezővé fog felszántatni.» Manasse király most Assziriához való hűbéri viszonyban keres menedéket és ennek kedvéért ismét elpogányosítja a nép vallását. Viszont fia Jósia újból visszaállítja az Egyisten tiszteletét, sőt a most papi rejtekéből előhozott Tórát ünnepiesen felolvastatja, megesketi rá a népet és ennek alapján rendezi újból a kultuszt. De a veszedelmet feltartóztatni nem sikerül. Egyiptom haddal támad Judára és Jósia király a csatatéren találja halálát. Nebukadnecár babiloni király kiűzi ugyan az egyiptomi hadsereget Judából, de ezentúl hatalmában is tartja e birodalmat, leteszi királyát, mást rendel helyébe és végül a felkelést megkísértő Cidkijáhut elfogatja, megvakítja és a nép színéjével együtt fogságba hurcolja, a nép alsóbb rétegét az országban hagyja és Gedaljahu kormányzósága alá helyezi, akit azonban egy királyi herceg meggyilkoltat. Ez rettegésbe hozza a nép nagy részét és Egyiptomban keres menedéket, ahová Jeremiás próféta is követi.

3. *Az állami élet ideiglenes szünetelése.* Izráel pusztulásával az elpogányosodás veszedelme már nem kísértett, a Babiloniába került Juda pedig raboskodása alatt még inkább magába szállott és hivatására eszmélt. A prófétai tanítások itt sem szüneteltek, a foglyok között élt Ezékiel próféta és a Névtelen babiloniai, kinek szövegait Ezsajás könyvének 40—66. fejezeteiben találjuk; állandó levélbeli összeköttetésben maradt velük Jeremiás is. De a jövőndőbe irányuló jóslatoknál is inkább hatottak most már a történeti könyvek tanulságai, melyeket ez időben állítottak össze a próféták (*Neviim risónim*, első, értsd: multakról szóló próféták: Jósua, Bírak, Sámuel, Királyok K.; szemben a *neviim achrónim*, a jövőndőkre utaló prófétákkal). A külső bánásmód meglepően jó volt, Jeremiás hozzájárulásával házakat építettek, szőlőket ültettek és annyira meggyökereztek, hogy sokan többé visszatérésről hallani sem akartak. Mindamellett vallásukat nem adták fel ezek sem, bár közel állott a kísértés, miután Isten segítségében, Cion rendíthetlenségébe vetett hitük csalódásba sodorta a reményüket. De a próféták meg tudták győzni őket arról, hogy a fogságba jutás is Isten akarata volt és így Isten nem tehetetlennek bizonyult az ellenséggel szemben, hanem fenségesnek az ítéletben, igazságos világkormányzónak, az erkölcs részrehajlatlan urának, ellenben Izráel volt az, aki eddig sötétben járt és nem akarta a gond-

viselés útjait felismerni. A multjukat lezárták, most a jövő számára kellett újonnan berendezkedni. Oltárt építeni valószínűleg nem lehetett, de nem is akarhattak idegen földön és a próféták nem is támogatták volna az erre irányuló mozgalmat, mivel ők csak szellemi, szívbeli istentiszteletet kívántak. A népvallás csakugyan itt alakul át szellemi vallássá: zsinagógákat, gyülekező házakat alakítanak, ahol a prófétai könyveket olvassák, áldozás helyett imádkoznak, a papok helyét világiak foglalják el, kik erre személyes rátermettséget mutatnak fel. De a régi törvényt is érvényre akarják juttatni a jövőre. Ezékiel próféta emlékezetből összeállított könyve végéhez szigorúan papi jellegű kódexet csatol, bár prófétai felfogásához híven ő is abban látja a megújodást és a jövő reményét, hogy «egységes szívet adok beléjük és új lelket adok beléjük; eltávolítottam a kőszívet keblükből és adok nekik hússzívet» (11. 19). A csüggedőkbe reményt kelt, hogy Isten még a kiszáradt csontokat is tudja életre kelteni, annál inkább egy élő népet, amely csak hiszi, hogy meghalt, mivel az ősek bűnei alatt kell elvesznie. Rámutat arra, hogy az ősek lerótták már bűneiket, az utód nem szenvedhet miattuk, mert Isten egyénenként ítél az emberek felett. Még hathatósabban működött közre a remény és nemzeti érzés fentartásában a Névtelen próféta, aki ékesszólóan fejtegeti, hogy Istennek céljai vannak Izráellel, a multban rajta kellett bemutatnia igazságszolgáltatását, a jövőben pedig általa akarja világuralmát a népek között hirdetni. Isten fáklyahordozója Izráel, Cyrus perzsa király pedig az ő felkentje, aki a népet kiszabadítja és hivatásának teljesítésére engedi. Babilonia azzá vált most Izráel számára, ami régen Egyiptom: vaskohóvá, melyben a salaktól megtisztult.

4. *Az állami élet újjáalakulása a zsidó vallásos elv uralma alatt és végső élethalálharca.* Cyrus csakugyan megengedi a zsidóságnak, hogy visszatérjen hazájába. De csak 42,000 lélek él az engedéllyel. A hazatérés két vezér alatt megy végbe: az egyik pap (Jósua), a másik pedig királyi herceg (Zerubábel). Ez a kettős szervezet mutatja már, hogy a fogságban felülkerekedik a vallásos meggondolás és az új állam élete már a teokrácia jegyében indul meg. Azóta is rajta maradt a zsidóságon ez a kétirányú igazodás (a hasmoneusok, főpapok és királyok egy személyben, a rabbik és gáónok mellett az exilarchák, a mai hitközségben pedig a rabbi mellett a hitközségi elnök intézik együttesen a hitközségi ügyeket). Legelső gondjukat a Templom helyreállítására fordították, ebben azonban akadályozták őket a samaritánusok. Körülbelül száz esztendő múlik el és még mindig nem áll a Templom a régi fényében. Ekkor *Ezra* és *Nehemia* újabb csapatokat vezetnek fel a «Gólaból» (számkivetettség, bujdosás). Ezek új lendületet hoznak, a Templom helyreáll és Jeruzsálem újból benépesedik; az országba betódult idegeneket kiszorítják, sőt a velük kötött házasságokat is felbontják, nehogy a régi baj, a pogány szellem elharapódzása ismét kiújuljon. Szociális reformokat létesítenek és egyszersmindenkorra intézménnyé teszik a

Tóra felolvasását és értelmezését. Az eddigi áldozati istentiszteletet lassanként háttérbe szorították a demokratikus jellegű, mindenki számára tett Tóra-olvasás és tanulás, valamint az imádkozás behozatalával. A zsidóság volt hivatva a plátói szofokrácia álmának megvalósítására. A Biblia megszünt kizárólag papok jogalapja lenni és szabad magyarázata által a népművelődés leghathatósabb eszközévé lett. Ezt az elvet karolta fel újból később a reformáció, mikor az újkori laikus vallásos gondolkodási szabadság magna chartájává tette a Biblia-olvasást. A Biblia-olvasási szabadság nemsokára lelkiismereti kötelességgé szentségesült és elsőnek hozta létre a kötelező iskolázást, — valamint ugyancsak elsőnek a «Szentírás» fogalmát. Megindult a régi vallásos iratok gyűjtése (*Kánon*), összeegyeztetése, idegen szellemű könyvek kirekesztésével (*apokrifálás*). Nemsokára előidézi ez a *fordításoknak* nagy irodalmát is, melyben a görög fordításnak (*Septuaginta*, l. *Zsidó irodalom*) az a nevezetes szerep is jutott, hogy a görög világgal megismertesse és megkedveltesse a zsidó tanokat, melyek sok hívet szereztek a zsidóság számára a pogány világból is. A perzsa uralomnak véget vet *Nagy Sándor*, ki szabadságot biztosít a zsidó vallás-gyakorlat számára. Utódai alatt a nagy világbirodalom két részre oszlik: Egyiptomra és Szíriára. Mindkettőben laknak zsidók és tovább élvezhetik a politikai szabadságot. Egyiptomban annyira megkedvelik a görög műveltséget és a görög uralmat, hogy saját maguk templomi használatára lefordítják a Tórát. A történet ítélszéke előtt való restelkedésből ezt a nemzetietlen lépést udvariassági ténynek, vagy kényszerűségnek tüntetik fel abban a költött mondásban, melyet *Aristeas levele* c. görög apokrif könyvben találunk. Eszerint Ptolomaeus Philadelphus kívánta a fordítást és e célra 70 tudóst küldtek neki, kik külön zárt helyiségben csodamód szóról-szóra egyezően fordították. Amde a szíriai Antiochus Epiphanes politikai célból erőszakkal hellenizálja a zsidóságot és a zsidó vallás-gyakorlását halálos büntetés terhe alatt tiltja. Ez ellen a Makkabeusok keltek fel és hősies küzdelemben előbb a vallási szabadságot vívják ki (Kr. e. 165), a Templomot visszaszerzik és újjáavatják (l. *Chanukka*), később a politikai fenhatóságot is lerázzák (l. *Makkabeusok*). A zsidóság e család iránt való hálából a hős makkabeus fiúk életben levő tagját, Simeont ültetik Dávid trónjára; miután ezt saját veje: Ptolomaeus uralomvágyból megöli, Hyrkanos Jochananban az új dinasztia megszilárdul. A hellenizmus utóhatását azonban nem lehetett ellensúlyozni, a zsidóság a kultúrától nem akart elzárkózni, másrészt pedig a vallásos reakció megkívánta, hogy tiszta zsidó hagyományos élet jusson uralomra. A vallástudomány népszerűsítésével a nép figyelme is a vallás kérdései felé fordul. Ezek közül különösen azok tartják izgalomban a kedélyeket, melyek a görög külvilághoz való viszonyban támasztanak nehézségeket. Az országnagyok politikai szükségességnek érezték, hogy a görög világgal úgy a diplomáciai, mint a társadalmi kapcsolatot ápolják, ebben pedig akadályozta őket a szombati munka-

szünetet és étkezést szabályozó Biblia-fejtegetés, mely mind szűkebb és szűkebb körre szorította a mozgási szabadságot. Viszont a soviny hagyománybarátok ép a zsidóság külön jellegének megóvása végett tartották szükségesnek az ily irányú törvényfejtegetést. A hellenbarátok: a *sadduceusok*, a hagyományhívek pedig a *farizeusok* pártjában (l. o.) tömörülnek. A *Szanhadrin* tanácsában és a kormányzatban igyekeznek elveiket érvényre juttatni. A harc hevétől elkedvtelenedve sokan félrevonulnak, a régi *rechabíták* módjára pusztai, meditáló életre adják magukat és külön rendet alkotnak (*ésszénusok*). A pártharc nem maradhatott soká elméleti téren, hanem átesapott a gyakorlati kormányzatra is, mikor Salome Alexandrában nő került a trónra, ki a főpapságot kénytelen Jochanan fiára ruházni, míg az uralmat az ő nevében egy másik fia: Aristobulus gyakorolta. A hatalomnak ez a megosztása veszedelmes polgárháborút idézett fel, minek végzetes következménye volt a rómaiak segítségül hívása, Pompejus beavatkozása és az ország lassankénti teljes lenyugozása. Ezt még elősegítette egy bitorló, a Makkabeus házba beházasodott Heródes király, aki nem értette meg, nem is osztotta népének nemzeti érzéseit és csak a római fenhatóság elismerésétől remélhette trónja megszilárdulását. Árulással és gyilkosságokkal tartotta magát Róma kegyében, mialatt a pénzsóvár római uralkodók mindinkább kiszipolyozták az ország anyagi erejét és halálra sebeztek vallásos és nemzeti érzésében. A zsidóság végveszélyben érzi magát, megkísérti a lehetetlent: Róma ellen élet-halálharcot indít, de tízéves hősies küzdelemben elvérzik. Titus császárnak jutott az egykori Nebukadnecár szerepe, hogy a zsidó államtól végkép feloszlassa, a Templomot elégesse, a népet pedig részint rabszíjra fűzze, részint pedig széjjelszórja.

II. Az állami élet megszűnése után. 5. Az állami életből fennmaradt nemzeti erők gyűjtése a vallásos önállóság szolgálatában. Jeruzsálem másodszori pusztulásával véget ér a zsidó állami élet, de a nemzeti szellem nem aludt ki végkép. Rabbi Jochanan ben Zakkaj volt e kor Jeremiása, aki azt hirdette, hogy a zsidóság fölötté áll az állami életnek és új formákat kell magából ki-termelnie. A római impérium ezért el is ismerte a zsidóságot nemzetnek. II. Agrippának meghagyta a királyi címet és birtokait. A fővárosból eltűdőzött zsidóság még mindig honi földön maradt, de most már nem a Templomban, hanem az iskolákban lüktetett a nép élete. Ez iskolák tekintélyét a Babiloniában maradt és azóta is odaszivárgó zsidóság, bárha számszerint föltülmulta az otthonmaradottakat, oly tisztelettel ismerte el egy ideig, mint magát a Szanhedrint. Tevékenységgükkel kiléptek az iskolák szokványos kereteiből és olyan határozatokat is hoztak, melyek mintha nem is vettek volna tudomást a Templom pusztulásáról, a jövőben várható újjáépítésre számítottak és általában irredenta célzatúak voltak. Meg is volt e tanítások hatása: Traján és Hadriánus császár alatt, egy félszázaddal a katasztrófa után Akiba és tudós társai újból felkelésre lobbantották a zsidó kedélyeket. A küz-

delem, melyet *Bar Kochba* (I. o.) vezetett, véres vereséggel végződött és kegyetlen megtorlást vont maga után, még a tanszabadságot is elfojtották. A római udvarral való kapcsolatot az iskolafők (*patriárkák*) tartották fenn ezentúl is. A térítést is megkísérelték a rómaiak, de ez ellen a lyddai határozatokban épített a Szanhedrin védősáncot. Ellenben nagyobb küzdelmet kell a zsidóságnak most a terjedő kereszténység hittérítése ellen megvívnia. Az istenségnek megérzéki-tése egy rokonszenves, kegyeséletű istenfia ember személyében nagy vonzóerőt gyakorolhatott még ez időben is a fantáziákra. Pál apostol pedig gondoskodott róla, hogy az új egyház számára nagy engedmények árán szerezzen híveket. Elengedte a körülmetélést és mind a súlyos szertartásokat azon a címen, hogy Jézus mint istenfia, teljes büntelenségben való kivégeztetése által az Ádám óta öröklött ősbűnt (eredendő bűnt) kien-gesztelte s így az Isten ingyen kegyelme, melyet fia lektüldésében nyilvánított, olyan nagy, hogy ehhez képest az ember jócselekedete, szertartási érdeme elenyészik, hiábavalóvá lesz. «Új szövetség»-re lépett Isten az emberrel: a cselekedet helyett a hitet kívánja csupán. Ez az ingyen kegyelem, mint valami váratlan örökség természetesen ezeket csábított az új hit zászlaja alá. A zsidóságtól eltértek azonban még azontúl is zsidóknak vallják magukat, tartják is a zsidó vallási törvényeket (*zsidókeresztények*). De a Bar Kochba-féle felkelésben már nem vesznek részt, mivel ők már egy eljött Messiás mellett egy most eljövőben nem hihettek. Maguk a pogánykeresztények sem szakítanak mindenben a zsidósággal, vele ülik a szombatot és héberül imádkoznak a zsinagógákban; a törvény abrogálása csak elvben maradhatott, maguknak az apostoloknak kell észlelniök a végzetes libertinizmust, melyet ez a tan előidézett és disztinkciókkal kénytelenek a tömeget visszaterelni a igazság és házassági tisztaság útjaira. A zsidóság most az elszéledés előérzetében a törvényfejtetés eddigi eredményének lezárásával, a *Talmud* írásbafoglalásával igyekszik egységét fenntartani. Minden ezzel szemben fellépő vagy ezt gyengítő törekvés idővel hiúnak bizonyul, a rabbinizmus diadalmasan áll ki minden ostromot. Az ezentúl következő tizennégy sz. egyetlen korszakká olvad össze. A zsidóság élete egyrészt vértanúságba fullad, másrészt irodalmi és vallástörténeti mederbe terelődik. Ezt a korszakot csak kevésbé színezi a különböző országok változatai. A vértanúság a keresztény Európa területére szorítkozik és a keresztény ideológiából ered. Történeti tényként ki kell azonban emelni, hogy nem a hivatalos egyház, hanem mindig a fellázított tömeg mérte a zsidóságra a legnagyobb szenvedéseket. A pápák védelembe is vették gyakran a zsidóságot úgy személyében, mint vallásos intézményeiben, noha becsülete iránt nem is tanúsítottak kiméletet. Sőt elvvé is vált, hogy a zsidóságot tűrni kell, mivel nyomorult helyzetében ép ez tesz tanúságot arról, hogy aki Krisztust nem követi, szájalomra méltó sorsra jut. A legnagyobb eretnekítő pápa III. Ince (1198—1216) is voltaképp dogmatikus

téren marad a zsidósággal szemben, mikor a keresztényektől való megkülönböztetésül sárgafolt viselés kényszerével bélyegzi meg, úgyszintén csupán dogmatikus álláspontjukat védte meg utódai is, akik a zsidókat hitvitákra kényszerítik keresztény papi tekintélyekkel (1240. Párisban, 1263. Barcelonában, 1413. Tortosában), vagy akik gheftóba szorítják és külön *more judaico* esküformulát kényszerítenek a zsidókra. Pápák sohasem üldözték ki a zsidókat államukból, sőt több ízben megrótták a királyokat, akik erővel keresztelték meg őket (Nagy Gergely a VI. sz.-ban) és kárhoztatták a keresztések mészárlásait. II. Calixtus pápa (1119) *Constitutio Judaeorum* c. bullájában megtiltja a zsidó temetők feldulását és ebben követi a lateráni zsinat is (1179). Pápák védik meg a zsidóságot a vérvád ellenében és, ami a pápáknál sok önmegtágadást követelhetett, saját elődeik rendelkezéseivel szemben elengedik a zsidójel viselését is. Sőt tovább is megy III. Pál pápa, amikor saját vallása szertartásainak korlátok közé szorításával betiltja a passziójátékoknak a Colosseumban való tartását, nehogy innen a nagy tömeg, megmámosodva a látványosságtól, a védtelen zsidók ellen irányuló kihágásokra adja magát. IX. Gergely pápa (1233) a zsidóság védelmét egyenesen a közös bibliai alapra helyezi: «hisz egy atyánk van, egy Isten teremtett minket» (*Maleachi* 2. 10). V. Márton pápa eltörli a külön zsidóbírótságot és a rendes bíróság elé tereli a zsidóság peres ügyeit (*Quamquam Judaeis*-bulla 1429), megengedi zsidóknak az egyetemek látogatását és tiltja saját papságának, hogy hitszónoklataikban zsidógyűlöletet hirdessenek. X. Leo pápánál meghittje, a római rabbi eszközöl ki kihallgatást egyházi méltóságok számára. VI. Sándor megdorgálja a római zsidókat, kik hitsorsosaik bevándorlását üzleti féltékenységből meg akarják akadályozni. A zsidóság sorsára azonban az is döntő hatású, hogy mint kisebbség kénytelen meghúzódni a keresztény országokban abban az időben, mikor az egyház egyedülűd vőzítő voltában vetett hit uralkodik a lelkeken. A «hitetlen» zsidó már a megjelenésével is kihívóan hatott a lakosságra és azzal, hogy a kereszténység jelványeinek kijáró tiszteletadást kitartóan elkerülte, még fokozta az ellenséges hangulatot. Már a Biblia latin fordításának készítője: Jeromos egyház-atyja is gyűlöletes hangon szól a zsidókról. Justianus császár (527—565) törvénykönyvében megtiltja a zsidóknak a Biblia eredeti szövegében való olvasását és érvénytelennek mondja a zsidók tanuzását keresztények ügyében. Németországban IV. Henrik még tiltja erőszakos megkereszteléstüket, sőt az önkéntes kikeresztelkedőt is megfosztja a családi örökségtől, de a hűbériség korában a fejedelmek s városok tulajdonuk gyanánt tekintik a zsidókat (*Kammerknecht*), úgy, hogy nekik kellett védőurukat drágán megvásárolniok. A kereszties hadjáratok idején természetesen Krisztus állítólagos megölőire irányult a gyűlölet és ezrével koncolták fel a zsidókat. Csak a magyar zsidóságot kímélte meg Kálmán király, aki a kereszties hadakat nem engedte az országon átvonulni. A középkori babonás

hit vérváddal és ostyafertőzés vádjával is illette a zsidóságot és újabb áldozatokat prédált belőle. Zsidókiüzések között a legnagyobbak: Franciaországból Szép Fülöp alatt 1306, Angliából I. Eduard alatt 1290; a legvérgyűzősebb Spanyolországból 1492 és Portugáliából 1498. Az egyedülélvőzítő egyházban való hit mélypontjára jutott az inkvizíció intézményében. Ezt a spanyol fajtisztaságra alapított nemzeti politika indította meg ugyan, de az egyház szolgálatába hozta az eszközöket. Az egyház minden kéteshitű eretnek kikutatására kémszervezetet létesített, a zsidó marannosok, vagyis kereszténységre kényszerített, de titokban zsidó vallást gyakorlók ellen vizsgálatot indít és a gyanusakat a legfényesebb egyházi ünnepek kíséretében a világi hatóságok közreműködésével (*auto da fé*) máglyára veti, miután előbb még a legképtelenebb módon meggyalázta és megkínozta őket. Az inkvizíció elől menekültek szerencsére a protestáns vallású Hollandia szívesen befogadja és itt sikerül a zsidóságnak a kereskedelem felvirágoztatásával a vendégszeretetet meghálálni. Angliában is a puritán bibliabarát szellem felülkerekedésének köszönhető, hogy Manasse ben Izráelnek a zsidók bebocsátására irányuló feliratát a parlament és Cromwell Olivér lordprotector nagy figyelemre méltatták, őt magát államköltségen vendégül fogadták és utóbb kérelmét teljesítették (1650). Lengyelországban a zsidóság annyira meghonosodott, hogy itt az a monda is talajra talált, mely szerint egy interregnum idején zsidó talmudistát (*Saul Wahl*) választottak királlyá. A talmudtanulmány nagy virágzásnak indult, de egyszerre véget vet a zsidó jólétnek a *Chmelnitzky-féle* vérfürdő, mely az adóbehajtást torolta meg. Másképp alakult több tekintetben a zsidóság helyzete a keleti országokban. Keletről származik minden vallás és Keletről várja manapság is a hitében enervált Nyugat a lelki felfrissülést. A Kelet talaján a népvándorlás idejében lehetővé vált a magyarral rokon kazár néptörzsnek, hogy a három vallás között válogatva, zsidó vallásra térjen. A Keletről Spanyolországba betódult mórok között éri el a zsidó műveltség és a zsidóság megbecsülése a csúcspontját. A kalifák zsidó miniszterekre bízzák a legfontosabb államügyek vezetését, ezek pedig nem szakadnak el a néptől, hanem irányában róják le nagyságuk eléréséért a bálát, amennyiben mecenásokként ápolják a zsidó tudományt és irodalmat és nevelik népüket világias viselkedésre. Törökországban II. Mohamed politikai jogokkal ruházza fel az odamenekült zsidókat, Bajazet szultán, mikor Buda elfoglalása után megismerkedett a törökföldre menekült zsidókkal, kárörömet fejezte ki II. Ferdinánd császár fölött, hogy legjobb alattvalóitól fosztja meg magát és gazdagítja velük ellenségét. II. Szelim alatt (1519—66) zenitjét éri el a zsidóság pozíciója, amennyiben Don József nászi, portugál menekült, jelentős állami, diplomáciai szolgálatait fejében naxosi hercegi rangot ér el, amellott, hogy hathatós pártfogásába veszi az odamenekült magyar és a pápai államból kiűzött zsidókat. A közép- és újkorra terjedő ezen hosszú, egyhangú korszak alatt sem aludt el a zsidó néplelek. A legtöbb vallásos

kérdések, melyek a Talmud körül felmerültek, a nép egészét is mozgalomba hozták. Keletről indult el a *karaita* lázadás a Talmudnak állítólag önkényes és mesterkélty megállapításai ellen, mely egy külön szekta alapítására vezetett. Ez számos ősi intézményt megváltoztatott és a tefillint, sófárfuvást, az ünnep másodnapját, a hús és tej keverék tilalmát, valamint a befogadott imakönyvnek használatát elvetette. A nyugatnak szellemi terméke a tudomány és bölcsélet, de a világ bölcséleti irodalmának alapvető és máig sem elavult klasszikus műveit az arabok mentették át a keresztény középkor tudományellenes sötétségén és zsidó fordítók révén jutott el a reneszánsz idején az európai irodalomba. Ez a bölcséleti irány a zsidóknál nem fordult ugyan a Talmud ellen, sőt azzal igyekezett tanításait alátámasztani, mindamellett egy ízben a Talmudot féltőknek *Majmoni* elleni állásfoglalásából folyólag olyan mozgalom indult meg, mely az egész zsidóságot izgalomban tartotta, kiátkozásokat és hatósági közbelépéseket, sőt zsidó irodalomtűdözést is vont maga után. Keletről indul el a *kabbalista* mozgalom is, mely a talmudi törvénykultuszban megmerevedő vallásos lelkiületnek a prófétai érzület felelevenítése révén való megújódását eredményezte, mindaddig, míg maga is szertelenségekbe nem esett. Merengése rajongásba, csodák várásába csapott át. *Almessiások*ért hevült és ezek miatt világra szóló mozgalmakat keltett, melyekbe a szultán, a pápa és fejedelmek is belesodrótak (l. *Almessiások*). E mozgalmak lelki alapja a zsidóságnak a Szentföld iránt soha ki nem aludt kegyeletes vonzódása volt és ez úgy fejezte ki az ősi haza iránt való igényeit a középkor nyelvén, amint azt manapság a cionista sajtómozgalom a jelenkor nyelvén fejezi ki.

6. *A zsidó vallásos néptudat beilleszkedése az általános kultúrába.* A XVIII. sz. felvilágosodása a zsidóságnak is meghozta úgy a kulturális, mint a politikai felszabadulást. *Mendelssohn Mózes* az első zsidó, ki nagy világi műveltségre tesz szert, német nyelven ír általános böcsészeti és zsidó vonatkozású munkákat, lefordítja többemagával a Bibliát német nyelvre és folyóiratot indít meg a modern zsidó iskoláztatás és műveltség terjesztése érdekében (l. *Mendelssohn*). Dohm révén elsőnek indítja meg a zsidóság egyenjogúsításának európai mozgalmát is, mely Franciaországban Mirabeau felszólalására visszhangot keltett és XVI. Lajos és Napoleon alatt el is érte célját. Napoleon az egyenjogúságot ugyan felfüggesztette, mert a zsidók uzsoráskodásának hírért vette, de az ügy tisztázására egy 110 tagú zsidó notable-gyűlést hívott egybe és miután ezen a zsidóság a hazához való ragaszkodást és a másvallásúakhoz való jóviszonyt vallásával összeegyeztethetőnek, sőt erkölcsi kötelességének vallotta, megalakította (a régi törvényszék mintájára) a 70 tagú Synhedriont. Ez azonban nem fejtett ki érdemleges munkát és a zsidók egyenjogúsításának kiépítése is elmaradt egész Lajos Fülöp uralkodásáig (1830), amikor is az állam a többi egyházzal egyenlően vállalta a zsidóság intézményeinek fenntartását. II. József császár

türelmi rendelete (1782) megnyitotta birodalmában a zsidók előtt az ipari, katonai és tudományos pályákat, eltiltja a zsidók ellen irányuló kihágásokat, megszünteti a zsidófelt viselését és a zsidó-vámot. Az egyenjogúsítás gondolatát az amerikai *Egyesült Államok* nem is tartották szükségesnek átvenni, mivel ott már a jogok megadását is sértőnek találták, lévén a lelkiismereti szabadság az embernek veleszületett és kétségbenvonhatatlan joga. Azért ott a kérdést valamennyi egyházra vonatkozóan sokkal alaposabban oldották meg, mert az állam teljesen feladta az egyházakhoz való viszonyát, semmiféle különbséget nem tett köztük, mindegyiknek megadta a teljes szabadságot azon határig, ameddig az állam vagy a másvallású polgárság sérelmet nem szenved, de egyébként a vallás választását és anyagi támogatását senkire nem tette kötelezővé és azt mindenkinek saját lelkiismeretére bízta. Ezt később Franciaországban is követték. Az egyenjogúsítási mozgalmak felszínre vetették Németország egyes tartományaiban, sőt Magyarországon is azt a követelést, hogy a zsidóság valljon szint a talmudi tanok és azoknak az állameszméhez való viszonya tekintetében. Ezen megalázó feltétellel szemben Riesser Gábor, az első zsidó ügyvéd és képviselőházi elnök védte meg hitfeleit (*Der Jude* c. folyóirat 1832–33). De ép e kornak kedvező hangulatát rontja meg a damaszki és rodosi vérvád (1840), mely Európaszerte óriási izgalmat kelt és melyben az angol Montefiore Mózes és Crémieux zsidóvallású francia igazságügyminiszter s algiri kormányzó Viktória angol királynő és Lajos Fülöp pártoló közbelépését eszközölték ki Ratti Menton francia konzul ármánykodásai ellen. Mindezek az egyiptomi alkirálynál végül a pör revízióját és a vádlottak felmentését eszközölték ki. A tanulságokat levonva Montefiore és Crémieux a jövőbeli zsidóvédelem és egyszersmind a zsidóság földműves és ipari irányú nevelése céljaira megalapítják az *Alliance Israelit Universelle* Páris központtal. A felvilágosodás százada visszahatást váltott ki a pápai udvarnál. VI. Pius pápa 1775-iki ediktuma minden eddigi jóindulatú pápai intézkedést visszavon, tiltja a keresztényeknek a Talmud tanulását és terjesztését, a zsidóknak pedig a sírkőállítást és minden kegyeleti szertartás végzését. Viszont öröndetes jelenséget is szolgáltatnak a katolikus szellemű országok: *Portugália* 400 éves száműzés után visszabocsátja a zsidókat, sőt Uganda területét hajlandó az JTO (Jewish Territorial Organisation) céljaira átengedni. Olaszországban pedig I. Viktor Emánuel, Ferenc Józseffel egyidejűleg szentesíti a zsidók egyenjogúsításáról szóló törvényt (l. *Emancipáció*). A zsidóság egyenjogúsítása egész Nyugateurópában végbe megy a XIX. sz. folyamán. De Oroszország a cári tanácsadók rosszindulata alapján továbbra is középkori vadsággal kezeli a zsidókérdést és a háború előtti Románia sem egyenjogúsította a zsidókat, bárha az 1878-iki berlini szerződésben erre kötelezettséget vállalt. A zsidóság most, hogy levegőhöz jutott, saját keblén belül létesít *reformokat*, melyek az istentiszletnek európaiasabb ízlés szerint való rende-

zésére és a vallásos követelményeknek a polgári élet igényeivel való összeegyeztetésére törekednek. Megváltozik a zsidóságnak arculata és kedélyvilága is, beleolvad a nemzetek egészébe és csak vallását tartja fenn szent örökség gyanánt.

7. *A zsidó néptudat védekezése az általános kultúrába való merülés ellen.* Szomorúan kell észlelnie a zsidóságnak, hogy a világ nem hálálja meg neki a tőle kapott Bibliát és nem viseltetik bizalommal nemzeti érzése iránt. A Franciaországban lejátszódott Dreyfus-pör tárgyalásai alatt, mikor a vádlott személyéről az egész zsidóságra hárították a hazaárulás különben is alaptalannak bizonyult vádját, az ott egybesereglett hírlapírók egyikében a magyar zsidó Herzl Tivadarban villant fel a gondolat, hogy a zsidókérdés addig nem juthat nyugvópontra, míg nem kap egy nemzetközileg biztosított otthont Palesztina földjén. Az eszme oly gyűjtő hatással volt, mint annak idején az álmessiasok fellépése. A *cionizmus* mozgalma megindult, sőt sajtópropagandája révén meghódította a zsidóságnak, különösen az ifjúságnak egy részét és megnyerte jelentős államférfiak tetszését is, úgy, hogy a világháború zajában megérlelődött a *Balfour-féle* javaslat, mely a békekötésben el is fogadtatott. A deklaráció elismeri a zsidók jogait Palesztinára, amely angol protektorátus alatt a zsidóságnak rendelkezésére áll. (L. *Cionizmus*.) A cionizmus megvalósulásával a következő főbb kérdések várnak a történelem válaszára. A palesztinai zsidóság az arab őslakossággal szemben meg bírja-e állani helyét? Gazdaságilag biztosítja-e a föld a zsidóság kellő berendezkedését, függetleníti-e kellően a külföldi behozataltól? A nemzeti érzés kielégülése nem semmisíti-e majd meg a régi ideálokat és nem idézi-e elő a vallási nihilizmust? Miképp lehet másrészt a Tórát és az ősi időkre szabott vallásos törvényeket a modern állami élet keretébe beilleszteni? (Pl. miképp kell a tized törvényét megvalósítani stb.) Külpolitikai konfliktációk esetére biztosítva van-e a zsidó állam tényleges semlegessége? A csekély számú lakosság felvételére korlátozott állam miképp hat vissza a szétszóródásban maradó zsidóság politikai sorsára? Nem minősítik-e ezeket nemzeti kisebbségekké? A Palesztinában megtelepülő zsidóságban nem áll-e be a nemzeti származás szerinti tagozódás, vagy pedig nem fejlődik-e ott ki oly nacionalista sovinizmus, mely a zsidó prófétai tanításokkal ellenkezésbe jut és idővel az európai zsidó viszonyokra is káros visszahatással lesz? L. *Bar Kochba*, *Giskalai János*, *Makkabeusok*, *Jézus*, *Hillel*, *Gamaliel*, *Simon* és *Juda patria-chák*, *Akiba*, *Farizeusok*, *Esszéusok*, *Szadduceusok*, *Chászsideusok*, *Gáoni korszak*, *Exilarcha*, *Getto*, *Mártírok*, *Kereszténység és zsidóság*, *Messias*, *Álmissiasok*, *Mendelssohn*, *Reform-zsidóság*. F. M.

Zsidók védelme. Ulászló halála után, 1516. a tíz éves II. Lajos került Magyarország trónjára és az ország sorsát a király könnyelmű és korrupt gyámjai intézték. A zsidóknak is ezek osztották az igazságot és mert az igazságnak ára volt, a zsidók azt meg is vásárolták. Mendel Jakab zsidó prefektus (l. *Mendel Jakab*), a többi

zsidó előjárók és a Magyarországon élő zsidóság 1520. szerződést kötöttek Báthory nádorról. A szerződést latin nyelven fogalmazták és a budai hitközség két titkára, mint tanu, héberül írta alá. A szerződésben a zsidók arra vállaltak kötelezettséget, hogy a nádornak élete fogytáig évenként négyszáz forint tiszteletdíjat fizetnek négy részletben, mivel nem akarnak hálátlanságba esni a múltban irántuk tanúsított védelemért és a jövőben kilátásba helyezett pártfogásért. Amennyiben a vállalt kötelezettségnek nem tennének pontosan eleget, úgy a nádornak joga van az összeg kétszeresét tőlük behajtani és «kicsikarni». 1522-ig nem is érte nagyobb üldözés a zsidókat, amit nemcsak ennek a szerződésnek köszönhetnek, hanem annak is, hogy ilyen védelmi szerződést bizonyára más befolyásos tényezőkkel is kötöttek. (V. ö. *Kohn Sámuel*, «A zsidók története Magyarországon».) U. L.

Zsidó nagygyűlés Magyarországon.

Brett Sámuel, angol utazó és misszionárius, 1650. kiadott munkája tesz először említést arról az állítólagos magyarországi zsidó nagygyűlésről, melyet 1650. Ageda mellett (Budától 30 tengeri mérföldnyire) tartottak a világ különböző tájékaról összegyűlt zsidók, hogy megvizsgálják a Szentírást a Messiás eljövetele szempontjából. Brett tudósítását megerősíti Sárkány Dávid sárospataki tanárnak L. Vrmoet holland tudósnak küldött válasza, melyben közli, hogy a magyarok között él még emlékezete annak a zsidó zsinatnak, mely Szt. Agata mellett, Budától délre 6 mf. távolban folyt le. Kármán József, a XVIII. század végi jeles magyar író, *Uránia* c. folyóiratában (1795) leírja a gyűlés lefolyását, melynek színhelyét ő a Kassa melletti Nagyidára helyezi át. Szerinte a nagygyűlés a következő kérdésekkel foglalkozott: 1. Eljött-e már a Messiás vagy eljövendő-e? 2. Mily formában jelenti ki magát a Messiás? 3. A kereszténység megváltása-e a Messiás munkája. A rabbinusi concilium (7) hét napig tartott és a gyűlés, melyet a Rómából érkezett keresztény papok megzavartak, azzal oszlott el, hogy három év múlva újból conciliumot tartanak Szíriában. Kármán után Cassel (1845), Löw L. is Nagyidát jelöli meg a gyűlés helyéül.

Zsidó nemzet önálló állami keretben csak a Szentélyek fennállása idején létezett. A nemzeti lét korai a következők: 1. A honfoglalástól az első Templom pusztulásáig; ezen belül kisebb korszakok: a bírák kora a királyi uralom osztatlan birodalommal, a királyi uralom osztott birodalommal. Az északi 10 törzs országa fennáll ante 722-ig, a déli Jüda törzsének országa fennáll ante 580-ig. 2. Ezrától a második Templom pusztulásáig. Állandó fennhatóság alatt: babiloni 536-ig, perzsa 332, macedón 323, egyiptomi 202, szír 63, római 70-ig. Közben a független hasmoneus királyság. L. *Zsidók története*. A Zs. megújhdását. L. *Cionismus*. F. D.

Zsidó népmegbízottak. Zsigmond király alatt (1387—1437) alakult ki az a szokás, hogy a veszélyeztetett zsidó érdekek megvitatása és megvédelmezése érdekében a jelentékenyebb zsidó községek tanácskozásokat hívtak egybe. Ezek az üléseken aztán egyes nagytekintélyű és be-

folyásos zsidókat megbíztak azzal, hogy ügyüket a király elé terjesszék és az uralkodó előtt a zsidóság szószólói és képviselői legyenek. Ezt a szokást valósággal intézményesítették, úgy, hogy több, mint százestendeig fennmaradt. Az ilyen megbízottak, az országban lakó minden zsidó nevében és képviselőiként léptek fel, azt azonban, hogy milyen megegyezés alapján jött létre ez a népképviselői forma, nem tudjuk. Amint hogy azt is homály fedi, milyen időközökben találkoztak a községek megbízottai, a történelem lapjain mindenestre sűrűn találkozunk velük. A zsidó népmegbízottaknak közbejárása, tekintettel az akkori viszonyokra, csak jelentős anyagi áldozatok árán hozhatott eredményt; valószínű tehát az is, hogy a községek megbízottainak összefogóhatárát határozták meg a költségek is, illetve az összeg felosztását az egyes községek között. Az első magyar Zs., akiről tudomásunk van, székesfehérvári Salamon volt (l. *Székesfehérvári Salamon*; v. ö. *Kohn Sámuel*, «A zsidók története Magyarországon»). U. L.

Zsidó öltözet. Térdig érő jellegzetes köpeny, amelyet középkori német és olasz zsidók viseltek országos vagy helyi rendelet alapján. Nálunk talán a keresztes háborúk és a tatárjárás után bevándorolt cseh, osztrák, német zsidók használták. Magyarországon zsidó öltözetről legelőször a Budai Törvénykönyv rendelkezik, amelyet 1421. fejeztek be. Ez hegyes zsidókalapot, vörös köpenyt ír elő, a sárga folttal együtt (l. *Zsidójel*). Ilyen hegyes zsidókalapot tettek a fejükbe azoknak a bűbajosoknak és boszorkányoknak is, akiket lajtorjára ültetve büntettek és így mutogattak a hetivásárok népe előtt. Ez a törvény nem országos, hanem kifejezetten budai helyi törvény volt. Pozsonyban a XV. sz. vége felé egészen másfajta Zs.-et viseltek, amely köpenyből és valami csuklyaféléből állott. 1520-ban már nem viselték sehol az országban, mert II. Lajos a zsidók sürgetésére felmentette őket a viselés alól. Ez jelentős erkölcsi eredmény volt számukra a sok megaláztatás után, de rengeteg üldöztetést idézett elő az egyes városokban és csak a király többszöri közbelépése teremtett rendet esztendőnk múltán. Pozsony mindenképpen vonakodott a zsidók számára megadni a fölmentést, még akkor is, amidőn már Budán nem viselték a Zs.-et. Arról nincsenek biztos történelmi adatok, hogy engedett-e Pozsony városa a király rendeletének és hogy hordatta-e a zsidókkal a csuklyát egészen a mohácsi vész utáni kiűzetésükig (l. *Kiűzetés*; v. ö. *Kohn Sámuel*, «A zsidók története Magyarországon»). U. L.

Zsidó őslakók. A honfoglaló magyarokkal jöttek be Magyarországra 890 körül. 955-ből fennmaradt egy spanyol zsidó tudós és államférfinek Chászdaí ben Jichák ibn Sáprutnak egy feljegyzése, amelyben beszámol arról, hogy 953-ban tudomást szerzett olyan «izraelitákról», akik «a magyarok (Hungrin) országában laknak». Ez a spanyol zsidó tudós a kozár birodalom chágánjával akart összeköttetésbe lépni, mert a kozárokat az eltűnt zsidó törzs egyikének tartotta. A magyar zsidókat, akikről tudták, hogy kapcsolatok van a kozár birodalommal, kéréste fel,

később Chászdái a horvát király által, hogy levél juttassák el a kozár chágánhoz, amit aztán a magyar zsidók el is küldtek azon az úton, amelyen a honfoglaló csapatok annakidején keresztül haladtak. Ezek a zsidók a magyarokkal a legnagyobb egyetértésben éltek, egyforma jogaik voltak, ugyanolyan szabadságot élveztek és ez az egyenjogúság fennállott egészen a kereszténység végleges elterjedéséig. A honfoglaló seregek, az új hazában talált nyugateurópai zsidókat és azokat, akik később származtak ide, idegennek tartották és ugyanúgy bántak velük, mint a többi benszülött népekkel: ellenállásukat levertek, behódolásukat elfogadták. Ezek a benszülött zsidók fajra és nyelvre erősen különböztek a honfoglalóktól, akik magyarok és kozárok voltak, ha az egyrésztük által elfogadott zsidó hitet nem tekintjük. Ezek fegyverforgató harcosok voltak, akik az ázsiai szokásokat hozták magukkal és mint fegyveres hódítók léptek fel, a benszülött zsidók pedig már az ekorbeli többi európai zsidók módja szerint éltek, nem volt kenyerük a fegyverforgatás és nyugati hittestvéreikhez hasonlóan kereskedéssel, meg kézműparral foglalkoztak. (V. ö. *Kohn* Sámuel, «A zsidók története Magyarországon».) A történelmi fejlődés természetesen régen elmosta a különböző származású magyar zsidók jellegzetes különbségeit és ma már nincs magyar zsidó család, amely a zsidó őslakókig vagy a honfoglaláskor itt talált nyugati zsidókig vezethesse vissza származását. Ennek következtében a fogalom is átalakult és anakronizmusként hatna, ha a zsidó lakosság valamely rétegére a Zs. kifejezést alkalmaznánk. Az autochton zsidók kifejezéssel legfőlebb a tősgyökeres zsidókat azoktól a zsidóktól különböztetjük meg, akik a közelmúltban vándoroltak be az országba és még nem asszimilálódtak a magyar zsidókhoz, vagy nem szereztek még meg az állampolgárságot, amely a zsidóknak adott jogegyenlőség alapja. U. L.

Zsidó pénz. Zsidók után járó minden adó, nyereség és jövedelem megjelöléseként használták 1442. Pozsonyváros számkönyveiben. Albert özvegye Erzsébet, miután utószülött fiát megkoronáztatta, Győrből 1440. rendeletet adott ki, hogy a pozsonyi zsidók minden adóikat, amelyek a királyi kincstár illetnék, ezentúl egy éven át Pozsony városának fizessék, amit a város megerősítésére és jókarban tartására fognak felhasználni. 1441-ben újabb tíz évre Pozsonynak ajándékozta ezt a jövedelmet, hogy így lekötelezze a maga számára ezt a nagyfontosságú várost, sőt a város polgárainak zsidókkal szemben való tartozását egyszerűen elengedte. A pozsonyi zsidókat pedig mindenben alávetette a városi hatóságoknak; Zs.-re 1442-ik esztendőben a Szt. Márton utáni pénteken három arany és négy denárius részletet fizettek a zsidók, ahogy ez az akkori számkönyv bevételeiből kitűnik. A Zs.-t zsidó jövedelemnek, vagy zsidóbérnek is említik. Az 1444-i budai országgyűlés, hogy a királyi javadalmak ilyenforma elfecsérlésének véget vessen, szigorúan tiltotta a zsidó-jövedelmek eladományozását is és minden eddig történt adományozást és elzálogosítást törvénytelenített.

Ez kedvező intézkedés lett volna a zsidókra nézve, mert megmenekültek volna a városok önkénye alól, mivel ismét a királyi főhatalom alá kerültek volna. A király, Ulászló, nemsokára az országgyűlés után a harctéren elesett és utána gyermekkirály következett, V. László, akinek uralkodása alatt a zsidókat sok bántódás érte. A városok csak nem mondtak le a jövedelmeikről és Pozsony, hogy az újból kivetett nagy adókat behajthassa, több zsidót börtönbe is vetett. A zsidók Hunyady János kormányzónál emeltek panaszt és hivatkoztak Béla kiváltságlevelére (I. *Béla zsidótörvénye*), amelyet legutóbb Albert király is megerősített. Hunyady 1447. Ó-Budáról rendeletet küldött Pozsonynak, hogy a zsidók sérelmeit hozzák helyre. Hunyady több ízben vette oltalmába a zsidókat, azonban az akkori pártvillongások és a folytonos háborúk a városok támogatását nélkülözhetetlenné tették számára és ezért végül is inkább a zsidóság érdekeit áldozta fel, mint a városokét. A budai országgyűlés a maga előbbi rendeleteinek ellenére is elismerte és újra megerősítette Erzsébet adománylevelét, amellyel a zsidó-jövedelmeket 1450-ig Pozsonynak ajándékozta. Hunyady újabb két évre Pozsonynak engedte át a zsidó jövedelmeket, amit Pozsony mindjárt úgy értelmezett, hogy miután a zsidók most már Pozsony város tulajdonába tartoznak, a tőlük kölcsön vett pénzeket és egyéb adósságokat nem kötelesek visszafizetni és mindent letörlesztettnek tekintenek. A városok pedig ebben az időben a zsidóktól kölcsönvett pénzen állították ki seregeiket és ezért különben is az volt a jutalmuk, hogy a kölcsönök visszafizetése alól felmentést kaptak. V. ö. *Kohn* Sámuel, «A zsidók története Magyarországon». U. L.

Zsidó prefektura. Mátyás király létesítette a zsidóság érdekeinek képviselőjére 1477 körül. Ezt az időt megelőzően a zsidók a városok jogszolgáltatási hatáskörébe tartoztak. Noha Mátyás erőlyesen ügyelt az igazságszolgáltatás rendjére, az mégsem volt kielégítő, mert a zsidók sérelmeik orvoslását hiába kérték a tárnokmestertől, mint elsőfokú fórumtól, vagy nehezen jutottak eléje, mert most nem volt országos zsidóbíró, aki a zsidóság érdekeit képviselte az udvarnál. Ilyen körülmények között, valószínűleg a zsidók kérelmére, állította fel Mátyás a Zs.-t, amely egyrészt a zsidóság, másrészt a kincstár érdekeit képviselte. A Zs. hatásköre nem csak az igazságügyekre terjedt ki, mint a régebben megszűnt országos zsidóbíró hivatala, vagy mint a tárnokmesteré, hanem adókat is vethetett ki, így a zsidó-adó rendezésével és behajtásával ötször annyit jövedelmezett a zsidó adó, mint előbb V. László alatt. Az összeg körülbelül húszezer aranyat tett ki. A zsidók azonban mégis nagy hasznát látták ennek a hivatalnak, mert a jogbiztonság úgy személyi, mint vagyoni tekintetben megerősödött és a zsidóság belügyeiben is rendeződtek a viszonyok. Mindent elkövettek a zsidók, hogy az udvarnál levő képviselőjük zsidó legyen, amibe Mátyás könnyen bele is egyezett, mert csak a zsidóság belső ügyeiben teljesen járatos személytől várhatta az adók megfelelő kivételét. Ez volt az első eset ebben az időben,

hogyan a zsidóság ügyvivője az udvarnál zsidó lehetett. Kizárólag erre hárult át a magyarországi zsidóság hivatalos képviselője. A prefektus a korona tisztviselője volt és mint ilyen, közvetlenül érintkezett a királlyal és neki tette meg előterjesztéseit. Emiatt Budán is lakott. A későbbi királyok is mindig azon igyekeztek, hogy a prefektus tekintélyét megőrizzék és ha a zsidó jelek viselete kötelező volt, ez alól a prefektust felmentették, mert csak így látták biztosítva a kincstári érdekeket. A prefektus az udvar minden ünnepélyes aktusán, a díszmenetben lovas csapat kíséretében jelent meg, maga is fegyveresen. Az ország zsidóságával, községekkel és magánosokkal szemben majdnem korlátlan hatalommal rendelkezett. Budán külön fogházba záratta a vétkeket, de ugyancsak ebben a fogházban, külön helyiségben őriztette a zsidóknál elzálogosított holmikat is a biztonság okáért. Valószínűleg rendészeti tiszthez megfelelő közegekkel rendelkezett, s a városi zsidóbíró és a hatóságok is kötelesek voltak őt támogatni. A városok nehezen akarták elismerni a prefektus hatóságát, ezért valahányszor ő maga, vagy megbízottai vidékre utaztak, mindig királyi rendeletet kapott az illetékes városi hatóság, hogy a prefektust támogassa. Később az egyes nagyobb községekben, mint Pozsonyban, állandó képviselőtet tartott. A Zs. főfelügyeletet gyakorolt az ország valamennyi zsidó községe fölött és az ország zsidósága képviselőjében szerződéseket kötött és ha valamelyik zsidó község és városi hatóság között valami ellentét merült fel, békés úton, vagy rendeleti úton intézte azt el. A zsidóság sérelmeit is a prefektus közölte a királlyal és ebből a korból számos olyan királyi rendelet maradt fenn, amelyet a prefektusok szereztek a zsidóság érdekeinek védelmére. A prefektusok gyakran vették igénybe a hitközségi előjárók közreműködését, különösen akkor, ha valami rendkívüli adó kivetéséről volt szó és a prefektus fedezni akarta magát, nehogy részrehajlással megvádolhassák. Gyakran erőszakot is kellett alkalmaznia, hogy az ellenszegülő községek előjáróit ártalmatlanná tegye. Ezeket túsókul Budára szállíttatta. A prefektusi tisztséget a hivatal megalapításától kezdve egészen megszűnéséig a Mendel nevű előkelő budai család tagjai viselték. Az első királyi rendelet, amely a Zs.-t említi, 1482 március 12-i keletű és egészen a mohácsi vész utáni időkig az okiratok szakadatlan sorában maradt fenn emléke a Zs.-nak. (V. ö. *Kohn* Sámuel, «A zsidók története Magyarországon».)

U. L.

Zsidó problémák a honfoglalás előtt.

A régi Magyarország déli részeiben a IX. sz.-ban, még a honfoglalás előtt a bolgárok között nem csak zsidók, de zsidózók is laktak, akik zsidó szokásokat követtek és a zsidó vallás törvényei szerint éltek. Megtartották a szombatot, nem ették a (zsidóknál) tiltott állatok húsát és a megengedett állatokból is csak azt használták, amelyet zsidó módszer szerint levágtak. Bogor Mihály fejedelem súlyos problémának érezhette ezt és mert önhatalmúlag nem akarta alattvalóinak vallási szokásait megbolygatni, a lelkiismereti kérdés

megoldását magára I. Miklós pápára bízta, akihez útbaigazításért fordult. Tőle kért utasítást arra nézve, tűrje-e ezeket a szokásokat és mit tegyen, ha a keresztény vallás e szokások megszüntetését követeli? Tudni akarta továbbá azt is, vajjon szabad-e szombaton dolgozni? Nagyon mély nyomokat hagyott itt a zsidó vallás, ha már a fejedelem is a pápára bízta a kérdés eldöntését. Bogor Mihály fejedelem problémájában nem csupán a kultúrhistóriai vonatkozások az érdekesek. Még érdekesebb ennél az a tény, hogy ez a probléma nem csak a zsidó vallás eszmei hatása mellett bizonyít, de a zsidó népnek a déli részekben való jelenléte mellett is, mert zsidók nélkül nem terjedhettek volna el a zsidó szokások. Venetianer Lajos, *A magyar zsidóság története* c. művében (11. old.) a bolgárok közé települt zsidókban zsidó vallásra áttért kozárokat sejt, akik a bolgárok fajrokonai voltak, bár kétségtelennek tartja, hogy vér szerint való zsidók is laktak már az időben ezt a területet.

U. L.

Zsidó süveg. A középkori zsidó öltözet kiemelő része, amely rendszerint hegyes csúcsban végződött. L. *Zsidó öltözet.*

Zsidó Szemle. A Magyar Cionista Szövetség hivatalos lapja. Már a cionista mozgalom kezdetén szüksége mutatkozott egy hivatalos lapnak, de a Zs. csak később, 1909. indult meg. Közvetlen elődei voltak a Bokor Ármin (I. o.) által 1903. megindított Zsidó Néplap, — ez volt az első magyar cionista lap — amely később ugyancsak Bokor szerkesztésében Zsidó Élet címen jelent meg. 1908-ban Magyar Cionista Szervezet címen havonta négy oldalon jelent meg a hivatalos lap. Egy év múlva indult meg a Zsidó Szemle először mint havilap, később kéthetenként jelent meg, majd 1918. hetilappá alakult át. 1923 óta ismét kéthetenként jelenik meg. Első szerkesztője Alt Zsigmond volt, majd rövidebb-hosszabb ideig Beregi Ármin, Bató Lajos, Hamerschlag Oszkár, Schönfeld József, Bolgár Mózes, Rosenberg Sándor, Richtmann Mózes, Raab Andor, Ungár Béla szerkesztették a lapot, melynek 1925 óta Schönfeld József a szerkesztője. A Zs. megindulásakor a cionista gondolat terjesztését tűzte ki zászlajára s e célja mellett megalkuvás nélkül kitart ma is. E propaganda-munkájával sikerült is a magyar zsidóság számottevő tömegét megnyerni a cionizmusnak, vagy legalább bekapcsolni a Palesztina-munkába.

Zsidótartás. Zsidókat tartani és bírni, ez a német jogelven alapuló kamaraszolgálat intézményéből származott, amit IV. Béla honosított meg Magyarországon 1251. (l. *Kamaraszolgák*). IV. Béla zsidótörvénye értelmében a Zs.-i jog azonban csak a királyt illette meg és a zsidók ennek alapján egyedül a kincstárnak adóztak és csak oly területen telepedhettek meg állandóan, amely úgy, mint ők, a korona birtokához tartoztak. Ez a helyzet kisebb-nagyobb ingadozásokkal fennállott egészen addig, míg 1360 körül Nagy Lajos megszüntette a zsidók kamaraszolgálatát és száműzte őket (l. *Kiűzetés*). Nagy Lajos 1382. bekövetkezett halála után Mária, illetve anyja Erzsébet uralkodott, majd harminckilenc napig XII. Kis Károly után Mária férjének, Zsigmondnak ural-

kodása következett egy félszázadon át. A könyvelő és tékozló királyt, aki állandóan pénzülszükségben szenvedett, a zsidókkal szemben nem vezette sem gyűlölet, sem jóindulat és csak egy szempont irányította, hogy hasznosítsa őket. Ha kedvezményeket kaptak a zsidók, ilyen alapon jutottak hozzá, de ha a rovásukra történt valami, akkor a király ezzel is a maga javára akart hasznot hajtani, más oldalról. Hogy a városok és országnagyok támogatását megnyerje, sok engedményt tett nekik a zsidók hátrányára. Így egyes főnemeseket felruházott a Zs.-i joggal. Gara Miklós macsói bánnak és testvérének, Jánosnak 1393. kiváltságul adta, hogy vasmegyei Kőszeg városukba a Németországból, Csehországból, vagy a külföld más helyéről bevándorló zsidókat befogadhasák és birtokukon letelepítsék. Szabad és korlátlan hatalmat kaptak e zsidók fölött: megadóztathatták őket és tetszés szerint rendelkezhetek velük. Sem a tárnokmesternek, sem a zsidók bírának, vagy királyi hivatalnokoknak ebbe beleszólásuk nem lehetett. Ilyen Zs.-i joguk volt Kismartonban a Kanisaiaknak is. 1440-ben, mikor már Albert király özvegye, Erzsébet László fiát megkoronáztatta, egy évre elajándékozta a pozsonyi zsidókat Pozsony városának, majd 1441., hogy a város hűségét még jobban megjutalmazza, újabb tíz évre lemondott a zsidóiról és a velük együtt járó jövedelmekről. A tíz esztendő letelte után már Hunyadi János ajándékozta el további két esztendőre. Mikor V. László maga vette át a kormányt, a zsidók tartását ő már kizárólagos királyi jognak tekintette és ezt csak kivételes esetekben ruházta másra. Láthatjuk tehát, hogy IV. Béla zsidótörvénye, amely kimondja, hogy a Zs.-i jog kizárólag a királyt illeti, nagyon is egyenlő elbírálás alá esett az idők folyamán, mert hiszen az országnagyoknak is megadták azt a jogot, hogy zsidókat tarthassanak. A városok sem akartak elesni ettől a kiváltságtól és untalan azért folyt a harc, hogy a zsidókat a maguk számára megkaparinthasák és a fenhatóságuk alá szorítsák. Ez legteljesebben Pozsonynak sikerült, mert ennek ezt a jogát Mátyás király 1459. elismerte. Így, amikor hivatkozás történt a IV. Béla által adományozott kiváltságokra, ezek csak annyiban voltak valóra válthatók, amennyiben nem ellenkeztek az így egyeseknek, vagy közületeknek későbbi időközben megszerzett jogaival. A szerzett jogot tehát mindenki szemből méltányolták, csak éppen a zsidóval szemben nem. (V. ö. *Kohn*: «A zsidók története Magyarországon».) U. I.

Zsidó-torony. A budai Zsidó-kapura építettek. Feltevések szerint I. Ulászló uralkodása alatt (1440—44-ig), hogy a várkaput megerősítsék. Elnevezését a kapu után kapta. Zsidók ekkor már vagy húsz esztendeje nem laktak a várnak ezen a nyugati részén. Történelmi feljegyzések még egy zsidó-tornyot említenek, ez azonban a szombati kapun lehetett, az északi oldalon. 1525-ben az ostromló törökök elől ide vonultak vissza a zsidók és addig védelmezték magukat, míg fel nem szabadították őket. Ez a torony egyébként a zsidó prefektúra fogháza volt. *L. Zsidó prefektúra*; v. ö. *Kohn* Sámuel, «A zsidók története Magyarországon».

U. I.

Zsidó történetírás. (A zsidók részét a modern történetírásban l. *Történettudomány*.) A speciális, zsidó történetre vonatkozó történetírás oly régi, mint maga a zsidó irodalom. A legrégebb héber nyelvű iratok, tehát a Biblia könyvei nem csupán rendkívüli értékű etnikai, nyelvi, folklorisztikus, archaeológiai, vallás- és politikai történeti adatokat tartalmaznak, hanem e könyvek közül nem egy történelmi műnek tekinthető, így elsősorban a Mózesi könyvek, Jósua, a Bírák, Királyok, Dániel, Nehemiás, Ezra könyvei, Krónikák könyve, továbbá az apokrif Makkabeusok könyve. E történeti könyvek sokszor régibb forrásművekre hivatkoznak, melyek azonban már nem maradtak ránk (*Isten harcainak Könyve, Jásár Könyve, Iddó próféta krónikája, Izrael királyainak krónikája*). A *Makkabeusok Könyve* a görög korszakból maradt ránk és ez már elvesztett forrásmunkát nevez meg (*Kyrenaei Jason*). A bibliai történeti könyvek adatainak jelentékeny részét a modern archaeológia topográfiailag is igazolja. Azonban nem csupán az adatok pontosságra való törekvése és a sokszor meglepően kíméletlen objektivitás jellemzi a régi zsidó történetírást, hanem az elgondolás nagyszerűsége is. A Zs. gondolatvilága a messiánizmus keretében mozog, nacionalizmusa mellett kozmopolita s a véges apró események leírása mellett a végtelent, az egész emberiségre kiható okokat, a lét magasabb célját keresi, fűrkészi és okadatolja s végeredményében az egész emberiségnek szeretetben való egyesítésére törekszik. Az Egy-Istenség eszmevilága éppenúgy áthatja a Zs.-t, mint a többi zsidó iratokat s ez különbözteti meg azt a többi ókori népek történetírásától, melyben vezető principium nincs, vagy ha kiolvasható belőle, az szűklátókörre s a fejlődés teljes semmibebevételére vall. A fejlődés modern principiuma csupán a Zs.-ban van meg az óskori népeknél. A Biblián és apokrifákon, továbbá Josephus (l. o.) és Philo (l. o.) művein kívül a talmudi kortól kezdve a zsidó történelem modern alapokra való helyezéséig, tehát Zunz, illetve Jost fellépéséig a következő nevezetesebb zsidó krónikák léteznek: *Széder Tanna'im ve-Amorá'im*, mely 887. keletkezett; *Széder Olam Rabba* és *Zutta*, mindkettő a talmudi kor terméke; *Megillat Ebiatár*, a gáoni korszakból, *Serira gáon* kiváló történeti monografiája összes elődeiről (IX. sz.); a középkorban rendkívül elterjedt *Joszippon*, mely a második Templom korát adja Josef ben Goriontól, aki Josephus művét fordításokból használta fel s primitív krónikává írta át; az *Ahimaáz*-krónika a délitáliai szaracén-korszaki zsidókról; Ábrahám ibn Daud (Toledóban 1161) *Széder ha Kabbalá*-ja, mely a késői középkor krónikáit megindította; Josef ha-Cadik *Arevalo Széder ha-Cadik*-ja (1467); Ábrahám Zacuto *Széder Juchaszin*-ja (1505, később több kiad.); Elia Capsali és Jos. ha-Kohen a török zsidók történetét tárgyaló krónikái (1554); David Gans krónikája, mely 1592-ig terjed. Fontosabbak ezeknél a *Memor-könyvek* (l. o.), továbbá Juda ibn Verga és fia Josef *Sévet Jehudó* c. (1554) megjelent héber nyelvű krónikája, melyet németre is lefordítottak, továbbá Josef ha-Kohen ferrarai orvos szintén héber-

nyelvű *Émek ha-Bóchó* (Siralom völgye) c. 1575. megjelent krónikája, melyet szintén lefordítottak németre is. Mindkettő rendkívül kedvelt és elterjedt olvasmány volt a gettók fennállása alatt. Ezekon kívül említésre méltó Gedaljah ibn Jachja *Salselesz ha-Kabbóló* c. krónikája. A nem-zsidó, sőt a zsidók iránt ellenséges indulatú történetírás termékei közül nevezetes a XVIII. századi Schudt *Jüdische Merkwürdigkeiten* c. korrajza, rendkívül értékes adataival és metszeteivel. Nem volt zsidó a XVIII. sz. legelején megjelent *Histoire des Juifs* kiváló szerzője, a francia *Basnage* sem, akinek műve korszakot jelent a Zs.-ban, mely tulajdonképpen vele kezdődik, mert ő volt az első, aki a diaszpórában élő zsidóság történetét egységesen feldolgozte nagyértékű művében. Közvetlen utódának tekinthető a frankfurti zsidó *Jost*, aki egyrészt Zunz, másrészt kora tudományos törekvéseinek és módszereinek teljes ismeretével fogott hozzá a XIX. sz. első évtizedének végén nagy művei megírásához. Vele kezdődik a speciális Zs. — Alábbiakban adjuk a zsidóság Magyarországon kívüleső történetére vonatkozó modern tudományos irodalom legkiválóbb alkotásait. A zsidók ókori történetét tárgyaló speciális művek jegyzékét l. a vonatkozó címszavak kimerítő *Irodalom* rovatában, különösen *Kereszténység és zsidóság viszonya*, *Jézus*, *Farizeusok*, *Esszéusok* stb. alatt. E helyt a különböző államokban való történeti irodalmát adjuk. A keresztény történettudósok neveit * jellel jelöljük:

L. Zunz, *Gesammelte Schriften* (1875).

M. Jost, *Allgem. Geschichte d. israelit. Volkes* (2 k. 1832).

u. a., *Gesch. d. Judentums u. seiner Sekten* (3 k. 1857—59).

u. a., *Neuere Gesch. d. Israeliten* (3 k. 1846—1847).

H. Graetz, *Gesch. d. Juden I.—XII.* (3. kiad. Brannól 1902).

Dubnow, *Weltgeschichte d. jüd. Volkes* (10 k. 1928).

*Depping, *Les Juifs dans la Moyen-âge* (1834).

*Beugnot, *Les Juifs d'Occident I.—II.* (1824).

A. Geiger, *Das Judentum u. seine Gesch.* (2. kiad. 1909).

Louis Newman, *Jewish Influence on Christian Reform Movements* (1924).

J. Fürst, *Gesch. d. Karäertums.*

Harkavy, *Altjüd. Denkmäler aus d. Krim* (1876).

u. a., *Noten u. Beilagen z. Graetz, Gesch. d. Juden.*

P. Frankl, *Karäische Studien* (1882—84).

Bäck, *Gesch. d. jüd. Volkes u. Litteratur* (1894).

*Roscher, *Stellung d. Juden im Mittelalter* (1875).

*Hoeniger, *Zur Gesch. d. Juden Deutschlands im frühen Mittelalter* (1887).

Georg Caro, *Social- u. Wirtschaftsgeschichte d. Juden im Mittelalter* (1908).

J. Guttmann, *Die wirtschaftl. u. sociale Bedeutung d. Juden im Mittelalter* (1907).

J. Schipper, *Anfänge d. Kapitalismus bei den abendländischen Juden* (1907).

*Sombart, *Die Juden u. d. Wirtschaftsleben* (2. kiad. 1920).

M. Güdemann, *Das jüd. Unterrichtswesen während d. spanisch-arabischen Periode* (1873).
u. a., *Gesch. d. Erziehungswesens u. d. Cultur d. abendländischen Juden während d. Mittelalters a. d. neueren Zeit* (1880—88, 3 köt.).

A. Berliner, *Aus dem inneren Leben d. deutschen Juden im Mittelalter* (2. kiad. 1900).

Isr. Abrahams, *Jewish Life in the Middle-Ages* (1896).

Carmoly, *Biographies des Israélites de France* (1868).

*Renan és Neubauer, *Les Rabbins français du commencement du quatorzième siècle* (1877).

u. a., *Les Ecrivains Juifs Français du XIV. siècle* (1893).

Steinschneider, *Geschichtslitteratur d. Juden* (1905).

A. Neubauer, *Mediaeval Jewish Chronicles* (2 k., 1887—95).

*Tovey, *Anglia Judaica* (1788).

Goldschmid, *Gesch. d. Juden in England* (1886).

Ch. Gross, *The Exchequer of the Jews of England* (1888).

J. Jacobs, *The Jews of Angevin England* (1893).

A. Hyamson, *History of the Jews of England*.
Picciotto, u. a.

M. Kayserling és Georges Al. Kohut nagyszámú műveit a spanyol, délamerikai és délázsiai zsidóság történetére vonatkozólag l. az ill. neveknel.

Lindo, *History of the Jews in Spain and Portugal* (1849).

J. Jacobs, *An Inquiry into the Sources of the History of the Jews in Spain* (1894).

*Bojarull y Sans, *Los Judios en el territorio de Barcellona* (1911).

*Miret y Sans et Moïse Schwab, *Documents sur les Juifs Catalans* (1914—1916).

*P. Fidel Fita y Colomer, S. J., *Estudios Historicos* (8 k. 1882—87).

u. a., *España Hebrea* (2 k. 1890—98).

*Amador de los Rios, *Historia de los Judios en España* (3 k. 1875).

*Mendes dos Remedios, *Os Judeus em Portugal* (1895).

H. Ch. Lea, *History of the Inquisition in Spain I.—IV.* (1907).

Elkan Adler, *Auto de Fè and Jews* (1908).

*Fernandez y Gonzalez, a castiliai zsidóság jogviszonyainak legalaposabb ismerője, több nagy művel.

Bédarride, *Histoire des Juifs en France, Espagne et Italie* (1861).

H. Gross, *Gallia Judaica* (1897).

I. Levi, *Les Juifs et l'Inquisition dans la France Méridionale* (1891).

Léon Kahn monografiái a kora-középkori és forradalom alatti francia zsidók történetéről.

Malvezin, *Hist. des Juifs en Bordeaux*.

*Hallez, *Les Juifs en France* (1845).

*Desmolets, *Mémoire pour servir l'Histoire des Juifs en Provence*.

*Adolfo Castro, *Historia de los Judios en España* (1848).

Umberto Cassuto, Storia dei Giudei in Firenze (1920).

A. Berliner. Gesch. d. Juden in Rom (2 k. 1893).

Vogelstein u. Rieger, Gesch. d. Juden in Rom. (2 k. 1895—96).

*Rodocanachi, Les Juifs et le Saint-Siège (1892).

*Frs. B. e G. Lagumina, Codice Diplomatico dei Giudei di Sicilia (3 k. 1884—1909).

M. Hoffmann, Der Geldhandel d. deutschen Juden während des Mittelalters (1910).

Brann, Gesch. d. Juden in Schlesien.

M. Stern, Urkundliche Beiträge z. Stellung d. Päpste zu den Juden (2 k. 1893—95).

*Schürer, Gesch. d. jüd. Volkes im Zeitalter Christi (4. kiad. 1901—11, 3 köt.).

*Juster, Les Juifs dans l'Empire Romain, leur condition juridique, économique et sociale (2 k. 1914).

*Scherer Beiträge z. Gesch. d. Judenrechtes im Mittelalter. I. Rechtsverhältnisse d. Juden im deutsch-österreichischen Ländern (1901).

*Stobbe, Die Juden in Deutschland während d. Mittelalters in politischer, sozialer u. rechtlicher Beziehung (1866).

Th. Reinach, Textes d'Auteurs Grècs et Romains relatifs au Judaïsme (1895).

u. a., Histoire des Israélites (2. kiad. (1903).

u. a., Juifs (Dict. des Antiquités).

J. Aronius, Regesten z. Gesch. d. Juden im frankischen u. deutschen Reiche (1887—1902).

Bondy u. Dworsky, Z. Gesch. d. Juden in Böhmen, Mähren u. Schlesien von 906—1620 (1906).

M. Philippson, Neuere Gesch. d. Juden (2 k. 1907—12).

Steinberg, Gesch. d. Juden i. d. Schweiz während d. Mittelalters (1902).

Sternberg, Gesch. d. Juden in Polen (1878).

Müller, Urkunden z. Gesch. d. mährischen Juden (1903).

Fürst, Urkunden z. Gesch. d. Juden (1844).

u. a., Quellen z. Gesch. d. Juden in Deutschld (1888).

Wertheimer, Die Juden in Oesterreich (1842).

Wolf, Judentaufen in Oesterreich (1863).

Markens, The Hebrews in America (1888).

Wolf, The American Jew as Patriot, Soldier a. Citizen (1895).

*Milman, History of the Jews (1863).

Palmer, Hist. of the Jewish Nation (1874).

Cazes, Hist. d. Israélites de Tunisie (1888).

*Frégier, Les Juifs Algériens (1865).

*Abbott, Israel in Europe (1905).

*Leroy-Beaulien, Israël chez les Nations (1895).

Ezekén kívül nagyszámú zsidó várostörténelmi monográfiát írtak főképp osztrák, német, francia, angol, amerikai és spanyol területekre vonatkozólag. Kiváló monográfiákat tartalmaznak a köv. folyóiratok és enciklopédiák: **British Encyclopedia*; *Jewish Encyclopedia* I.—XII.; *Ersch—Gruber, *Encyclopedie*; *Monatsschrift f. Gesch. u. Wissenschaft d. Judentums*; *Zeitschrift f. Gesch. d. Juden in Deutschland*;

Jewish Quart. Review; *Revue d. Études Juifs*; **Boletín de la Real Academia de la Historia*; *Publications of the American Jewish Historical Society*; *Transactions of the Jewish Historical Society in England*; *Rivista Israelitica*; *Fontes Rerum Judaicarum de la Société des Études Juifs*; *Jahrb. f. jüd. Geschichte u. Literatur* stb. kiadványok.—L. *Judaizmus*, *Messias*, *Almessiasok*, *Exilarcha*, *Gáoni korszak*. *Getto*, *Mártírok*, *Inkvizíció és Reformzsidóság* irodalmát, továbbá *Josephus*, *Bacher Vilmos*, *Kaufmann Dávid*, *Büchler Adolf*, *Krauss Sámuel*, *Gross Heinrich*, *Kohut Georges*, *Kayserling M.* és *Történettudomány* címszókat.

A magyarok közül fontosabbak:

Bergl, *Gesch. d. ungarischen Juden* (1879).

Kohn Sámuel, *A zsidók története Magyarországon*.

Kaufmann Dávid, *A zsidók utolsó kiűzése Budáról*.

Pollák Miksa, *A zsidók története Sopronban*.

Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten*.

Venetianer Lajos, *A magyar zsidóság története*; *A zsidók szervezete az európai államokban*.

Bernstein Béla, *A zsidók az 1848-iki szabadságharcban*.

Kecskeméti Ármin, *A zsidók története*; *A zsidó irodalom története*.

Frisch Ármin, *Oklevéltár*.

S. R.

Zsidótörvények. A zsidók jogviszonyainak szabályozására, sokszor jogaiknak korlátozására különböző törvényeket állítottak fel az Árpádházi királyok alatt és az ezután következő időkben. A szabolcsi zsinattól, 1092-től kezdve a zsidókkal szemben állandóan az a törekvés nyilvánult meg, hogy jogviszonyaikat törvények keretei közé szorítsák. Szent László 1092. adott ki zsidótörvényt (l. *Szabolcsi zsinat*). Kálmán 1101—02 óta két ízben (l. *Kálmán király rendelete*; *Kálmán zsidótörvénye*), majd IV. Béla 1251. (l. *Béla IV. király zsidótörvénye*), amelyet ő maga kiváltságlevélnek nevez és ép ezért kevés vonatkozása van az előbbi királyok törvényeivel, mert azok nem tartalmaznak szabadalmakat a zsidók számára. Valószínű, hogy a Kálmántól IV. Bélaig lefolyt másfél-százados időszakban megjelentek egyéb kedvező törvények is a zsidókra vonatkozólag, ezekről azonban nincsenek történelmi adataink. Az a körülmény, hogy a zsidók jogviszonyait törvény rendezte, megakadályozott mindennemű önkényeskedést a kiváltságos rendek részéről. Ezeket a viszonyokat kedvezően támasztotta alá a magyar népnek gyűlölködéstől mentes természete, józan életszemlélete és vallási türelme. A helyzet csak külföldi befolyásra rosszabbodott, de még egészen addig az időpontig, míg Nagy Lajos 1360 körül ki nem üzette a zsidókat (l. *Kiűzetés*), helyzetük sokkal kedvezőbb volt, mint bárhol Európaszerte ebben a korban. A szabolcsi zsinattól a zsidók számkivetéséig eltelt harmadfél-százados korszak alatt a zsidók megszorítására irányuló törekvések többször megnyilvánultak, csak hogy kevés sikerrel. Így még Kálmán országlásának vége felé 1114. az esztergomi zsinat (l. *Esztergomi zsinat*) hozott korlátozó intézkedéseket, majd az 1222. megjelent Aranybulla (l. *Aranybulla*)

ugyancsak jogfosztást hozott a zsidók számára, amit utóbb még egyszer megerősített maga II. Endre, majd megint az egyházzal idevonatkozó szerződését 1233. esküvel erősítette meg (I. *Beregi eskü*). Ez a rendelkezés azonban 1239. már érvényét veszítette. Az 1279-iki esztendő a budai zsinat határozatait hozta (I. *Budai zsinat*) a megalázó zsidójelek viseléséről, amely már e irányban ekkor a második kísérlete volt az egyháznak, mert a beregi szerződés is előírja a zsidójelek viselését. Csakhogy e rendeleteknek ebben a korban még nem volt meg a gyakorlati eredménye. A zsidók visszatérését követő időkben egész sora nyílt meg a Zs.-nek, amelyek főleg városok helyi törvényei voltak és a zsidók jogait, kötelelességeit, társadalmi és üzleti viszonyait sokféleképpen meghatározták, ami abból következett, hogy Lajos új kiváltságokkal ruházta fel a városokat és különben is a zsidók kamaraszolgátságát még kiűzetésük előtt megszüntette (I. *Kamaraszolgátság*). Minden egyes város a maga módja szerint alázza és szorította a zsidókat. Ekkor már kötelező viselet volt a zsidó öltözet és a sárga folt (I. *Zsidó öltözet; Zsidó-jel*). Az 1421. befejezett Budai törvénykönyv csupailyan megalázó és megszorító rendeletet tartalmaz (I. *Budai Törvénykönyv*). Pozsonynak már 1376. volt külön zsidótörvénye, amely nagyjában megegyezett az addigi törvényes gyakorlattal, de egyes határozataiban a zsidók rovására eltéréseket mutat. 1377-ben Sopron városa is nyíltan szembehelyezkedett a maga rendeleteivel a még IV. Bélától nyert szabadságokkal (I. *Zsidó-vám*). A zsidók ügyeiben az igazságszolgáltatást Béla törvénye szerint fontos ügyekben a király, vagy a kancellár látta el, kisebbekben a zsidó törvénszék és a zsidóbíró (I. *Zsidótörvénszék; Keresztény zsidóbírók*). A zsidóknak az országba való visszatérése után Nagy Lajos azután országos főbírói hivatalt állított a zsidó ügyek élére (I. *Zsidóbíró*), azonban a jogszolgáltatást a városi hatóságok és legfelső fokon maga a király látta el. A városok bírói hatáskörét törvénszerűen csak az 1405-iki országgyűlés mondta ki, huszonhárom évvel Nagy Lajos halála után. V. ö. *Kohn* Sámuel, «A zsidók története Magyarországon».

U. L.

Zsidó törvénszék. Három hittudósból álló igazságszolgáltató fórum, amely a régi zsidó jogelvek szerint ítélkezik. Ez az ú. n. Bész-din (I. o.). A középkori zsidók vallásos kötelességnek tekintették, hogy a közöttük fölmerülő peres ügyeiket a maguk ítélőszéke elé vigyék. Ez a világszerte fennállott szokás érvényben volt Magyarországon is, olyannyira, hogy IV. Béla zsidótörvénye ezt a jogszokást meg is erősítette (I. *Béla (IV.) király zsidótörvénye*). A Zs., vagy ahogy Béla nevezte «zsidó iskola» hatáskörébe a rendes bíróságok nem avatkozhattak bele és még a király által ki-nevezett keresztény zsidóbíró is csak a zsidók egyenes felkérésére jelenhetett meg hivatalos minőségben a tárgyalásokon (I. *Zsidóbíró*). Ekkor sem ő mondott ítéletet, hanem csak ő idézte meg a feleket és ő vitte ügyüket a Zs. elé. A tárgyalásokat rendszerint a zsinagógában, vagy, ahogy a zsidók is nevezték, az iskolában (Schul) tartották. Innen nevezi Béla is zsidó iskolának a

törvénszéket. A Zs. ítéleteibe a zsidók legtöbbszörre megnyugodtak, mert hiszen a vallási törvények értelmében bele is kellett nyugodniok. Zsigmond király, mikor IV. Bélának a zsidók számára kiadott szabadságlevelét megerősítette és ezáltal a zsidókat függetlenítette a városi hatóságoktól, a városi keresztény zsidóbíró hatáskörét is megszorította és csak a Zs. ellenőrzésére adott neki jogot. Mikor később már Mátyás király alatt fennállott a zsidó prefektúra intézménye (I. *Zsidó prefektúra*), a prefektus is valószínűleg a Zs. meghallgatása után hozott ítéletet. (V. ö. *Kohn* Sámuel, «A zsidék története Magyarországon».) A Bész-din intézménye mai napig is fennmaradt, de hatásköre csak hitéleti ügyekre szorítkozik; némely konzervatívabb hitközségben a zsidók polgári pereiket is viszik a Bész-din elé, de ilyen esetben az csak a választott bíróság jogkörében mozoghat. A mai Bész-din, vagy rabbi-kollégium élén áll a főrabbi, aki e tisztsége révén a *rav av Bész-din* címet viseli. A Bész-din tulajdonképpen elnöke a *ros Bész-din*, szavazó-bírái a helyettes rabbi (*Dajanim*). A pozsonyi zsidó-hitközség 1926. monumentális palotát építtetett a Bész-din számára, amely a modern Pozsony egyik legérdekesebb építészeti alkotása. U. L.

Zsidó-vám. A vám használatáért szedett díjakat nevezték így. IV. Béla királytól nyert kiváltság alapján a zsidók csak azt a vámpénzt fizették, amelyet minden polgár fizetett. Később Nagy Lajos uralkodása alatt ezt a jogukat megnyírbálták. Így Sopron városa a rendes vámon felül külön két dinárt szedett személyenként a zsidóktól a vám használatáért. 1377-ben Sopron vm.-ben fennállott egy közút, amelyet «Zs.»-nak hívtak, ami arra mutat, hogy a zsidóknak ott is külön vámpénzt kellett fizetni. V. ö. *Kohn* Sámuel, «A zsidók története Magyarországon».

U. L.

Zsidó városnegyed. A középkorban azokat a városrészeket nevezték így, ahol a zsidók számosan laktak. Esztergomban egy 1294-ből való okirat szerint volt ilyen «zsidó negyed», azonban itt sem az összes zsidók laktak és nem csupán zsidók, mert éppen ez az okirat említi fel több olyan házat, amelynek lakói és tulajdonosai keresztények. Ugyanebben az időben «olasz negyed» is volt Esztergomban, amelyet az ott lakó olaszokról neveztek el, de ebben a negyedben sem csupán olasz lakott. A külön és körülhatárolt zsidó-utca, vagy zsidó ghettó (I. *Gettó*), későbbi intézmény és még az olyan helyen is, mint Sopronban, ahol az idők folyamán a zsidók külön utcában laktak, 1379. még a város minden részében voltak házaik. (V. ö. *Kohn* Sámuel, «A zsidók története Magyarországon».) U. L.

Zsidózás, zsidózó, I. Judaizálás.

Zsigmond kiváltságlevele. Zsigmond király félszázados uralma alatt (1387—1437) a zsidók helyzete aszerint váltakozott, ahogyan a királyi kincstár anyagi szempontjai szükségessé tették a zsidók hasznosítását. A királyt sem jóindulat, sem türelmetlenség nem vezérelte elhatározásaiban, hanem csak az az egy irányelv, hogy a zsidókkal szemben pénzre válthassa fel azt a királyi kegyet, amelyet hol a nemesek és a városok kértek a zsidók ellen, vagy pedig amit

a zsidók kértek a maguk megvédésére. A zsidók ezidőben sokatszenvedtek a városok elnyomatása alatt és ez alól ezek úgy tudtak némileg felszabadulni, hogy feledésbe ment régi kiváltságjogukat nagy fáradsággal életre keltették. (I. *Zsidó népmegbizottak*). Az eredmény azonban mindössze az volt, hogy újra szabadalmazott néposztályt alkothattak a király fővédelme alatt. De sok bizonytalanság lehetett még ebben az állapotban, mert a viszonylagos nyugalom idejét arra használták fel, hogy biztosabb alapra igyekeztek helyezni az ekzisztenciájukat. Zsigmond király uralkodásának vége felé, 1436. megerősítette IV. Béla szabadságlevelét (I. *Béla IV. zsidótörvénye*) és ezenkívül majdnem ugyanebben az időben a zsidók keresztülvitték nála, hogy újabb kiváltságokat biztosítson a számukra. Ez a cseh békekötés után volt, mikor Zsigmond Prágában tartózkodott és a cseheket éppen felmentette az alól a kötelezettség alól, hogy a cseh zsidóknak az adósságaik után járó kamatokat megfizessék. Egy Jakab nevű pozsonyi és egy Nyul nevű budai zsidó személyesen vették át Prágában a királytól az újabb kiváltságokat tartalmazó okiratot, amely öt cikkelybe foglalja a kiszélesített zsidó jogokat. Az első cikkely a zsidóbírókkal rendelkezik és kimondja, hogy csak a zsidó törvényszékekkel egyetértésben tárgyalhatnak és dönthetnek. Ez a cikkely csak részletesebben és világosabban ismétli azt, amit már IV. Béla is elrendelt (I. *Zsidó törvényszék*). A második cikkely már magánviseli Zsigmond kormányzásának szellemét, mert mindenekelőtt az anyagi érdekeit tartja szem előtt és a zsidókra újabb kötelezettségeket ró. Ezt pedig olyan formában teszi, hogy elrendeli azoknak a zsidóknak megadóztatását a kincstára javára, akiket már elajándékozott. Zsigmond ugyanis jogot adott némely főúrnak a zsidók tartására (I. *Zsidótartás*). Ezek a zsidók azután most már kétszeres adót tartoztak fizetni, a főúrnak is, a királynak is. Ez a kétszeres megterhelhetetés azt vonta maga után, hogy a zsidók a királyi városokban igyekeztek megtelepedni, hogy csak a kincstári adó terhelje őket. A harmadik cikkely a hullák szállításával kapcsolatos vámmizériákat rendezi és a zsidók halottai után megtiltja az adó- és vámszedést, amikor azt valamely helyről a másik község temetőjébe szállítják. A rendeletből valószínűnek tetszik, hogy a zsidóknak ezidőben csak a nagyobb városokban volt szentegyletük és temetőjük. A negyedik cikkely a zálogügyletekre vonatkozólag meghagyja, hogy a keresztény, ha a fölött pénzkölcsönre zálogot adott a zsidónak, de részletesebb megállapodás nem történt, vagy ha bármi más módon pénzt vett fel kölcsön-kamatra, hetenként két dénár kamatot tartozik fizetni minden száz dénár után, vagyis heti két százalékos, ami egy esztendőre száz százalékos kamat. Külön megállapodás esetén ez a kamatláb még ennél is magasabb lehetett. Az ötödik, utolsó cikkely a városok és országnagyok önkénye ellen védi a zsidókat és elrendeli, hogy a zsidókat csak annyira lehet megadóztatni, mint a városok, vagy nemesi birtokok keresztény lakóit. Ezek a jogok fennálltak egészen Zsigmond haláláig

ekkor azonban érvényüket veszítették, mert a kiváltságokat nem az állam, hanem a király adta és míg új király nem jött, aki a régebbi jogokat megerősítette, addig a középkori jogfelfogás szerint egyszerűen megszűntek a szabadalmak és az előbb nyert jogok. A király halála után a zsidókat egyszerűen törvényen kívülállónak tekintették és ilyen esetben nem egy alkalommal bántalmazták és fosztogatták is a jogvesztett zsidókat. (V. ö. *Kohn* Sámuel, «A zsidók története Magyarországon»).

U. L.

Zsinagóga (*synagógé*), görög eredetű héber-aramaeus szó, amely gyülekezési helynek felel meg s amely a zsidó állam utolsó két századában az istentiszteleti és a vele kapcsolatos tanítási helyet jelentette, ma pedig a zsidó templom megnevezésére szolgál a legtöbb modern nyelvben. A szó használata máig helyes, főképp azokban a nyelvekben, amelyekben a templom fogalmára több kifejezés van, mert a zsidó imaház megjelölésére a templom, Zs., vagy iskola kifejezéseket kivéve, más szó nemcsak nem alkalmas, hanem megengedetlen is, így a német Kirche, a francia église és az angol church nem alkalmazhatók semmiféle esetben sem a Zs. megjelölésére. A Zs. eredete sokkal régebb mint a görög elnevezés s valószínűen a mózesi korra megy vissza, amikor a frigyszekrény (I. o.) felállításával kapcsolatban az első rendszeres istentiszteletek és törvénymagyarázó helyek létesültek. A Biblia legrégebbi kommentárjai már régi intézménynek tartják a Zs.-t (*Jeruzsálemi Targum Exod.* 18. 20, *I. Krón.* 16. 39; *Philo*, *De vita Moysis* III—27; *Josephus*, *Contra Apion* II. § 13; *Apost. Cselek.* 16. 21), melyet Jeremiás próféta «a nép háza»-nak nevez (39. 8.). Állandó intézmény a tanintézettel párosított templom vagyis Zs. a babiloni fogságban lett s itt a vallásos és kultúrshűséglet s nemzeti összetartozás érzése hozta azt létre. Már a második jeruzsálemi nagy Templom fennállása idején mindenütt voltak Zs.-k Jeruzsálemben, Palesztinában, Egyiptomban s mindenütt, ahol zsidók nagyobb számban éltek. Különösen nevezeteseek voltak a Zs.-k Tiberiásban és Caesareában. Josephus és az Evangéliumok több más Zs.-ról tesznek említést, így Nazarethben és Capernaumban, a Talmud pedig többet kiemel, így a Sephorisban levőt; a Makabeusok apokrif könyve is tanuskodik arról, hogy még a jelentéktelenebb vidéki városoknak, így Modinnak is előkelő Zs.-ja volt vezető egyházi férfakkal. Azt is tudjuk számos forrásból, hogy az alexandriai nagy templom pompa dolgában a jeruzsálemivel vetekedett s hogy Alsó-Egyiptomban a Ptolemaeusok rendelete folytán asylumjoggal bíró Zs. volt, úgyszintén nevezetes volt még a zsidó állam fennállása idején az antiochiai Szíriában, míg Rómában már Augustus császár alatt volt egy, Philo feljegyzése szerint (*Legatio ad Caium* § 23), a későbbiek alatt pedig nem kevesebb, mint hat jól berendezett Zs.-ról tudunk. A provinciákban szintén mindenhol voltak Zs.-k s ezek egyikét Carthagóban 1883. ásták ki. A diaszpóra zsidósága keleten és nyugaton egyaránt gondoskodott erről a legfontosabb összetartó intézményről. Így Babiloniában az első tíz század-

ban leghíresebb volt a nehardeai, amely iskolával kapcsolatosan világhírre emelkedett s ahol a pátriárkák voltak a vezetők, fejedelmi rangban és jogokkal. Sok adat van arra, hogy a keresztények is eredetileg a Zs.-ban tartották számos helyen istentiszteleteiket, amíg a különválás meg nem történt (l. *Kereszténység és zsidóság viszonya*) s Pál is rendszerint ott prédikált. Később az elkülönítést kényszerrel hajtották végre az állami intézkedések, ott, ahol erre szükség volt. Alexandriában, az V. században, magának Cyrill püspöknek a sugalmazására fosztották ki és alakították át keresztény templomokká az ottani Zs.-kat. A barbár pusztításoknak a római birodalom területén Theodosius császárnak és fiának, Arcadiusnak a tilalma igyekezett véget vetni már a IV. sz. végén, az V. század elején azonban II. Theodosius megtiltotta az új Zs.-k építését. Hasonló akadályokat találunk az V—VII. sz.-okban a merovingi frank királyok területén is. Szándékos Zs.-pusztítások is bőven vannak fellejegyezve, így az orleansi 580 körül, míg 535. Justinianus császár elrendeli az összes Zs.-knak keresztény templommá való átalakítását. Ily intézkedések a középkor különböző századaiban folytonosan jelentkeztek, hol egyik, hol másik állam területén s főképp a XIV—XV sz. nagy zsidóüldözései kapcsán előbb Franciaország, majd Castilia és Aragonia területén, ahol máig fennáll a keresztény templomokká átalakított öt nevezetes Zs., egy Saragossában, kettő Toledóban (ma már múzeum) s kettő Sevilleben használatban, míg a nem kevésbé híres segoviai Zs., mint keresztény templom 1899. égett le. A mohamedán világban is több moseává átalakított Zs. őrzi a régi Zs.-építkezés emlékeit. A ma is használatban levők közül legrégibbek a wormsai a XI. sz.-ból s a prágai «Altneuschul», melynek alapítási éve ismeretlen, továbbá az 1675-iki amsterdami nagyszefárd Zs. és az 1701-iki londoni Bevis Marki Zs., úgyszintén a hét velencei Zs., melyek még régebbiek. A francia- és olaszországi régi ghettó utcák megmaradt részein ma is van még számos középkori Zs. Külön figyelmet érdemelnek az orosz- és lengyelországi régi fa-Zs.-k, melyek már a XVIII. sz.-i Bodenschatz keresztény irónak feltűntek s amelyeket csinosaknak mond; különösen Amsterdam, Hamburg, Prága és Fürth Zs.-it tartja szépeknek. Emberek az erdélyi Náznámfalva többszáz éves fatemploma is. Nagy változást a Zs.-nál az emancipáció hozott létre s ehhez képest a XIX. sz. közepén megkezdődtek világszerte a modern Zs.-i építkezések (l. *Zs.-i építkezés*). A mai nagy Zs.-k többnyire akkor létesültek az egész Európában s így Magyarországon is, ahol nemcsak a főváros, hanem az Alföld legtöbb Zs.-ja az ötvenes évekből való. (A hazai Zs.-k pontos keletkezési évét l. az illető hitközségeknél.) Az Amerikai Egyesült Államok nagy városaiban óriási ténfogatú és a legkülönbözőbb stílusokban épített Zs.-k díszlenek. Európában a legszebb modern Zs.-k: a párisi Rue de la Victoire-on levő főtemplom, a firenzei, a breslaui, a bécsi Türkengassei szefárd (mór stíl), a drezdai (tisza bizánci stílus) és a római nagy Zs.-k, míg Magyarországon a budapesti Dohány-utcai, a szegedi, szolnoki, temesvár-

gyárvárosi stb.-ek a legimpozánsabbak. A Zs.-kat eredetileg a tószaftistáknak a Sabbat-traktátus 11a. helyére alapított véleménye szerint, a rendelkezésre álló legmagasabb helyen kellett építeni, de ezt természetesen nem lehetett betartani. Másrészt a ghettók Zs.-it sem szabad volt oly házban elhelyezni, ahol felette laktak, ezért a felsőbb emeleteken rendezték be a Zs.-t mint az olaszországi ghettók megmaradt számos Zs.-ján látható. Ugyancsak a tószefta szerint a Zs. kapuinak kelet felől kellett lenniök, de a gyakorlatban már a középkorban a frigyszekekrény szemben volt a kapu, míg kelet felé a frigyszekekrény helyezték el s azzal szemben álltak az imádkozók. A Tórákat őrző frigyszekekrény elhelyezése egyébként mai napig sem egységes (l. *Almemor*) s az orthodoxoknál és a szefárd Zs.-ban közepén van, ami úgy látszik, régi keleti intézkedés, mert Maimonides is ezen az állásponton van. Ezeken a helyeken tehát a rabbik és az előjárók a frigyszekekrény irányában helyezkednek el s velük szemben állanak az imádkozók. A Zs. iránt feltétlen tiszteletadás nyilvánulása kötelező s a világi ügyekkel való foglalkozás, a beszélgetés, a tiszteletlenség stb. a vallás tilalmaiba ütköznek. A Zs.-t ill. annak udvarát nem szabad átjáróháznak használni, a használaton kívüli régi Zs.-t az új felépítése előtt nem szabad lerombolni s annak lerombolását egyáltalán csak kényszerítő körülmények folytán engedte meg régebben a zsidóság.

Zs.-i építkezés. Hogy a Zs.-kat eredetileg határozott judaeai stílusban építették volna, illetőleg, hogy volt-e önálló Zs.-i stílus, azt teljes határozottsággal nem lehet állítani. Azok a legrégibb Zs.-k, amelyeket a mohamedán világban Tudelai Benjamin látott a XI. sz.-ban, többnyire csak a tradíció szerint voltak bibliai eredetűek s az a tény, hogy némely pátriárka s bibliai személyiség sírjánál Zs.-k voltak, nem bizonyít mást, mint mohamedán hatást, amely az építkezésben is érvényesült. Van azonban elvitathatatlanul régi Zs. is, amely az önálló zsidó államból maradt fenn romjaiban s ez a Kfar Biraimben kiásott Zs. romjai. Ennek három kapuja volt díszítésekkel ellátva, főleg a középső mely félív alakú volt; az egész Zs. derékszög alakúvá lehetett tervezve s oszlopok tartották. A templom ajtaja nyugat felől állott, míg keleten a frigyszekekrény volt elhelyezve s igen fontos, hogy már ennek az ókori palesztinai Zs.-nak az almemorja közepén feküdt a legnagyobb valószínűség szerint s hogy külön volt a női galléria. Ennek a romokban megmaradt ókori palesztinai Zs.-nak a stílusa is már vegyes s az oszlopcsarnok görög hatásra vall. A Zs.-építkezésnél egyébként a zsidók mindig a divatos stílust s a környező népek stílusát követték, csupán a kereszt-tervet kerülték el. Ezért láthatunk tiszta és kevert mór-stílus mellett, tiszta bizánci-stílusú, gót-stílusú, kevert görög-és reneszánsz-stílusú Zs.-t is. Igen jellemző, hogy az orosz- és lengyelországi orthodox zsidóság régebben kizárólag a régi szláv templomi stílusban építette Zs.-it, amelyeknek bejárata ehhez képest az utcával egy színvonalú s nem emelt. Ugyancsak a környezet hatását mutatják a régi

livornói, velencei és pádovai Zs.-k, melyeknek díszes belseje az olasz reneszánszt tükrözteti vissza, míg a mór-stílust a kiűzött gazdagabb szefárdok tartották alkalmasnak Zs.-i építkezésre, s azok terjesztették el. A torony használatát a Zs.-i építkezésnél egyáltalán semmi szabály nem tiltja, s az, hogy a román államokban a Zs.-kat nem építették tornyokkal, kizárólag abban találja magyarázatát, hogy a pápák nem engedték meg még a magasabbra emelt építkezést sem. Egyik legszebb Zs. az egész világon a florenci. A magyarországi Zs.-k közül a szegedi és temesvár-gyárvárosi mutatnak ezzel bizonyos külső hasonlóságot. Ma már a Zs.-ban a női karzat nincs oly zártan elhelyezve, mint a középkorban. A karzat feljárata mindig az előcsarnokon kívül van. A frigyszekrény nem mindenhol egyforma. A magyarországi Zs.-knál a frigyszekrény ornamentikája úgyszólván teljesen elhanyagolt és csupán a díszes takaró az egyetlen ékítmény, az egész pedig a falba van beillesztve, a szefardoknál, olaszoknál és franciáknál viszont a frigyszekrény külön építészeti remek. Az angol-amerikai és román államok zsidósága különös nagy gondot fordított arra, hogy az almemor ne egyszerű elkülönített emelvény, hanem építészetileg külön kidolgozott díszes hely legyen. Nem egyseges a szószék elhelyezése sem a Zs.-kban; néhol szemben, néhol az almemoron, néhol a frigyszekrény előtt jobbra vagy balra, néhol a Zs. közepén van elhelyezve. A frigyszekrénynek mindig magasabban kell elhelyezve lennie, mint az Almemornak; előtte a «Nér Tómid», örök méceses ég. Ez utóbbi is a szefardoknál díszesebb, sok helyen valódi műremek s mindig ezüstből vagy aranyból van. A frigyszekrény párkányán rendszerint díszes korona alatt a Tíz Parancsolat héber kezdőszavait tartalmazó két tábla van elhelyezve és ezeket jobbról, balról Juda két oroszlánja támogatja. Ez a két tábla egyébként a legtöbb Zs. oromzatán is el van helyezve. Ugyancsak jellegzetes minden Zs.-ra a hétágú gyertya, a menóra (l. o.) s az almemoron elhelyezett számos kandeláber. Sajátossága még a Zs.-nak a felolvasandó heti Tóra-szakaszok címeit jelző táblák a frigyszekrény két oldalán, az előimádkozó pulpitusát díszítő úgynevezett mizrach-tábla és az előcsarnokban a márványból vagy fémről való kézmosó. A háborúban elesett hősi halottak márványba véselt névsora szintén a Zs.-k előcsarnokában van elhelyezve. A Zs.-k falait, a frigyszekrényt, főképen a kapu-ormozatot a Tíz Parancsolatot tartalmazó táblák alatt valamely hébernyelvű bibliai mondat, többnyire zsoltárvers ékesíti. (V. ö. Bacher Vilmos és A. W. Brunner, (Jew. Encycl.). S. R.

Zsinati határozatok, I. Kereszténység és zsidóság viszonya.

Zsoldos Jenő, tanár, szül. Budapesten 1896 ápr. 2. Tanulmányait a budapesti egyetemen végezte, ugyanitt nyert doktori oklevelet. Rövid állami szolgálat után a pesti zsidó leánygimnázium tanára lett. Irodalmi működésének területe: magyar-zsidó irodalmi kapcsolatok és vonatkozások. E téren nagyon értékes munkásságot fejt ki és e témakörnek egyik legegységibb és legmodernebb kutatója. 1925–26-ban a Zsidó Szemle segédszer-

kesztője volt. Tanulmányai, cikkei a magyar zsidó lapokban, alkalmi kiadványokban és folyóiratokban jelennek meg. Fontosabb dolgozatai: *Feleki Béla* (1929); *Harminc év Isten szolgálatában* (1925); *Magyar nyelvű zsoltárfordításaink* (1926); *Zsidó népeleti vonatkozások Csokonai költészetében* (1928); *Bibliai vonatkozások Csokonai költészetében* (1929); *Zsidó vonatkozások a magyar irodalomban*. E lexikon munkatársa.

Zsoldosok. Fizetett és a szolgálatukba állított fegyvereseket tartottak a zsidók közvetlenül a mohácsi vész előtt. Történelmi feljegyzések szerint Budán 1525. a véres pogrom idején (l. *Budai pogrom*) ilyen zsoldosokkal álltak ellen. Ugyancsak a zsoldosok védelme alá helyezték magukat nemsokára ezután, mikor Szulejmán török serege elfoglalta Budát. Fennmaradt tudósítások szerint a zsidók csapatai a ghettó falainál szembe szálltak a törökkel (l. *Gettó*), ez azonban nem felel meg a tényeknek. V. ö. *Kohn* Sámuel: «A zsidók története Magyarországon.» U. L.

Zsolt Béla*, költő és hírlapíró, szül. Komáromban 1895 jan. 8. Gimnáziumi és egyetemi tanulmányait Budapesten végezte, majd Nagyváradon lett hírlapíró, 1921 óta pedig a Világ, most a Magyar Hírlap munkatársa. Regényeinek eredetiségével és verseinek csiszolt, kifinomult lírájával az új magyar irodalom komoly munkásai közé emelkedett. Verses könyvei: *Zsolt Béla verseskönyve* (1915); *Hiába minden* (1921); *Igaz könyv* (1923); *Vadvizek* (1925). Regényei: *Lohengrin bukása* (1918) és *Házassággal végződik* (1926). Novellaskötete: *Harmincéves férfiak* (1924).

Zsoltárfordítások. A magyar nyelvű Zs. története visszanyúlik a nyelvemlékek koráig. Legrégibb zsoltárszövegünket az Apor-kódex (XV. sz.) biblia-másolata őrzi. Nyelve halvány és színtelen. Élénkebb menetű, világosabb, sikerültebb fordítás is akad e korban (Festetich-, Czech-kódex). Későbbi kódexeinkben már mutatkozik némi fordítói tudatosság (Döbrentei-kódex), sőt van olyan zsoltárfordításunk is, melynek nyelve emelkedettebb és az eredeti Zsoltárok hangulatgazdagságát kifejezni igyekszik (Keszthelyi-Kulcsár kódex). Fejlődést jelölnek a Baththyán-kódex könnyed, változatos hangú Zsoltárai. A reformáció korának zsoltárköltészete prózában indul meg (Gálszécsi István 1536). Megjelenik az első önálló zsoltárkönyv (Székely István 1538). Napvilágot lát Heltai Gáspár szabatos prózai fordítása (1560). A Zsoltárok hangulatában és a Zsoltárok frazeológiájával megírt imádságos vallo-mások Ecsedi Bátori István zsoltárai. A század végén hagyta el a sajtót Károli Gáspár első teljes és egységes bibliafordítása (1590), melynek zsoltárszövege a gondolatok közlésében világos, nyelvben pedig korszerűen magyar. A XVI. sz. verseszsoltárfordításai lényegileg parafrázisszerű átdolgozások. Az egykor nemzeti költemények egyszerűségére, közvetlenségére ránehezedik a keresztény vallás terminológiája és az eredeti Zsoltárok tömörségét, fordulatosságát, drámai rövidségét a prózává színtelenedő nehézkes verssorok váltják fel. (Batizi András, Siklósi Mihály stb.) Költői tehetségű zsoltárfordítók e korban:

Sztárai Mihály, Szegedi Gergely, Szkaricza Máté, Balassa Bálint. Bogáti Fazekas Miklós nevéhez fűződik az első teljes verses zsoltárfordítás (1582—1583). Héber szöveg alapján készítette el kellemes hangzású fordítását, melyből hiányzik minden anakronisztikus betoldás. Az unitárius szerző zsoltárait a szombatosok is elfogadták. A XVI. sz. zsoltárfordításai megvannak a század folyamán megjelent énekeskönyvekben (Huszár Gál 1560, Gönczi György kis Gradualja 1590 stb.). A XV. sz. három teljes zsoltárfordítással gazdagította az irodalmat: *Szenczi Molnár* Albert «Psalterium Ungaricum»-a 1607. jelent meg. Fordításában a Marot-Béza-Goudimel francia és a Lobwasser Ambrus-féle német zsoltárokat tartotta szem előtt. Értelmes, világos fordítást adott magyaros nyelven, de verstehnikája nem tudott megküzdeni a tartalom-forma-dallam hármasságával. *Káldi* György Bibliájában (1626) vették kézhez először a magyar katolikusok a Zsoltárok egységes prózai fordítását. Nyelvében, stílusában Pázmány Péter prózájának utánérzője. Széleskörű, zsidó nyelvi és irodalmi tudással fordította le az eredeti héber Zsoltárokat a szombatos vallásfelekezet legkiválóbb tagja: Péchi Simon. Tökéletes hűséggel fejezi ki a Zsoltárok értelmét, könnyed magyar nyelven hullámszik végig prózai fordításán a Zsoltárok hangulata. A XVII. sz. zsoltárfordításai kéziratos Bibliákban maradtak fenn. Nem önálló munkák. A már ismert fordítások jelentéktelen átdolgozásai. (Nagy-megyeri Besnyei György, Sartorius Szabó János stb.) A nyelvújítás diadala után a régi bibliai és zsoltárfordítások prózájával szemközt állott a XIX. sz. új, élő magyar stílusa. Az idő kikezdte bibliaszövegeket a kor stíluszínvonalára kellett emelni. A katolikusok a Káldi-féle Bibliát dolgozták át. Ma is használatos szövege Tárkányi Béla műve (1865). A reformátusok a Károli bibliát használják, melynek szövegén idők folyamán többen javítottak. (Szenczi Molnár, Bél Mátyás stb.) Tárkányi Béla trochaikus menetű verssorokban írta át a Zsoltárokat (1857), Kálmán Károly híven és költői hivatottsággal tolmácsolta a Zsoltárok szépségét. Mesterként verselése azonban elűt a Zsoltárok szellemétől. Sokszempontú kísérlet a zsoltárstílus-megoldás felé Sik Sándor modern magyar jambusokban írt zsoltárfordítása (1923). Dallamos-rímes formákban parafrázálja Dávid király énekeit elszórtan megjelenő zsoltárverseiben Telekes Béla. L. *Magyar-zsidó zsoltárfordítások*.

F. D.

Zsoltárok (héb.: *Tehillim*), görögül: *pszalmosz*, latinul: *psalmus*, a jiddis nyelvhasználatban: *tilem*, mely zenei kísérettel előadott dalt jelent és azon 150 vallásos ének megjelölésére szolgál, mely a bibliai «szentíratok» gyűjteményének első helyén található. A Zs.-at Dávid királynak tulajdonítja a hagyomány. Tartalmi tekintetben nagyon változók e költemények; vannak köztük himnuszok, elégiák, történeti recitációk, tanköltemények. Számos Zsoltárnak van felirata is, de ez épenséggel nem tájékoztat semmi tekintetben, mert e között és a tartalom között kapcsolatot nem bírunk megállapítani. A «templomavatás éneke» (30. Zsoltár) felgyógyult be-

teg hálaadását tartalmazza. A zsoltár-címek szerzőket is megneveznek, főképp Dávidot, de tartalmuk későbbi korvonalkozást tartalmaznak és így a címbeli szerző inkább egy későbbi gyűjtő véleménye szerint az. A címek még más adatokat is foglalnak magukban, melyek legtöbb esetben előttünk már megfejtethetlenné. Ilyenek pl.: «a lilimokra» (69. Zsoltár), «a távolság néma galambjára» (56. Zsoltár). Valószínűleg más dalok kezdetét jelölik, melyeknek dallamára kellett ezeket is énekelni, amint ezt a keresztény egyházban ma is találjuk a templomi énekek felirataiban. Számos ily zsoltár-feliratban hangszer is találunk megnevezve, mellyel az éneket kísérték. Szerzőként nyolc név szerepel, egyes szerzők több Zsoltár címében is. Hogy a hagyomány ennek ellenére is Dávidnak tulajdonítja általában a Zs.-at, mutatja egyrészt a kegyeletet a Messiást adó királyi ház iránt, másrészt pedig azt, hogy szerinte az emberiséget imádkozásra az tanította meg, ki a trón magasságából nézhette a világ folyását, de szívében mégis rágódott a bűnbánat és Isten előtt egyenlőnek érezhette magát a legutolsó emberrel is. A kánon öt könyvre osztja a zsoltárgyűjteményt, valószínűleg a Tóra öt könyvének analógiájára. Hogy a zsoltárköltészet eredete Dávidig nyúlik vissza, erről tanuságot tesz a *Krónikák Könyve*, mely Dávid királynak kar- szervezési munkálatairól bőven számol be és énekkar-mester gyanánt megemlíti néhányat a zsoltárfeliratokban említett szerzők közül is. Viszont több Zsoltár tartalma a makkabeusi felkelést megelőző vallásüldözések korának hangulatát juttatják kifejezésre. Az ily panasz: «Istenem, pogányok törtek be a Te birtokodba, megfertőztették a szentséges csarnokot, romhalmazzá tették Jeruzsálemet, a Te szolgáid holt tetemeit koncul dobták oda az ég madarainak» (79. Zsoltár) alig helyezhető el más korba, mint az Antiochus Epiphanes korába. A következő verseket is nem a megpróbáltatás előtt, hanem a már kivívott diadal után énekelhette a zsoltárköltő: «Gyalázzátá tettél bennünket szomszédaink előtt, gúnycacaj tárgyává környezőink előtt... Mindez ránk szakadt, de mi nem feledtünk el és nem hazudtunk meg szövetségedet... hisz Eretted mérsároltattunk le szüntelen, olyanok lettünk mint a mérszárszékre vitt bárány» (44. Zsoltár). Diadalmától zeng ez a pár szó is: «A szorultságomban hívtam Istent, szabadsággal felelt nekem Isten. Isten velem, nem félek, mit tehet nekem ember, Isten az én segítőm és én elégtételt érek ellenségeimen... Nem halok meg, hanem élek és hirdetem Isten műveit. Nyissátok meg a diadalkaput, hadd vonuljak át és adjak hálát Istennek. Kösetek ünnepi csokrot mirtusból az oltár csücsáig». (118. Zsoltár). Egy teljes ezeréven át nyujt tehát ez a líra betekintést a zsidó nép óhajába, reményeibe, emlékeibe és keserűségébe és mutatja egyben azt is, hogy a zsidó vallásosság nem mertült ki az áldozati szertartások gyakorlásában, hanem megnemesült a próféták szellemének hatása alatt. Amit ők felsőbb sugallatra tanítottak, az visszhangot keltett a gyülekezetben, a nép lelkén keresztül rezdült a vallás, mikor égi harmatként permetezett rá a prófétai tanítás.

Profétai visszhangot hallunk e zsoltári szavakból: «Tiszta szívet teremts belém, Isten s új, erős jellemmel állíts helyre. Ne vess el Magadtól s szent szellemedet ne vond el tőlem, add vissza üdvözlésed örömét. Te nem kívánsz vágóáldozatot s égőáldozatban nem találsz gyönyörűséget: az én áldozatom, Isten, a töredelmes szív.» Az ókor népeinek imádsága kizárólag könyörgés volt, melyet fölemelt kezekkel kísérték az adományok átvételére. A profétai szelemtől áthatott Zs. ellenben már nemcsak ideális javakért esengnek, sőt, amikor diadalt kérnek a nemzeti zászlónak, akkor is «Isten szerelméért» teszik azt: «Ne mi nekünk, Istenem, ne mi nekünk, hanem a Te nevednek szerezz dicsőséget, a Te szerelmedért, a Te igazságodért, nehogy mondják a népek: hol az ő Istenük, holott a mi Istenünk az égben van». Az ily isteni rendbe való belenyugvás enyhíti az egyéni fájdalmat, megbarátkoztat a világ viszonyait, tagjaival és a zsoltáros mindenkinél boldogabbnak érzi magát, mikor így szól: «Kicsodám volna nekem az égben, Melletted mást nem kívánok a földön, enyészsen bár el testem, lelkem, szívem szírtje és sorsom Isten marad örökre.» (73. Zsoltár). Mit is érnek földi javak, mikor az előtt az Isten előtt állunk, «kinek dicsőségét az egek hirdetik», kiről nap a napnak regél és éj az éjnek adja át az ő ismeretét, hogy nincs szó s nincs beszéd az egész természetben, mely nem az Ő hangját visszhangoztatná» (19. Zsoltár). A Zsoltár ezen Istenétől, aki előtt ezer esztendő annyi mint a tegnapi nap, mely már biztosan letűnt, aki a nemzedékeket úgy elsodorja mint az ár, hogy, aki reggel bimbózik és virul, estére már lekaszáldódik és elszárad, még eltiprást szenvedni is boldogság. És a világirodalom lírája, mely csak a fájdalom sóhajait, a gyötrő szerelem búját, a csalódás bánatát szokta kifejezésre juttatni, a 23-ik Zsoltárban, egy optimizmustól ujjongó hanggal gazdagodik: «Isten az én pásztorem, nem szenvedek hiányt, ... ha a halál árnyékának völgyében járok is, nem félek a vészről, mert Te vagy velem.» Sokszor természetesen a fájdalom is belekap lantjának húrjaiba, de nagyon magasztos fájdalom ez, mert legtöbbször a hazaért szenved: «Mint a tiprott fű, levert és kiaszott a szívem, még kenyeremet megenni is megfeledekzem. Hasonló vagyok a pusztá pelikánjához, olyan lettem, mint a romok baglya, virrasztva siránkozom, mint árva madár a háztetőn. Te Isten, örökké megmaradsz ... Kelj fel, könyörülj Ciónon. Mert kegyelik a Te szolgálói Ciónnak még romköveit is és minden porszemét becézik. ... Óshajdanában teremtetted a földet, de míg ezek pusztulhatnak, Te megmaradsz örökké, mind elnyúvik, akár csak a ruha; öltörühaként változtatod az emberöltőket és ők váltakoznak, de Te és a Te éveid nem telnek le, hadd maradjanak fenn tehát szolgálói gyermekei és magzatuk Veled együtt maradjon fenn.» Még ékebben zeng ezekben a versekben: «Babel folyaminál ültünk és ugyan-csak sírtunk, mikor Ciónra gondoltunk, a fűzfákra aggattuk hárfáinkat, mikor sanyargatóink énekszót kértek tőlünk s nyomorgatóink mulattatóul énekeltek nekünk Ción dalokat! Hogyan énekelnök Isten dalait idegen földön. Ha feled-

nélek Jeruzsálem, sorvadjon el (hárfázó) jobbam; tapadjon nyelvem inyemhez, ha nem emlegetnélek, ha nem helyezem föléje Jeruzsálemet örömmöm csúcspontjának is» (137. Zsoltár). A hazaszeretet észrevétlenül egybeolvad a zsoltárköltőknél a Templom után való sóvárgással, mert a Templom nem csupán az istentisztelet helye, hanem egyben a nemzeti érzés gócpontja, az ország büszkesége is: «Mint a szarvasúró a vízpatak után ugrándozik, úgy ugrándozik lelkem Te utánad, Istenem. Szomjúhozik lelkem az élő Istenre, mikor jutok hozzá, hogy Isten elé zarándokoljak» (42. Zsoltár). «A madár is megtalálja a házát, a fecske fészket rak magának, ahová fiókáit költi ... Boldogok, kik házadban tartózkodhatnak ... Jobb egyetlen nap a Te pitvaraidban, mint ezer másutt, szívesebben ülök Isten háza küszöbén, mintsem viaskodjam a gonoszság sátorában» (84. Zsoltár). A hazán és Templomon túl is terjed a zsoltárköltők tekintete: A természetet is belevonják Istenszemlélettük körébe. Az egyik Zsoltár a természetet az emberrel állítja viszonyba: «Urunk, Istenünk, mily hatalmas a Te szavad az egész földön, sőt az égbe helyezted fényedet.» «Ha nézem egedet, ujjaid művét, a holdat és csillagokat, melyeket oda erősítettél, (kérdem): mi a halandó, hogy reá gondolsz és az emberfia, hogy vele törődöl és mégis alig tetted kisebbé Istennél, fenséggel és düsszel koronáztad, urrá tetted kezéd művei fölé, mindent lábai alá helyeztél.» A világirodalomban páratlan a 104. Zsoltár, mely mintegy szimfóniája a teremtés történetének. A költő nem azt nézi a természetben, ami van, hanem azt, hogy mint létesül minden és mint követi a maga rendeltetését, hogy boldogan szolgálja a föléje rendeltet, mindannyiuk vágyainak harmóniáját pedig az Úr dicsősége adja. «Aldd, lelkem az Urat. Uram, Istenem, igen nagy vagy, fenséget és fényt öltesz magadra, világosságba burkolózol, mint ruhába, kifeszítetted az eget, mint sátorvásznat ... Szilárdan alapoztad meg a földet oszlopaira, hogy meg ne inogjon soha, az ő s-árt takaróul borítottad rá, hogy a víz áll a hegyeken is. Ám kiáltásodra szétfutnak a vizek ... Forrásokat bocsátasz a völgyekbe, hegyek közt folydogálnak, italt nyújtanak a mező állatának, hogy vadszamarak is oltassák szomjukat. Fölöttük tanyázik az ég madara, a sűrű lombból kicsendül énekük ... Fűvet sarjasztasz az állatoknak, növényt az ember jószágának, hogy kenyeret hozzon elő a földből és bort, mely felvidítja az ember szívét ... Legyen az Isten dicsősége örökké, találjon örömet műveiben.» De ez a szép világ csak akkor éri el tökéletességét tetőfokát, ha erkölcsileg is megtisztul: «Tűnjenek el a gonoszok a földről és gonoszok ne legyenek többé.» Természeti és erkölcsi világrend egy szintetikus magasabb egységben egybeolvadnak a zsidó költő elképzelésében. De még az így elgondolt természet sem betetőzése Isten művének, csak színtere annak, mit rajta Isten műve: az ember a történelem által véghez visz. A történelem páthosza legmelegebben szólal meg a zsoltárosok lantján, a történelmi eseményekben sejtí meg az Istent, bár útjai nem oly felszínesek. «Elgondolkodom a hajdankor nap-

jain: tengerbe visz a Te utad és ösvényed temédek vizeken át, de nyomdokaid fel nem ismerhetők» (77. Zsoltár). A nép történetét mint Isten művét mutatja futó, de színes képekben a 78., 105., 106. és 107. Zsoltár. Mózes, Áron és Sámuel is meg vannak említve bennük, de csak mint a nép képviselői, imádságukkal való közvetítői, nem pedig úgy, mint más népek epopoeáiban, ahol «arma virumque cano», a fegyvertények és hősök viselt dolgai adják meg a tárgyat. F.M.

Zsoltárok a liturgiában. A könyv liturgiai célt is szolgál, imáink jó része innen kerül ki, azonkívül magánajtatosságra is használják. Van, ki hetenkint egyszer mondja el az egész könyvet, van, ki havonta. Betegkért is Zsoltárokat mondanak. A gyűjtemény öt könyvre oszlik; 1—40-ig terjed az első, 41—71-ig a második, 72—88-ig a harmadik, 89—105-ig a negyedik, 106—150-ig az ötödik könyv. Az egyes könyveket áldó formula, «ámen» zárja le. Az egyes Zsoltárok közül soknak külön felirata van. E felirat ismertetheti, a történeti helyzetet, mely alkalmából írták a Zsoltárt, vonatkozhatik a zenei előadásra, utasításokat tartalmazván a karmester részére a melódiát illetőleg. Sok zsoltárfelirat tanuskodik a Zsoltárok költőiről. Az említett szerzők a következők: *Mózes, Dávid, Aszaph, Salamon, Korach fia, Eman, Eszan.* Általában a gyűjteményszerzőjének Dávid királyt tartják. Tartalmilag Zsoltáraink: dicsérő, hálaadó, kéri, természetleíró, messiási, eszchatológus, történeti, tanító, bűnbánati és átok tartalmúak. A magánajtatásban beosztásuk a következő. A heti felosztásban: vasárnapra 1—29, hétfőre 30—50, keddre 51—72, szerdára 73—89, csütörtökre 90—106, péntekre 107—119, szombatra 120—150. A napi felosztásban 1-én, 1—9, 2-án 10—17, 3-án 18—22, 4-én 23—28, 5-én 29—34, 6-án 35—38, 7-én 39—43, 8-án 44—48, 9-én 49—54, 10-én 55—59, 11-én 60—65, 12-én 66—68, 13-án 69—71, 14-én 72—76, 15-én 77—78, 16-án 79—82, 17-én 83—87, 18-án 88—89, 19-én 90—96, 20-án 97—103, 21-én 104—105, 22-én 106—107, 23-án 108—112, 24-én 113—118, 25-én 119, 1—96, 26-án 119, 97—176, 27-én 120—134, 28-án 135—139, 29-én 140—144, 30-án 145—150. Az egyes Zsoltárok tartalma és az istentiszteleti rendben elfoglalt helye a következő (az összeállíts a teljes Zsoltárokról és nem azoknak egyes részeiről szól).

1. Az igazság diadala. 2. Népek, királyok szolgáljátok Istent. 3. Imádság a bajban. 4. Istenbízalom. 5. Reggeli imádság. 6. Szenvedőnek könyörgése. A tachanunban (l. o.) mondják. 7. Isten igaz bíró. 8. Az ember nagysága — Istennek dicsősége. A jom kipur koton (l. o.) imában mondják. 9. Hála az igazság győzelméért. 10. Reád bizza magát az elnyomott. 11. A kishitűek ellen. 12. Panasz és bizalom. 13. Szeretetedben bízom én. 14. Az istentelenek ellen. 15. Ki időzhet sátrában. 16. Nincs boldogságom rajtad kívül. Temetések és gyászistentiszteletek alkalmával mondják. 17. Könyörgés Isten védelméért. 18. A király győzelmi éneke. 19. Istent dicsőíti a természet és a törvénye. A szombat és ünnep reggeli imában mondják. 20. Könyörgés a király győzelméért. Mindama napokon mondják regge-

lenként a 2. ásré (l. o.) után, mikor tachanunt is mondanak. 21. Hálaadás a királyért. 22. Istenem, Istenem, miért hagytál el? 23. Az Örökkévaló az én pásztorem. A szombat délutáni étkezés után mondják (l. *Solos szedosz*). 24. Ki léphet az Örökkévaló hegyére. Vasárnapi Zsoltár (l. *Napi zsoltárok*), azonkívül köznapokon és szombat délután mondják a Tóra visszahelyezésekor. 25. Könyörgés Isten gondviseléséért. 26. Az ártatlannak könyörgése. 27. Rendületlen istenbízalom. Elul (l. o.) újhordjától semini acereszig (l. o.) mondják a sacharisz és maariv ima után. 28. Könyörgés Isten oltalmáért. 29. Isten hangja a viharban. Szombat beköszöntésekor, szombat és ünnep délelőttjén a Tóra visszahelyezésekor és oly köznapok maariv (l. o.) imája után, melyeken nincsen tachanun, mondják. 30. Hála a gyógyulásért. A reggeli imában mondják és chanuka 8 napján a reggeli ima után, végül házavatáskor. 31. Kezre bízom lelkemet. 32. A bűn bevállalásának áldása. 33. Isten dicsőítése. A szombat és ünnepi reggeli imában mondják és hosanó rabbókor (l. o.). 34. Isten dicsőítése, (l. 38. 35. Könyörgés Isten oltalmáért. 36. A bűnös és az igaz ember. 37. Ne irigyeld a gonosztevők boldogságát. 38. Töprengő lélek segélykiáltása. 39. Önmagával vívódó lélek feljajdulása. 40. Hálaének. 41. Elhagyott betegnek könyörgése. 42—43. Vágyódás Istenre és Szentélyére. 44. Az üldözött nép könyörgése. 45. Királyi lakodalmi dal. 46. Erős várunk nekünk Jákob Istene. 47. Ti népek, mind tapsoljatok. A sófár (l. o.) előtt mondják hétszer. 48. Zarándokok dicsőítő éneke Jeruzsálemről. Hétfői Zsoltár. 49. Elmélkedés a bűnösök földi jólétéről. Gyászházban mondják. 50. Elmélkedés Isten helyes tiszteletéről. 51. Bűnbánat és megújulás. 52. Isten megbünteti a bűnöst. 53. U. a., mint 14. 54. Könyörgés segítségért az üldözők ellen. 55. Könyörgés a gonosz ellenség és a hűtlen barát ellen. 56. Istenbízalom nagy veszélyben. 57. U. a., mint 56. 58. Az igazságtalan bírák ellen. 59. Könyörgés oltalomért kegyetlen ellenség ellen. 60. Súlyos vereség után. 61. Visszavágyakozás a távolból. 62. Csak Istennél van remény. 63. Sóvárgás Isten után. 64. Könyörgés alattomos üldözők ellen. 65. Hála- és dicsőítő ének. 66. Dicsőítsék Istent az egész földön. 67. Magasztaljon Téged valamennyi nép. Szombat kimenetelekor mondják. 68. Földnek királyságai, énekeljete Istenről. 69. Könyörgés oltalomért elkeseredett üldözők ellen. 70. U. a., mint 40. 71. Ne vess el a vénség idején. 72. Ima a királyért. 73. A töprengő lélek boldog megnyugvása. 74. Az elnyomott Izráel panasza a Templom elpusztítása miatt. 75. Isten lesz a világ bírása. 76. Mert ítélkezésre kél Isten. 77. Panasz és vigasztalódás. 78. A történet tanulsága. 79. Isten, pogányok hatoltak birtokodba. 80. Isten, állíts helyre minket. 81. Ünnepi ujjongás és intés. Csütörtöki Zsoltár. 82. Isten pörbeszáll a bírói gyülekezettel. Keddi Zsoltár. 83. Isten, ne maradj hallgatag. Köznapok sacharisz és maariv imája után oly napokon, mikor van tachanun. 84. Zarándokének. 85. Szeretet és hűség egymásra talál. 86. Hozzád Uram vágyakozik lelkem. 87. Ciónnak magasztalása. 88. Ima súlyos

szenvedésben. 89. Isten dicsőítése, Dávid házá-
nak hanyatlása. 90. Isten örökkévalósága és az
ember gyarlósága. Szombat és ünnepnap sachar-
iszában mondják, meg hosánó rabbókor. 91.
Aki Istenben bíz, nem csalatkozik. Szombat és
ünnepnap és hosánó rabbó sachariszakor, szom-
bat kimenetélénél és temetések alkalomával mond-
ják, ha utána 6 munkanap következik. 92. Isten
igazságosságának dicsőítése. Szombati Zsoltár,
szombat beköszöntésekor, szombat, ünnepnap és
hosánó rabbó sachariszában mondják. 93. Isten a
világ királya. Pénteki Zsoltár. Szombat beköszön-
tések, szombat, ünnepnap és hosánó rabbó
sachariszában mondják. 94. Isten igazságszolgá-
latása és kegyessége. Szerdai Zsoltár. 95. Jertek,
ujjongjunk az Örökkévalónak. Szombat bekö-
szöntésekor mondják. 96. Új éneket az Örökké-
való tiszteletére. Szombat beköszöntésekor mond-
ják. 97. Isten a világ királya. Szombat beköszön-
tések, szombat, ünnepnap és hosánó rabbó
sachariszában mondják. 98. U. a., mint 96. 99. U. a.,
mint 97. 100. Szolgálatok az Örökkévalót. Köz-
nap reggel mondják, kivéve a jom kippurt és
peszachot megelőző napot, valamint peszach
fél-ünnepnapjait. 101. Fáraó király jámbor fogad-
alma. 102. Könyörgés a sujtott Izraelért. A
jom kippur kótón imában mondják. 103. Isten
atyai jóságának dicsőítése. 104. Isten fensége a
természetben. Újhold reggelén és a téli szombat
délutánokon mondják. 105. Isten jósága Izrael
történetében. 106. Izrael bűnbánata. 107. Négy-
féle hálaadó. A chászid ritusban péntek délután
mondják. 108. U. a., mint 57. és 60. 109. Könyör-
gés nagy üldöztetésben. 110. Isten kegyes kijelen-
tése a királynak. 111. Isten dicsőítése. Szombat
délután a Tóra-olvasás után mondják. 112. Az
istenfélelem áldása. 113. Dicsőítsétek Istent. Hal-
lel-zsoltár (l. *Hallel*). 114. Az egyiptomi kivonu-
lás nagy eseménye. Hallel-zsoltár. 115. Bizzatok
az Örökkévalóban. Hallel-zsoltár. 116. Megmen-
tetnek hálája. Hallel-zsoltár. 117. Dicsőítsétek
az Örökkévalót. Hallel-zsoltár. 118. Ha Isten ve-
lem van, nem félek. Hallel-zsoltár. 119. Isten ta-
nának dicsérete. Sok helyütt a köznapi maariv
ima után mondják. 120. Könyörgés a gyűlölkö-
dők ellen. Nyári szombat délutánokon mondják.
121. Nem alszik Izrael őrzője. L. 120. 122. Zarán-

dok boldog üdvözlője Jeruzsálemnek. L. 120. 123.
Könyörgés az üldözők ellen, l. 120. 124. Hála a
megmenekülésért, l. 120. 125. Aki Istenben bíz,
nem csalatkozik. 126. Ción sorsának fordulását,
mintha álmodtunk volna, l. 120., azonkívül szombat
és ünnepnapokon az asztali áldás előtt. 127. Isten-
nél az áldás, l. 120. 128. Isten áldása, l. 120. 129.
Izrael hálája, l. 120. 130. A mélységből szólítalak,
Örökkévaló, l. 120., azonkívül a zsinagógai év első
tíz napján a reggeli imában és sírkőállítások al-
kalmával. 131. Nem volt gögös a szívem, l. 120.
132. Ima a Dávid háza megerősödéséért, l. 120.
133. Testvéri egyetértés, l. 120. 134. Éjjeli di-
csőítés a templomban, l. 120., azonkívül köznapi
maariv ima előtt. 135. Felszólítás Isten nagy-
ságának dicsőítésére. Szombat, ünnepnap és
hosánó rabbó reggeli imájában mondják. 136. A
nagy Hallel. Szombat, ünnepnap és hosánó rabbó
reggeli imájában és a Haggadában (l. o.) mond-
ják. 137. Bábel folyóinál. Az asztali áldás előtt
tamuz 17-ike és av 9-ike között mondják. 138.
Hálaének Isten jóságáért. 139. Csodálatos az
Isten műve: az ember. 140. Könyörgés go-
noszok bántalmazása ellen. 141. Könyörgés is-
teni támogatásért és védelemért. 142. Te vagy
mindenségem az élők országában. 143. Könyör-
gés isten. kegyelemért és védelemért. 144. Isten
dicsőítése. Szombat kimenetelek, szombat, ünnepnap
és hosánó rabbó mondják. 145. Isten nagyságának és
jóságának dicsőítése. Nap-
jában háromszor mondják (l. *Asré*). 146. Is-
tenben, ne emberben bizakodjatok. Reggeli ima.
147. Dicsőítsétek Isten jóságát. Reggeli ima.
148. Dicsőítse Istent az ég és a föld. Reggeli
ima. 149. Dicsőítse Istent Izrael. Reggeli ima.
150. Minden lélek dicsőítse az Örökkévalót. Reg-
geli ima.

A Zsoltárok formailag általában kéttagú gon-
dolatrítmusú versekből állanak, e tagozódás le-
het: párhuzamos, ellentétes vagy fokozódó. A
versek első szavai néha, ezeknek első betűi a
héber alfabetum sorozatát adják. A Zsoltárokat
az Israelita Magyar Irodalmi Társulat bibliájában
Perls Ármin, a Frenkel-féle bibliában Frenkel
Bernát fordította. A zsoltárszöveg egyesszám első
személyű alakjaiban nem csupán a zsoltáros, ha-
nem egész Izrael szól.

F. D.